

ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША: КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ ОД 1815 ДО 1839 ГОДИНЕ, 1922.

Садржај

Предговор

Привреда

Трговина

Саобраћај

Храна

Ношња

Школе

Књижевност

Уметност

Медицина

323/4685 3

Б. Уледић

ТИХ. Р. ЂОРЂЕВИЋ

ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША

— КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ ОД 1815 ДО 1839 ГОДИНЕ —

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1. Кнез Михаилова улица 1.
1922.

НУБ. БР.
II 4685

ПРЕДГОВОР

Ова је књига само део једног већег рада о приликама у Србији за време прве владе Кнеза Милоша. У томе се раду говори о становништву, насељима и културним приликама тога времена. Он је био не само скициран, већ у главnome и израђен још пре рата, али је тек после рата добио дефинитиван облик.

Главни извор из кога сам узимао грађу за овај рад била је наша Државна Архива. Сем тога служио сам се и грађом коју сам нашао у поузданој литератури, која се односи на прву владу Кнеза Милоша. Особито сам се корисно послужио класичним делом Г. Др. Мих. Гавриловића *Милош Обреновић* (I-III), које, и ако претежио говори о политичкој историји Србије за владе Кнеза Милоша, садржи и врло много и врло драгоцених излагања и о унутрашњим приликама и о културном стању тадашње Србије. Једино жалим што ми је још један део грађе, коју сам из Државне Архиве био исписао, али коју нисам стигао да унесем у овај посао, за време рата пропао. Та грађа истина не би много изменила општу слику коју сам о приликама у Србији за владе Кнеза Милоша створио, али су без ње, на жалост, многи детаљи остали без потребног пуног рељефа.

Намера ми је била да цео свој рад о приликама у Србији у време Кнеза Милоша наштампам у једној књизи, чији би одељци били: 1. *Становништво*, 2. *Насеља*, 3. *Културно стање*. Како је то, на жалост, све до сад било немогуће, ја сам поједине главе из њега, огледа ради, штампао у нашим повременим списима и часописима. Оне су од стране публике, мислим да није нескромно рећи, симпатично примљене. Нарочито су лепо примљене оне главе, у којима се говори о културном стању Србије за владе Кнеза Милоша. То ми је дало повода да, без мало све, главе које о томе говоре, извојим, и да их, до бољих времена, овако посебно, наштампам.

Т. Р. Ђ.

ПРИВРЕДА

Сточарство. — Пољопривреда. — Шумарство. — Рударство.

Најважнија грана привреде у Србији у доба Кнеза Милоша било је *сточарство*. Оно је стајало високо изнад земљорадње. Огромне, ненастањене и необрађене просторије давале су врло много услова да се све врсти сточарства обилато развију. Највећи део људи и деце бавио се овом врстом домаћег газдинства и проводио све време ван села код стоке.¹⁾

Од све стоке највише су гајене *свиње*. Оне су биле „прави и највећи ужитак народни; једно што их је, због шума, ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могу продати.“²⁾ И најсиромашнији сељак имао је по неколико брава свиња. Непрегледне шуме давале су обилато жира за њих, те су одгајиване готово без икаквих трошкова и без великих тешкоћа.³⁾ По варошима се свиње, због Турака, нису смеле држати. Свињско је месо у вароши

¹⁾ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији*, 183.

²⁾ Вук С. Караџић, *Даница* за 1827, стр. 104—105.

³⁾ М. Петровић, *Финансије и установе II*, 981—987; *Споменик* 17, стр. 35.

доношено са села, и то тајно, „у вреће завијено, или у сено сакривено“.¹⁾

После свиња највише је било оваца, а за тим коза. С куће на кућу било је од прилике на 35 брала оваца и коза, које су чуване на торовима.²⁾ — Сем тога било је врло много говеда и коња. Домаћа говеда била су ситна и слаба, све до скорашњих времена. Само у неким крајевима, под утицајем гајења боље стоке од стране Кнеза Милоша, и сељаци су били почели добијати боље говече.³⁾ Коњи су били домаћег соја, више јаки но лепи, лаке главе и правих крстина, Кнез Милош је имао и лепих арапских хатова. Неговање коња било је примитивно, а сељаци су их упропашћивали и тиме, што су их прерано употребљавали на рад, често пута већ у другој години.⁴⁾ — Најмање је било бивола. Они су се, истина, гдешто виђали,⁵⁾ али су њихово млеко употребљавали само Турци, а за вучу су се њима служили једино досељеници из околине Ниша и Лесковца.⁶⁾ — Магарци, којих је у Турској увек било у великом броју, у Србији, изгледа, врло су се мало употребљавали за рад, те се готово никако и не помињу. Само су печалбари, долазећи из јужних српских крајева, на њима носили свој пртлаг. Изгледа чак да је било стидно служити се магарцима.⁷⁾ — По селима је било врло разви-

¹⁾ Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 64. 193.

²⁾ М. Петровић I, 450; II, 995—996.

³⁾ Насеља Српских Земаља IV, 739.

⁴⁾ Пирх, 70—71.

⁵⁾ Пирх, 31, 47.

⁶⁾ Сретен Л. П., 442.

⁷⁾ Кад је Кнез Милош, шале ради, хтео из Цариграда да купи магарца Стевану Брки, председнику Пожаревачког Магистрата, да не вде пешке од куће у Суд и од Суда кући

јено и пчеларство.¹⁾ Исто тако било је нешто и сви-ларства.²⁾

И ако је Србија била врло плодна земља, те је могла да произведе сваку врсту жита, ипак је *пољопривреда* у њој стајала далеко испод сточарства. Обрађивање је земље било врло примитивно. О употреби ђубрета није се ни знало; ђубре се, кад би се где нагомилало, просто спаљивало.³⁾ Орало се ралицом и то врло плитко и невешто.⁴⁾ Исто је тако примитивно рађено и све остало око земљорадње.

За дуго после ослобођења сејао се у Србији само *кукуруз*, јер је, сем Мачве, варошког становништва и турских гарнизона, проја била главна народна храна. *Пшеница* је била врло ретка. Сејала се само толико „колико да се утеси погача за госта и колач о слави“.⁵⁾ Вароши поред Дунава доносиле су пшеницу и пшенично брашно из Баната; у унутрашњости земље тешко их се где и могло наћи. Тек пред крај владе Кнеза Милоша почела је да се сеје и пшеница у јачој мери, и то најпре у Шабачком и Јагодинском Окружију, и да се уводи пшенични хлеб. *Јечма* се сејало врло мало, само колико је потребно за коње; али га се по некада у мањим

он га је преклињао да то не чини, јер ће „људи мислити да је померио памећу“ (М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, Београд 1900, стр. 57).

¹⁾ М. Петровић II, 987—989; Споменик 17, 36.

²⁾ Споменик, 17, 36.

³⁾ Подунавка 1844, 84.

⁴⁾ Ibidem 86. У једном се акту из 1825 г. казује како се један сељак жали да народ, због сиротиње, оре чак дрвеним раоницама и копа дрвеним мотикама (М. Гавриловић, Милош Обреновић, II, 604).

⁵⁾ Сретен Л. П., 207.

количинама увозило и из Баната. *Ражи* се сејало врло мало.¹⁾ Некадашња култура *пиринча* само је гдешто животарила.²⁾ Енглески кондул Хаџес вели да се у Србији 1837 године пиринач није обделавао, већ да се увозио из Румелије и продавао по 150 гроша 100 ока.³⁾

Од *поврћа* сејало се само толико колико је било потребно за домаћу потребу. Највише је сејан пасуљ, затим купус. Од осталог поврћа сејано је много мање. Кромпир је почео да се сеје тек од 1821 године.⁴⁾

Од *воћа* је највише сађена шљива, од које су по селима, око кућа, биле читаве шуме. Шљива се употребљавала искључиво за пециво ракије, која се врло много трошила;⁵⁾ за сушење и за другу прераду употребљавана је врло мало. И ако је по читавој Србији, осим равне и баровите Мачве, могло да успева грожђе и да даје доброга вина, и ако су многи парлози, и стари и нови, сведочили да се у Србији некада око винограда доста радило, ипак је у доба Кнеза Милоша винова лоза сађена само по мало, за домаћу потребу. Према тадашњим потребама у потрошњи вина и то мало било је довољно. Бела смедеревска и црна крајинска и јагодинска вина била су и тада на особитом гласу.⁶⁾

¹⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, 103; Споменик 17, 34.

²⁾ Сретен Л. П., 337.

³⁾ Споменик 17, 34.

⁴⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 426; Наставник за 1913, 333.

⁵⁾ Dr. E. Lindenmayer, Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, Temesvár 1876, 3; Куниберт, Српски устанак 486; Споменик 17, 34.

⁶⁾ Споменик 17, 34; Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104.

Дувана је сејано мало, тако да је једва подмиривао сеоску потребу. У Београду и у местима у којима је било турских гарнизона трошио се турски дуван. Производња *бурмуша* у Алексинцу била је мала, јер су га Срби слабо употребљавали.¹⁾

Конопља и *лан* сејани су колико тек да подмире сеоску потребу. За занатске израђевине није их било довољно, те су њихове израђевине доношене са стране.

Огромне *шуме*, које су Србију покривале пре наших устанака у XIX веку и за владе Кнеза Милоша, нису ни из далека давале оних прихода, којих су могле давати. Сав приход од њих састојао се у жиру за свиње, у шишаркама, које су се извозиле на страну и у дрвету за подмирење домаће потребе. О продаји дрвета није се ни мислило. Шта више, у Београд су на лађама доношена дрва и јапија из Босне.²⁾ Шуме су, међу тим, сатиране без икаквог реда и без икакве економије. Оне су сатиране и да се старо становништво у њима прошири, и да се ново настани, и да се створи крчевина за обрађивање. У свима овим случајевима шума се просто палила, те се тако добијао слободан простор.³⁾ Сем тога шума је сатирана и за јапију, и за ограде, и за огрев, и за лиснике за исхрану стоке преко зиме. О неговању и подизању нове шуме није се ни знало. Видећи, најзад, Кнез Милош „колико се шуме бадава троши и без икакве ползе обара на прошће и друге мало важне ситнице, које се од лежећих и ветром оборених клада добити може“ и предвиђа-

¹⁾ Споменик 17, 34—35.

²⁾ Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 73.

³⁾ Споменик 24, 25; Подунавка 1844, 85.

јући да ће се, ако се тако настави, остати не само без жира, већ и без горива — наредио је 1 децембра 1820, а затим 2 новембра 1821 године, кнезовима и кметовима да добро пазе и да „никоме на какове ситнице гору обарати не допуштају“, да често шуму обилазе, да пазе да се „на прошће и у зиму за говеда не обара и не скресава“ и да се сваки ко се о ово огреши казни.¹⁾ Мере за заштиту шума предузимане су много пута и после ових наредаба. 29 августа 1833 године предложио је Народни Суд да се у свакој нахији постави по један нахијски шумар²⁾, и нахијски су шумари постављени. 26 фебруара 1836 наредио је Управителни Совет свима војним командантима „да се у свакоме срезу, у ком год има шуме, по један шумар избере и постави, који ће шуму среза, у ком је шумаром постављен, обилазити, надгледати и чувати да се шуме немилосрдно не секу.“³⁾ 8. јуна 1837 шумари су укинута, а заведени су економи.⁴⁾ Но од свега тога мало је било економске користи, и за све време владе Кнеза Милоша остало се на томе да шуме дају само жир, шишарку и дрво за домаћу потребу. Само се нешто дрва у фатовима извозило у Аустрију.⁵⁾

Рударство у Србији, за владе Кнеза Милоша, може се рећи, није ни постојало. Средњовековно

¹⁾ В. и Н. Петровић, Грађа за историју Краљевине Србије I, 355, II, 447—448.

²⁾ Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Народни Суд 1833.

³⁾ Држ. Арх., Државни Савет 1836, № 402 А.

⁴⁾ Зборник Закона и Уредаба 30, 196. Види још и Зборник Закона и Уредаба 30, 12; I, 101.

⁵⁾ М. Петровић, I, 205; Споменик 17, 26.

српско рударство Турци су били потпуно уништили. Исто су тако уништили и оно што је на рударству Србије урађено за време аустријске окупације (1718—1739).¹⁾ Под Карађорђем је било започето нешто рударства, специјално ради добијања материјала за ратне потребе, али је оно трајало кратко време.²⁾ Под Кнезом Милошом није учињено готово ништа. Један посетилац из 1829 године вели да Србија има много руда, али Срби неће да их ваде, јер се боје турске жеђи за новцем.³⁾ И други странци који су тада посећивали Србију помињу руде у њој. Пирх је понео 1829 године у Немачку нешто руда из Србије. Гроф Боа-ле-Конт однео је 1834 година из Србије у Француску знатну збирку руда.⁴⁾ Тек 1835 године позвао је Кнез Милош саксонског директора рудскога Барона Жигмунда Августа Волфганга Хердера да испита рудно благо Србије, и он је од краја августа до половине новембра те године констатовао обилатост руда, минералих вода и старих, већ давно напуштених, мајдана. Само је на неколико места констатовао незнатан, примитиван рад на рударству наших сељака. Из Пека, Тимока и Безданице испирали су сељаци у доколици, „мимогред, покрај других својих, домаћих, послова“ злато и продавали „обично Чивутима у Видин“ и добијали „за онолико злата колико један дукат важи 30—32, каткад и 37 гроша“. Сем тога су у Подрињу сељаци вадили

¹⁾ Драг. М. Павловић, Аустријска владавина у Србији, Београд 1901, стр. 109 и даље.

²⁾ М. Петровић I, 92—93; Пирх 158.

³⁾ Споменик 17, 29.

⁴⁾ Пирх 158—159; Споменик 17, 38.

оловну руду и продавали олово по врло незнатну цену у Крупњу, Ваљеву и Београду.¹⁾ Најзад, гдешто су сељаци поред Дунава копали угаљ и горели, али нису „имали ни појма о његовој вредности“.²⁾

¹⁾ Барона Ж. А. В. Хердера Рударски пут по Србији 1835. Београд 1845, стр. 5, 21, 23, 40, 41.

²⁾ Споменик 17, 38.

ТРГОВИНА

Домаћи и страни трговци. — Стока и сточни производи најглавнији извозни артикли. — Потребности примитивне Србије. — Увозна трговина. — Благостање Србије. — Унутрашња трговина. — Сеоски дућани. — Торбарене. — Трговина робљем.

Док је пољопривреда у главном таман задовољавала домаћу потребу¹⁾, докле су обилате шуме подмиривале домаћу потребу и немилосрдно сатиране, и докле рударство није представљало готово ништа, дотле је сточарство, најјача привредна грана, сем што је обилато подмиривало потребе земље, било и најзнатнији део њезине и унутрашње и спољне трговине. Кнез Милош је био у потпуном праву кад је тврдио да је „трговина у марви... једини продукт нашега предела који се у ону страну извози и откуд народ наш сва потребна себи и данак набавља“.²⁾

У Србији је било и домаћих и страних марвених трговаца, но и једни и други су, у главном, водили извозну трговину.

¹⁾ Ј. Вујић. Путешествије по Србији II, 177; Споменик 24 стр. 35.

²⁾ В. и Н. Петровићи II, стр. 468

Домаћих трговаца, који су куповали стоку за извоз на страну, било је још пре устанака. То су били виђени и имућни људи са пространим везама и са врло великим утицајем у народу. Милован Видаковић помиње свога деда Јована и Кочу Анђелковића, доцнијег вођа српскога народа у аустро-турском рату (1788), као на далеко чувене марвене трговце.¹⁾ Многи наши истакнути људи у првом и другом устанку били су пре тога марвени трговци.²⁾ Они су, или сами, идући по селима, или преко својих посредника (калауза)³⁾, куповали стоку и извозили је у Аустрију, Италију и Турску. Код оваквих су трговаца пре устанака служили и гонили стоку у Далмацију, Аустрију и Италију и Карађорђе и Кнез Милош.⁴⁾ Или су долазили трговци из Далмације, Босне, Херцеговине, Аустрије и Турске, те су им наши трговци стоку продавали, а они је сами са својом послугом гонили.⁵⁾ Исти је такав начин трговања са стоком био и под Карађорђем.⁶⁾ Милош Обреновић мислио је да спреми устанак на Турке

¹⁾ Гласник 30, стр. 102. Види и Л. Арсенијевић — Баталака, Историја српског устанка I, стр. 57.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 27, 93, 309, 316, 350, 446; Л. Арсенијевић — Баталака I, 39, 45, 49, 50.

³⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 528, 721.

⁴⁾ Гласник 4, стр. 89; Вук С. Караџић, Истор. и етногр. списи, I, стр. 132, 144; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 325; Споменик 21, стр. 31.

⁵⁾ Ј. Вујаћ, II, 177; Вук С. Караџић, Даница за 1827 стр. 104; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 521—522.

⁶⁾ Деловодни Протокол њ Кара-Ђорђа Петровића. Београд 1818, № 1475—1476; Подунавка за 1845, стр. 95.

новцем од волова, које је Јован Обреновић био отерао на остружничку скелу да их прода у Аустрији.¹⁾

За владе Кнеза Милоша налазимо пуно домаћих трговаца који иду по земљи и купују производе, поглавито стоку, било сами, било преко посредника, и продају је, или страним трговцима, који су ради куповине дошли у Србију, или је сами терају на пијаце у Аустрији, Италији и Турској.²⁾

Трговина није била потпуно слободна. Трговци са живом стоком морали су, ради извоза, добити, сваке године, од везира „бурунџију“ или „изун“, обично у јесен за идућу годину. Сем тога трговином се могао бавити само онај, коме је то одобрио Кнез Милош. У почетку изгледа да је само он и давао пасоше и објављенија³⁾ да ко може куповати и извозити стоку. Доцније је он давао само одобрења, на основу којих су нахијски судови, по наплати таксе, издавали пасоше за слободно трговање. По „Настављенију“, које је 6 јула 1825 године издато магистратима, наређено је да се „за пасоше који се овоземским људима за трговину какову дају ... наплати у касу по 20 пара, од страних, који такође по трговину какву иду, по

¹⁾ Вук С. Караџић, Истор. и етногр. списи I, 143; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 460; М. Гавриловић I, 149.

²⁾ Ј. Вујаћ II, 177; Пирх, 153.

³⁾ 8 августа 1819 г. дат је „један пасош Петку Лаловцу за сто волова, да може слободно по Београдском Пашалуку купити и на ону страну у Цесарију продати. Препоручен је на скелепије да узму, кромје ђумрука, још по један грош на вола, и кад се претера да одузму пасош“ (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол 1819). Види и В. и Н. Петровића I, 334—347, 350.

1 грош". У „Наставленију“ пак од 14 новембра 1827 и доцније ове су таксе знатно повишене.¹⁾

Један од главних трговаца био је сам Кнез Милош. За његов су рачун куповали стоку и храну многи посредници по читавој Србији.²⁾ То је био узрок те је трговина за свакога другог била ограничена и другим прописима и наредбама, који су општу трговину ометали и спутавали, само да би његова била што успешнија.³⁾ Наредбе су понекад биле права насиља и штета не само за трговце, већ и за народ. Да би ко могао трговати, морао је не само имати одобрење Кнеза Милоша и пасош од Нахијског Суда или Магистрата, него још и рескирати да се изложи свима ограничењима и штети, само да Кнежева трговина не буде ометена. И иначе је он био за трговину све и сва. Он је издавао прописе за солидну трговину, за заштиту интереса продаваца и купаца, за слободно трговање и тако даље.⁴⁾

Како је трговина доносила народу велики приход, то се свуда желело да има трговаца, који ће моћи слободно трговати и бити народу од користи. 24 фебруара 1823 године сељаци од осам села у Космају моле се Кнезу Милошу да одбори Радовану Илићу да може трговати. „Нек имаде и један човек међу нама, веле они у молби, који може бити у помоћ сиротињи и за своје новце куповати. Ако Ви

¹⁾ М. Петровић I, 342—344.

²⁾ М. Гавриловић II, 487.

³⁾ Ibidem 491—493.

⁴⁾ Ibidem 427—429; В. и Н. Петровићи II, 471—473, 479—480; 490—494; Новине Србске 1837, 238.

не можете њему веровати, ми се кметови за њега подватамо као јемци, што год он буде дужан народу и узнемогне платити, ми ћемо за вишеченог Радована дуг, кому буде дужан, платити.“¹⁾

Најглавнији извозни артикал биле су свиње. Извожено их је до 225.000 комада годишње, и то искључиво у Аустрију. Аустријски би трговци свакога пролећа, док су још свиње мршаве, долазили у Сроију и куповали би их по 70—80 гроша пар,²⁾ па су после са њима водили важну трговину не само по Аустрији, већ и по другим земљама.³⁾ — После свиња долази рогата марва. *Волове и краге* сваког би пролећа куповали по Србији Босанци и Херцеговци, па би их после терали на Јадранско Море и продавали.⁴⁾ Јунцима, пак, служили би се неко време, и тек онда би их гојили и терали на продају.⁵⁾ — *Козе и овце* куповали су Турци или други трговци из Турске и трговци из Аустрије.⁶⁾

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Нахија Београдска 1822.

²⁾ Споменик 17, стр. 35; Споменик 24, стр. 25.

³⁾ П. Стаматовић, Млади Сербљини у всемирном царству. Будим 1834, стр. 84.

⁴⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; Ј. Вујић II, 177.

⁵⁾ 20 фебр. 1822, пише из Шапца Јеврем Обреновић Кнезу Милошу: „Овде Босанци највише јунце траже, које они, по свом обичају, неколико година за дело (рад) употребљавају, а по том уране их и продају у Венецију. Зато скупље плате јунца, него најдебљег маторог вола. Овде су преко двеста гроша пар плаћени“ (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1822.)

⁶⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; Ј. Вујић II, 177.

Сем стоке вођена је трговина и са производама од стоке, ради којих су, обично, долазили страни трговци у Србију. *Коже* су извожене у Бугарску¹⁾ и Аустрију,²⁾ *масло* у Бугарску³⁾ и Турску,⁴⁾ *вуна, лој и рогови* у Аустрију.⁵⁾

Најзад, страни су трговци извозили из Србије: *мед* и *восак* у Аустрију,⁶⁾ Бугарску⁷⁾ и Турску; *шишраку*,⁸⁾ *дрва* у фатовима⁹⁾ и *свилу*¹⁰⁾ — у Аустрију.

Хватањем пијавица располагала је држава. Она је ради пијавица давала баре под закуп, обично људима са стране. Они би за време сезоне хватања од априла до октобра, по свима барама Србије, нахватили око 9.700 енглеских литара пијавица и из-

¹⁾ 25 јануара 1837, N° 10 предстао је Исправницелству Окружја Црногачког неки Хаџи Цока Кочия из Ловче и жалио се да је прошле године, пошто је купио козје и јареке коже, послао их на вилајет по неким кириџијама из Грљана и Зајечара, и да су они његовом ортаку предали мање 17 јареких и 13 козјих кожа (Зајечарска Судска Архива 1837).

²⁾ Споменик 17, стр. 36.

³⁾ 13 дец. 1837, N° 59 жалио се Магистрату Окружја Црногачког неки Алил Хасанов на Лома на Ивана Маринковића из Звездана да му је остао дужан 30 гроша чаршијских „од новца који му је за куповину масла и меда дао“ и сад неће да му их врати (Зајечарска Судска Архива 1837),

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 23 јули 1823, N° 1379.

⁵⁾ Споменик 17, стр. 36.

⁶⁾ Споменик 17, стр. 36.

⁷⁾ Зајечарска Судска Архива 1837, N° 59.

⁸⁾ Куниберт 324; Споменик 17, стр. 35; М. Петровић, 358

⁹⁾ М. Петовић I, 205; Споменик 17, стр. 36.

¹⁰⁾ Споменик 17, стр. 36.

возили их у Аустрију, а оданде у Француску и Италију.¹⁾

Страни су трговци морали имати нарочитих „Објавленија“, која су им давала права да могу по Србији трговати. Она се често помињу у преписци; многа су се очувала и у оригиналима. Обична им је формула: „Дано објавленије Н. Н. из Н. да може куповати (име робе) и износити за тргозину своју“. При извозу робе сви су трговци морали плаћати таксу.²⁾

У Србији се, у доба Кнеза Милоша, живело врло примитивно. Потребе више културе и веће раскоши нису биле продрле чак ни у Кнежев двор. Кнез Милош је био скроман у потребама. Кнегиња Љубица се намерно трудила да ограничи раскош и скупочено кићење код српских жена и да их задржи у скромности, простоти и старим навикама.³⁾ Сем тога ни свет није знао, па није ни осећао, потребу за стварима, које се нису могле добити у непосредној околини. Осим Кнеза, чак 1834 године, нико није имао каруца. Стеаринске свеће, мутмед, шампањ и сличне ствари биле су у Београду непознате. Јело се дрвеним кашикама, спавало се на поду, под главом су били јастуци сламом напуњени.⁴⁾ У двору Кнеза Милоша није било ни великог обиља у потребама, ни

¹⁾ М. Петровић I, стр. 351; Споменик 17, стр. 35.

²⁾ 12 марта 1820 пише Кнез Милош кнезу Маринку Џодићу у Омољу „да од сваког трговца, који из пашалука нашег стоку у други пашалук тера, узима на вола и коња по један грош, а на овцу и козу по 10 пара“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820).

³⁾ Споменик 24, стр. 23.

⁴⁾ Сретен Л. П., 61, 64, 218.

люксуза у њиховој каквоћи. 1824 године моли он Вука Перишића из Вучковице да му позајми „један од његових јоргана... за госте који ће скоро из Земуне приспети“¹⁾, а чак 1834 године, тањир су му били од бакра и од калаја, а виљушке од калаја и гвожђа.²⁾

Овако скроман живот чинио је да је извоз из Србије непрестано био много јачи од увоза, за који један путник вели да управо није никакав.³⁾ У колико га је било, вршили су га, обично, страни трговци, који су са својом робом долазили у Србију. Главни увозни артикал била је *сџ*, која је доношена из Румуније, а нешто и из Аустрије. Колонијална роба, нарочито *шећер*, добијала се преко Трста, одакле је сувим довожена до близу Љубљане, а одатле се слала Савом до Београда. *Бојацијске ствари*, *стакларија*, *грнчарија*, *вунена* и *ланена шканина*, *оружје* и *муниција* доношени су из Аустрије, *платно* и *платнене шканине* — из Лајпцига, *свожђе* из Босне, *пушке*, *пиштољи* и друго *оружје* — из Русије и из Босне.⁴⁾ Матераја за грађење гуњева доношена је из Пазарника.⁵⁾ Из Босне су на чамовима довожена у Београд *дрва* и *јасија*,⁶⁾ из Баната се у почетку довозила *пшеница* и *пшенично брашно*. Доцније је пшеница више сејана, те је довожење престало. *Јечам* је увожен такође из Баната,

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1 мај 1824, № 767.

²⁾ Споменик 24, стр. 35; М. Гавриловић II, 704.

³⁾ Пирх 169.

⁴⁾ Пирх 169; Споменик 17, стр. 36; Споменик 24, стр. 26.

⁵⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник под гуњ.

⁶⁾ Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 73.

пиринач из Румелије, *вино*, кад у Србији година омане, — из Угарске и Срема, *зејтин* — из Арбаније и Румелије, а нешто мало и из Трста, бољи *дуван* — из Турске, мала количина бољег *бурмуша* — из Пеште, а лошијег — из Арбаније.¹⁾ С пролећа, чим би се отворила пловидба, био је Лиман под Београдом пун босанских лађа, на којима су доношене „Уном и Савом пресне *јабуке*, *крушке*, (*тутуље*), *суве шљиве*, *пекмез* у дугачким *фучијама*, *мед* и *брезове мешле*.“ Све су ове ствари биле са спахилука босанских бегова и спахија и продаване су ђутуре, јер су бегови и спахије продавање на крчму сматрали за испод свог достојанства.²⁾ *Прстење*, *гривне*, *штрапке* и друге металне наките за сеоске потребе доносили су кујунџије из Старе Србије, нарочито из Јањева и Приштине, и продавали их по варошима и по селима.³⁾ Неки су кујунџије и отварали дућане у Србији и у њима радили своје занате.⁴⁾ Кујунџије су доносили и *метална звона* за стоку. Из јужних српских крајева под Турцима, из околине

¹⁾ Споменик 17, стр. 34—35.

²⁾ Сретев Л. П., 69—70.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 8 март 1820, № 277.; 23 март 1821, № 301; 4 фебр. 1824, № 191.

⁴⁾ 14 марта 1822. № 470: „Дано дозвољеније кујунџијама из Јањева, Латинима: Петру Љајчетовићу и сину његовом Ивану, Андреји Ђурићу, Марјану Голомешчићу да могу отворити у Јасики Нахије Јагодинске дућан, и у овом радити свој занат кујунџијски и еспап продавати, по обичају, свакому, пошто се с ким погоде.“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822). 24 новембра 1833 године умро је у Д. Милановцу Димча кујунџија „родом из Крушевца, близу Битоља“, који се пре три године био настанио у Д. Милановцу (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка, 3 децембар, 1833, № 210).

Ниша и Лесковца, доношена је у Србију конопа и израђевине од ње: удари и ужета. Отуда су доношене и вреће, зобнице и цокровци од козине и воденичко камење, познато под именом „косовско“, које је било на особитом гласу, и које је великим делом преношено у Аустрију.¹⁾ У Србију су долазили и трговци из Румелије. Они су доносили различите еспапе и продавали их по вашарима и иначе по варошима.²⁾ Из Румелије је довожен и арпаџик.³⁾ Најзад, 1830 године се помиње некакав Павле Герасимовић „росијски подајник“, како у Смедереву и поред Дунава продаје црквене ствари.⁴⁾

Обилато сточарство, велика плодност земље, јак извоз, слаб увоз и незнатне потребе учинили су те је народ у економском погледу био врло задовољан. Није било великих богаташа. Један једини човек имао је до 40.000 динара прихода, па ни он „није знао шта да чини са толиким богатством“. Ко је имао 4—5000 динара прихода „бројао се међу најбогатије људе у земљи“. Али није било ни сиротиње. Сваки је имао права да захвати земље за кућу и за обрађивање колико му је год било потребно да одржи себе и плати држави што је био дужан. Принос од земље и стоке био је довољан да издржи кућу, а продаја неколико брва свиња исплаћивала је све државне дажбине.⁵⁾ Исто тако и

¹⁾ Сретен Л. П., 442—443.

²⁾ М. Петровић I, 214.

³⁾ Наставник 1913, 352.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Смедеревска 1830.

⁵⁾ Споменик 17, стр. 25; Споменик 24, стр. 20, 22; Куниберт 56

држава као целина стајала је не може бити боље. То је учинило, те је Кнез Милош 1829 године имао на 10.000.000 гроша уштеђевине, и поред тога што је све чиновнике уредно плаћао, чинио знатне поклоне и саградио врло велики број грађевина у земљи.¹⁾

Унутрашња трговина била је врло слаба. По селима су кућни производи подмиривали целокупну потребу, и готово никоме није требало куповати ништа друго сем соли, и нешто гвоздених алата и још неких ситница. Поједини крајеви земље мало су трговали један с другим. Луч и катран ношени су из крајева, у којима има четинара, у крајеве у којима их нема. Надгробно и воденичко камење ношено је у крајеве у којима нема доброг камења за њих. Пуће је ношено из крајева, у којима га има и сувише, у крајеве у којима га нема, или га нема у довољној мери, или је продавано механцијама и крчмарима.

Нешто јачи унутрашњи трговачки саобраћај био је између села и вароши. Сељаци су дотеривали у варош и продавали стоку и доносили: брашно, свеже свињско месо,²⁾ јагњетче печење,³⁾ дрва,

¹⁾ Пирх 168—169.

²⁾ Сретен Л. П., 64.

³⁾ 12 јула 1838, № 999 пише Магистрат Окружија Ваљевског Совету, како су му предстали „више њих, житеља из оближњих села окружија овог, поискавајући одобреније да могу, као и до сад, и као што је и у другим касабама других оружија, као ужичком, чачанском и т.д. уобичајено, у недељне и празничне дане печено месо од куће своје донешено у одашњој чаршији крчмити“. 15 јула 1838, № 2354 Совет је одбио ову молбу на основу правила која су из-

сено, жишо, кушус, воће, лук, коже, лој, мед, восак, вино, ракију и тако даље.¹⁾ Сваки ко је што доносио на варошки трг, морао је на то платити *ђумрук*, који се одређеније називао *ђумрук чаршијски*.²⁾ Сем тога остало је било да су и Турци на капијама узимали у *натури* по нешто од *намирница*, које су доношене на продају.³⁾ Сељаци су из вароши куповали *св. гвозђе, зејтин, памук, манистра, чешље* и још по нешто од других ситних потреба.

После ослобођења, по многим селима почели су се отварати дућани; нарочито их је у Пожаревачком Округу било много. Кнез Милош је био одлучно противан сеоским дућанима. Прва позната наредба противу њих је из 1818. године.⁴⁾ Наредбе су после тога противу сеоских дућана врло честе.⁵⁾ Оне се, готово увек, тичу дућана, који су, и поред дата о касапницама (Држ. Арх., Држ. Савет 1838). Доношење печеног меса са села у Ужице ради продаје одржало се врло дуго и поред свега протеста од стране Ужичана варошана (М. Ђ. Милићевић, Кнежевине Србије, 617).

¹⁾ М. Петровић I, 227—228.

²⁾ М. Гавриловић II, 422.

³⁾ М. Гавриловић II 425. Види и Сретен Л. П., 124, 169.

⁴⁾ Она се помиње у писму кнезу Јоксиму Милосављевићу од 6. септембра 1821, у коме му се наређује „да заповеди трговцима Великог Градишта, који су оданде изнели свој еспап по селима продавати, да се опет у касабу врате, јербо Господар (Милош) по пређе три године издатој заповести својој не дозвољава ниједном селу, кромје Смољинца дућане држати, и да закаже кнез Јоксим свим трговцима, који с намеренијем за то намеравају Господару доћи, да се ниједан не труди долазити, јербо се помоћи неће“. (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6. септ. 1821. № 1204).

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., 1820. године: № 1030, 1031, 1033; 1821. године: № 1024, 1599, 1376, 1648; 1824. го-

забрана, отварани.¹⁾ Као разлог против сеоских дућана наводи се или штета, коју од њих имају варошки трговци,²⁾ или *крађе* које се над сеоским дућанима извршују.³⁾ Жалбе варошких трговаца на сеоске дућане врло су честе. Они су били готови и да плате нарочите таксе, само да се дућани по селима забране. 27. јануара 1836. пише Исправништво Окружија Црногачког полковнику Стефану Стојановићу „да житељи и трговци зајечарски за годину желе 100 талира правителству нашем платити, па да нитко по селима дућане не отвара“. ⁴⁾ Сељаци пак осећајући потребу за њих, често су молили да се одобре. 5. јануара 1820. моле сељаци из различитих села Нахије Пожаревачке да им се допусти држати дућане по селима.⁵⁾

дине: № 1361; Народни Суд 19. јан. 1831, № 143 и тако даље. Види и В. и Н. Петровићи I, 342, II, 448.

¹⁾ У првим наредбама од 1820. године вели се: „Налаже нам се да по пријатију овог писма наложите људима, који дућане држе по селима, или да се преселе у варош, или на под који начин, да дућане по селима не држе“ (Држ. Арх., К. К., 26. јул 1820, № 1030).

²⁾ 30. септ. 1821, пише Кнез Милош Јоксиму Милосављевићу: „Ако село Средњено у Нахији Пожаревачкој није тако близу Пожареваца да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима, то се одобрава трговцу Милојку из Средњева да може у свом селу држати, а други ниједан трговац да се на њега не угледа“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821. № 1376).

³⁾ 6. јула 1824. Кнез Милош забрањује сеоске дућане „не могући више плаћати поара без нужде, које се чине по сеоским дућанима“, и наређује Јовану Обреновићу „да све дућане по селима позатвара“. (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824. № 1361.) 1826. године видео је Ј. Вујић у селу Кисилеву „неколико затворених дућана“ (Ј. Вујић I, 66).

⁴⁾ Зајечарска Судска Архива 1836.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К. Нах. Пожаревачка 1820.

20 августа исте године сељани села Смољинца моле Кнеза Милоша да им остави дућане, јер никад нису били без њих.¹⁾ Овакве је молбе Кнез Милош врло тешко уважавао. Смољинчанима је примио разлоге и одобрио дућане тек у мају 1821 године,²⁾ а Средњевцима само „ако село Средњево... није тако близу Пожаревца да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима.“³⁾ Временом је Кнез Милош ипак попустио и допуштао је отварање дућана и по селима. Да не би пак узело и сувише маха, он је за свако „дућанско објављеније“, све до 1834 године, наплаћивао по 500 гроша. Од 1835 године ова је такса била остављена оцени судова. Тако скупа такса била је узрок те је за владе Кнеза Милоша мало дућана по селима отворено: 1831—16, 1832—14, 1833—17, 1835—41.⁴⁾ Без одобрења нико није могао отворити дућан у селу.⁵⁾

¹⁾ У молби они кажу: „Од како је насељено село Смољинац, непрестано били су дућани и чаршија и црква и школа, што се деца учеду. И они трговци, што се налазе у селу, они нису јабанци, но сви овде су се народили и миљкове своје имају, винограде, воће, њиве, ливаде, и који се преновно није није од 20 година“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1820).

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6 мај 1821 № 533.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 1376.

⁴⁾ М. Петровић I, 355, III, 78—79.

⁵⁾ 11 марта 1835, № 110 падао је Совет следећи указ: „Његово Височество милостијејши Господар и Књаз наш дознао је с не малим негодованијем да су се од неког времена овамо по селима механе и дућани без дозвољенија власти отварати почели. Будући је ово са свим противу сад сушествујућих закона наших о предмету том, то се налаже Суду Окружја Црногачког да преко надлежних капетана објави свакоме да се отварање нових дућана и механа по-

Исто тако Кнез Милош није одобравао ни торбарење по селима. 26 јула 1820 године наређује „да торбари по селима и сребрари“ не смеју ићи.¹⁾ 30 јула исте године један је торбар „примио своју каштигу“.²⁾ И наредбе су о торбарењу често понављане, а торбари кажњавани и упућивани на други посао.³⁾ Само по изузетку, и то као неку врсту награде или као промјену, допуштао је Кнез Милош понекоме да може торбарити по селима.⁴⁾

Најзад да напоменемо да је за владе Кнеза Милоша још трајала и трговина робљем. Ту су трговину водили само Турци. Тада нису били ретки случајеви да Турци доводе робље из далеких страна и продају у Србији за 1000—1500 гроша једнога. За време грчких устанака Турци су били заробили селима без допуштења више власти строжајше забрањује, а да све такве механе или дућане, који су без дозвољенија власти отворени затвори и затворене држи донде, док се у тому смотренију свеобшта уредба не учини“ (Зајечарска Судска Архива 1835).

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820, № 1030.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820 № 1047.

³⁾ Једна таква наредба гласи: „Одговорено Георгију Парезану у Жабари на писмо његово од 28 т. м. да Господар не допушта Стојану Николићу еспап по селу носити, и што је једаред урадио неће да поквари; ако не би могао због тог живети, нек земљу обделава и тако ће се моћи прехранити“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 29 фебр. 1821, № 394).

⁴⁾ 25 маја 1822 „дано је дозвољеније Мики Барјатару [Барјактару] да може без препјаствија по селима с еспапом ходати и трговати“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822 № 129). 21 децембра 1837 моли Кнеза Милоша неки Тома Јановић, стар човек и сакат у обе ноге и десну руку да му се одобри да продаје ситнице дућанске по селима „торбалуком“ (Држ. Арх. К. К., Нах. Пожаревачка 1837).

много грчкога света и распродавали га на различите стране, па чак и по Србији. Срби се тим послом не само нису бавили, но су гледали да доведено робље, било крађом било откупом, ослободе. Кнез Милош је у ослобађању робља ишао на руку врло ревносно.¹⁾ Робље из грчког устанка, које су Турци били довели у Србију ради продаје, Кнез Милош је откупио и све ослободио. Због тога му је грчки краљ благодарио и послао му орден Спаситеља са лентом.²⁾

¹⁾ М. Гавриловић, II, 662.

²⁾ Споменик 21, 19.

САОБРАЋАЈ

Путови. — Саобраћајна средства. — Задужбине. — Ташари. Пошта. — Ханови и механе. — Гостопримство. — Водени саобраћај. — Безбедност при путовању.

Путови су у почетку владе Кнеза Милоша били до зла Бога рђави. Стари римски, српски и путови који су грађени за време аустријске окупације били су већ одавно уништени и упропашћени, само се још гдешто од њих познавала калдрма, којом су утврђивани.¹⁾ Чак 1834 године пише Стефан Стефановић Кнезу Милошу о путу „од Нереснице и преко Мајдан-пека, куда је стари немачки пут био“, да је са свим закрчен и забатаљен, „тако да се без три до четири капетаније не може као што треба окрчити и то ... за месец дана једва да се уради“.²⁾ Због таквог стања путова, сем малог изузетка, нигде не беше могућно другојаче путовати до пешнице или на коњу.³⁾

¹⁾ Сретен Л. П., 37; Барона Ж. Л. В. Хердера Рударски пут по Србији 1835 год. Београд 1845, стр. 39; А. А. Paton, Servia, London 1845, стр. 161.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 16. септ. 1834.

³⁾ Куниберт 239.

У то доба у Србији су била два главна пута, којима се могло ићи и колима: први је ишао од Београда уз Саву до Шапца, па преко Мачве на Дрину и уз Дрину до Зворника; други је водио од Београда на Гроцку, Хасан-пашину Паланку, Јагодину, Ђуприју, Параћин за Ниш. Сем овога могло се ићи колима од Гроцке, преко Смедерева и Пожаревца, до Голупца; даље, од Пореча, преко Мироча, у Брзу Паланку; даље, од Београда до Ваљева идући од Палежа уз Колубару, и, најзад, за невољу могло се отићи колима преко Крагујевца и Чачка чак до Ужица. Остали путови били су тако рђави или тако „стрменити“ или су водили „преко великих брда и потока“, да је њима било „тешко и коња превести а камо ли с колима проћи.“¹⁾ Сем главног пута од Крагујевца до Ужица, који је начињен 1829 године, путови су у тим крајевима били „готово пешачке стазе, често покривене толиким камењем, да се може само лагано њима ићи, а коњи се морају водити.“²⁾

Овако је стање ствари истина било благодет по српске устанике, јер је спречавало да Турци без препона улазе у унутрашњост Србије, али је после ослобођења било за њезин развој немогуће. Због тога су наредбе о грађењу путова под Кнезом Милошем врло честе. 25 априла 1823 године наређује он момцима да од Крагујевца „до Београда пут добро искрче и уравне, да могу кола слободно до Београда проћи.“³⁾ 3 јуна 1823 године наређује Кнез Милош своме момку Петру Парезану, „да крчи пут од Крагујевца до Смедерева и начини мост на Бр-

¹⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, 52—53.

²⁾ Пирх, 156.

³⁾ Држ. Арх., Дел. Прот. 1823., № 671.

кушици“ и да му у томе помогну сва села Нахије Крагујевачке и Смедеревске, од којих би помоћ заискао.¹⁾ Угодни велики друм од Крагујевца преко Бруснице и Пожеге у Ужице начињен је 1829 године.²⁾ 1827 године, кад је предстојала војна између Русије и Турске, Аустрија желећи да пошту од Беча до Цариграда, која је дотле ишла преко Ердеља, проведе кроз Србију, учини Кнезу Милошу предлог у овом смислу. Увидевши корист од овога, он стане живо настојавати да се у Србији стари главни пут оправи и нови начине. И 1828 године аустријска је пошта отпочела стално ићи из Беча за Цариград кроз Србију.³⁾ После Једранског Уговора, кад се Србија осети својом, грађење путова отпоче у све јачој мери. Инжењере које је Кнез Милош био довео ради регулисања Дрине, употреби и на поправљање и грађење путова, те је најзад Србија добила најлакши и најугоднији пут који постоји између средње Европе и Цариграда и путове којима се, нарочито кад је суво, и по земљи путовало врло угодно.⁴⁾ И народни старешине нису изостајали иза Кнеза Милоша. Особито се грађењем путова одликовао у свему напредни Јеврем Обреновић, који је по Шабачкој и Ваљевској Нахији старе путове поправио и нове „по шумама на осам клафтери широке“ раскрчио и ђуприје преко река и потока начинио, „тако да пређе у неко време, куда човек не би могао од густиха и пружа пешице, а на коњу још мање, проћи“, ту

¹⁾ Ibidem, № 1005.

²⁾ Пирх, 149.

³⁾ Nikolaus von Philippovich, Das Leben und Wirken eines österreichischen Offiziers, 1913, 40—45.

⁴⁾ Куниберт, 240—241., 361.

су могла „свободно троја кола, а до нужде и четвора, једна покрај других проћи.“¹⁾

Путови који су грађени под Кнезом Милошем звани су се крченици, чије само име казује шта су, јер се онда у истини морало крчити да би се начинило места за пролаз. И ако су били насути само земљом, ипак се, најзад, њима могла, кад је суво време, пропутovati колима читава Србија. За време киша били су ужасно блатави. „Од насutih путова у данашњем смислу није било ни помена.“²⁾ С обе стране путова, на неколико стотина корака, била је шума окрчена, колико због тога да би се пут лакше сушио, толико и ради сигурности. Градио их је народ, кулуком. Извођени су невесто, и ретко су кад обилазили планину или правили завијутке, већ су ишли „право, преко грбина планина, од једног места ка другом“,³⁾ што је била велика тешкоћа за лак саобраћај. Пут који је водио преко Колара у Смедерево звао се Деривол „што је због брдовитости дерао воловима у јарму вратове“⁴⁾

У Србији после ослобођења није било у обичају ни да се путује ни да се носе терети на колима. Кола није било нигде осим равне Мачве, где се још за време првога устанка помињу „мачванске кочије“⁵⁾

¹⁾ Ј. Вујић, II, 99.

²⁾ Куниберт, 362; Сретен Л. П., 194. Споменик 17 29.— М. Ђ. Милићевић тврди да је насипе први почео градити тек Илија Гарашанин као Министар Унутрашњих Дела (Кнеж. Србија, 128).

³⁾ Парх, 47, 156, 183.

⁴⁾ Сретен Л. П., 21.

⁵⁾ Прота Матија Ненадовић, Мемоари 194.

и гдешто у Пожаревачкој Нахији¹⁾ Чак су се и на главноме друму кола ретко виђала.²⁾ Само путовима којима су кола могла ићи вукле су се на волујским колима понеке ствари, „особито оне које је тешко на коње товарити“. Таквим се путовима и путовало на волујским колима.³⁾ На волујским су се колима возиле и крупне госпође, као што су Кнегиња Љубица и Госпођа Томанија Јеврема Обреновића.⁴⁾ Харем Марашли Али-паше испраћен је 1821 године из Београда на шест кочија и осамнаест волујских кола.⁵⁾ На главноме друму могла су се видети и товарна кола „која су полако вукли биволи“,⁶⁾ које су имали само досељеници из околине Ниша и Лесковца.⁷⁾ Волујска су кола била примитивна, сва од дрвета, без и једне гвоздене чивије; од окованих кола није било ни помена.⁸⁾ Као заклон од кише на колима су прављени арљеви, који су покривани асурама.⁹⁾

Коњи још нису презани у кола.¹⁰⁾ И сам Кнез Милош обично је путовао на коњу, само су једне

¹⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, 53.

²⁾ Парх 123.

³⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, 53, Ј. Вујић, Животописане, 397—398.; М. Светић, Огледало Србско, 39; Сретен Л. П. 192; Барона Ж. А. В. Хердера Рударский путь по Сербии 1835 г. Београд 1845, стр. 15.

⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, Годишњица XXII, 42.

⁵⁾ М. Гавриловић I, 105.

⁶⁾ Парх, 47.

⁷⁾ Сретен Л. П. 442.

⁸⁾ Ibidem 192., 203.

⁹⁾ Ibidem 192.

¹⁰⁾ М. Светић, Огледало Србско, 39; Сретен Л. П. 207. — У Округу Београдском још за дуго после прве владе

лаке, и не скупocene, каруце ишле за њим, у које би седао тек кад је киша, његова је пак пратња увек јахала.¹⁾ 1829 године нико није имао каруца осим паше београдског, који је имао некакве прастаре, отрцане каруце и Кнеза Милоша.²⁾ Исто је тако било чак и 1834 године³⁾. 1837 године имали су их само још Јеврем Обреновић и митрополит. Браћа Симићи тек су крајем те године добила одобрење од Кнеза „да могу себи узети кола покривена, на стубићи, без врата и пера, да се на њима возе.“⁴⁾ У место кола сав саобраћај вршен је на коњима. Коњи су се за јахање учили специјалноме ходу, који се звао „раван“ тиме што су им везиване десна за десну и лева за леву ногу, тако да су се могле кретати само једна на друга страна, што је јахање чинило врло лаким и угодним.⁵⁾ Јахали су не само људи, већ и жене. Жене су јахале на исти начин као и људи. На коњима су путовали и сви странци који су долазили у Србију. На коњу је допутовао Д. Давидовић после преласка у Србију крајем 1821 године из Београда у Крагујевац.⁶⁾ На коњима су путовали по Србији: Ј. Вујић, Ђ. Магарашевић, Пирх, Хердер и сви други. На осамареним коњима ношени су и сви терети „и

Кнеза Милоша, и ако су коњи били „добри за јахање, у кола су се слабо презали“. (М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 113).

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 1061.

²⁾ Пирх, 24. и 71.

³⁾ Споменик 24, 22.

⁴⁾ М. Светић, Огледало Србско, 39.

⁵⁾ Пирх, 71.

⁶⁾ В. и Н. Петровићи II, 376.

жито и брашно и со и пиће — у мјешинама или у бременицама.“¹⁾

Сем коњског и колског саобраћаја на главним су се путовима могле гдешто видети и натоварене камиле, које су са југа доносиле „дењкове са памуком и сафтијаном.“²⁾

Због рђавих путова, примитивних превозних средстава и начина путовања путовало се врло споро. На волујским се колима од Београда до Крагујевца „путовало по недељу дана.“³⁾ 1823 године пошао је Јоаким Вујић из Београда на волујским колима 21 новембра пред вече, ноћио у Сава-мали, у механи, и тек 25 новембра у јутру „благопоспешно довео се у Крагујевац.“ Враћајући се пошао је из Крагујевца 29 новембра и истим путем стигао у Београд тек 3 децембра.⁴⁾ Чисто је невероватно оно што прича Сретен Л. П. о путовању ђака из Београда за Велику Школу у Крагујевац 1834 године. „Путовасмо, вели он, на волујским колима... Док смо наше хаљине и спаваће ствари... потоварили и на пут се кренули, нисмо могли даље стићи него на Теразије. ...Оданде се рано кренемо и једва по ноћи дођемо у раковичку механу⁵⁾.... То је био наш други конак, а у Рипњу трећи.... (четврти) у Раљи.... (пети) у Сопоту.... (шести) у Кораћници.... (седми) у Бело-

¹⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827., 53.

²⁾ Сретен Л. П. 65.

³⁾ Ibidem 7—8.

⁴⁾ Ј. Вујић, Животописаніе, 397—398.

⁵⁾ „Онда рабарије нису носиле са собом за волове храну. Уз пут напасали би волове по туђим њивама, а овога пута по шаши — кукурузовини — која се никад није секла, него докле траје онако се на земљи остављала, и свачија је стока јела кад се потеси раскваре“ (Сретен Л. П. 193).

савцима.... (осми) у Чумићу.... (девети) у Сушици.¹⁾ Кнез Милош је на коњу путовао из Крагујевца у Пожаревац по два дана.²⁾ Брже није могао. Кад је 1834 године био у Пожаревцу опасно болестан Милан Обреновић, Кнез Милош је путовао из Крагујевца за тамо у највећој журби, па му је опет требало два дана.³⁾

Али при свима тешкоћама и неугодностима за путовање наши главни друмови нису били пусти и монотони. На њима су се могли видети кириџије у шареној разноликој ношњи, како терају пред собом претоварену стоку сољу, тканинама, вуненом робом и другим потребама и разилазећи се на далеко по разним пределима. На друму је и по неки варошанин са женом, појахао коња и иде на село да посети родбину. Ту је и Турчин спахија на лепом коњу, с пушком преко рамена и чибуком у устима — тако намерно јаши, да би му се Срби морали склањати с пута. У извесном одстојању за њим јаши му слуга, о чијем седлу висе многе кесе, пуне разних земаљских производа: ораха, лука, паприке, које је господар заменио за кукуруз. У једној кеси звечка блехано посуђе за кафу, без кога Турчин не полази на пут. Уза све то каса друмом Татарин веселог изгледа и са њим путник у пола европском, а пола грчком, оделу, коме се по лицу и по држању види да је посустао, да је потпуно посустао... Такву нам је живописну слику наших друмова оставио један путник из 1829 године⁴⁾.

¹⁾ Сретен Л. П., 192—203.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнеж, Србија 1062 —

³⁾ Нов. Србске 1834, 193.

⁴⁾ Пирх 123—124.

Да би путовање било што угодније припомагале су неке задужбине. Још у старо доба била је велика задужбина зидати „по калу калдрме“, градити „по водама ђуприје“, до путова доводити воду за пиће, правити чесме и садити и калемити воће.¹⁾ У доба Кнеза Милоша било је по путовима пуно оваквих задужбина. Док су Турци владали Србијом многи су босански бегови по њој надгледали и оправљали чесме и ђуприје, које су њихови стари правили пре стотине година, јер такве задубине није нико смео оправљати до онај чије су од старине.²⁾ Исте су такве задужбине правили и Срби. Они су их правили још за време Турака. Тако је још пре Карађорђева устанка начинио Евгеније, шебеџија из Ужица, пут од Ужица до цркве у селу Севојно, патосао га и воћем засадио, да би Ужичани могли ићи на литургију у цркву у Севојно.³⁾ 31 марта 1824 пише Кнез Милош неком Милоју, трговцу из Чумића, „да ђуприју жабарску, која је њихова стара задужбина, оправи да не би прелазећи преко ње који пострадао“.⁴⁾ 9 марта 1829 пише Јован Обреновић Кнезу Милошу како га „предмет један“ посведневно мући и мира му не да, а то је да жели да му Кнез Милош одобри „ђуприју на Морави спрема

¹⁾ Вук С. Караџић, С. н. пјесме II, 97—98 и 195; Српски Рјечник, код *задужбина*.

²⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *задужбина*; Пирх 47.

³⁾ Животопис Максима Евгеноваћа, Будимпешта 1877, стр. 4.

⁴⁾ Тих. Р. Ђорђевић, Српски Етнографски Зборник XIV, 401.

Чачка направити, за душу нашег блаженопочившег (сина) Обрена“ (умро 7 априла 1828).¹⁾ На једном мочарном месту, на главном друму идући од Парана, недалеко од Сикирице, да би друм био солиднији направио је 1830 године калдрму неки Тривун из Доњег Видова „за севап“, те се то место и сад зове Тривунова Калдрма.²⁾ Од чесама, које су као задужбине грађене поред путова за владе Кнеза Милоша, неке још и сад служе.

Најзад да поменемо још нешто о тадашњим саобраћајним средствима. Како су кола била ретка, и како ни путова није било свуда за њих, болесници који нису могли јахати преношени су на разапетом платну између два коња. Тако је 1807 године пренесен из Ужица у Београд опасно рањени Кнез Милош.³⁾ У писму од 26 априла 1823 године јавља из Бруснице Јован Обреновић Кнезу Милошу како се спрема за пут у Пожаревац, „него потребна нам је једна пала, на којој би Обрена до Крагујевца понели, ако би Ваше милосердије благоизволело послати.“⁴⁾

Најбржи саобраћај вршили су *шатари*. Татара је било турских, који су одржавали везу на првом месту између паше београдског и Цариграда, а затим између паше и Кнеза Милоша и нахијских војвода, и српских, који су у земљи носити важније заповести и писма од Кнеза Милоша на све стране, а ван земље одржавали везу између Кнеза Милоша и Цариграда. Татари су увек јахали добре коње.

¹⁾ Ibidem 402

²⁾ Тих. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, 92.

³⁾ М. Ђ. Милићев, Поменик, 782.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Јов. Обреновић 1823.

Пред њима је јахао по један, а каткад и два суруџије, који су водили још по једног коња, да се нађе, ако би се татаринovu коњу што на путу десило. И татари и суруџије имали су камџије за шибање коња. Татари су њима шибали и суруџије. Турски су татари, кад би пролазили улицама, шибали свакога кога би дохватили. Јурећи што се брже може, драли су се из свега грла, нарочито кад би се приближили вароши, да би се чуло у мезулани за њихов долазак, те да им се припреме одморни коњи. Татари су били врло издржљиви; при хитним пословима не би се нигде одмарали од Београда до Цариграда.¹⁾ Српски су татари били бржи од турских. Турски су прелазили пут од Београда до Цариграда за седам до десет дана, што се рачунало да износи око 180 сати;²⁾ српски татар-ага Инџе долазио је за четири дана из Цариграда у Београд³⁾, Јованча Спасић је ишао од Цариграда до Крагујевца за пет дана,⁴⁾ Татар-Богдан је са копијом фермана пошао из Цариграда 27 августа 1830 године, а стигао у Крагујевац 1 септембра у ноћ.⁵⁾

За олакшање путовања турских татара на цариградском су друму кроз Србију биле подигнуте мезулане, као што је то било на свима главним друмовима у Турској. Мезулане су биле у Јагодини, Паланци и Београду. То су биле царске мезулане, чије је издржавање падало на општенародни трошак.

¹⁾ Сретен Л. П., 183.

²⁾ М. Гавриловић II, 434.

³⁾ Сретен Л. П., 183.

⁴⁾ Пирх 26.

⁵⁾ М. Гавриловић III, 272.

Сем њих биле су за унутрашњу потребу нахијске или вилајетске мезулане, о чијем су се издржавању старале или само дотичне нахије, или су и оне падале на општенародни трошак. Мезулције су по уговору са Кнезом Милошем морали држати извесан број добрих коња, а за то су добијали извесну суму новаца. 1824 године учињене су једним ферманом знатне измене у царским мезуланама. На место мезулција постављени су кирици-баше, који су морали да држе коње и да их дају под кирију.¹⁾ Од тада су с татарима путовала и приватна лица. За коња и два татарина, који прате путника, плаћало се до Цариграда око 80 форината сребра. Пут је трајао десет дана или по осамнаест сати јахања дневно. Татари су били врло верни, тачни и брижљиви пратиоци.²⁾

Мање важне наредбе од Кнеза народним старешинама и другим властима разносили су кнежеви момци.

И татари и кнежеви момци били су у великоме уважењу, јер су сматрани као кнежева околина, преко које се може чути и зло и добро. Због тога куд год би стизали добијали би стан, храну, част, и у опште се према њима поступало као према људима од утицаја. Истакнути татари Кнеза Милоша постајали су чиновници и истеривали су високе каријере, као што је случај са Јованчом Спасићем, Пекетом Илићем, Стојаном Симићем и тако даље.

Извештаје од старешина и надлештава носили су пандури.

Поште за владе Кнеза Милоша није било. Ко је имао потребу да шаље писмо, слао га је преко људи

¹⁾ М. Гавриловић II, 435—436.

²⁾ Пирх, 26.

који би у дотично место полазили. Ко је био познат са татарином или суруџијом предавао је писмо њима. Исто су тако слати и новци, и то без икаквог реверса и признанице, и никад никоме ништа није фалило.¹⁾ Сем овога и аустријски су татри пролазећи кроз Београд доносили и односили и приватну преписку с Цариградом за извесну таксу. Пошта из Беча (новине, писма и друго) доношена је у Земун, па ју је одатле београдски базрђан-баша превозио у Београд.²⁾ После Једренског Мира Срби су добили право да постављају поштанске станице,³⁾ но изгледа да од тога није било велике користи. Писма из Београда за Крагујевац слата су само два или три пута на недељу. Носио их је писмоноша, а предавао их је Кнежевској Канцеларији. Ту су она остајала докле се не би јавила каква прилика, да се пошљу онима којима су упућена. Често се дешавало да су и изгубљена, а понеки пут су из радозналости и отварања.⁴⁾ Права пошта установљена је тек после владе Кнеза Милоша, 1840 године, и то најпре, у мају — у Београду, а за тим, у јуну — у Крагујевцу.⁵⁾

За свратиште путника и по варошима и по главним путовима били су у почетку само ханови. То су широке зидане зграде са једном великом историјом, у којој се могао сместити повећи број људи и стоке. На средини им је било огњиште а у нао-

¹⁾ Сретен Л. П., 183, 215.

²⁾ М. Гавриловић II, 435—436.

³⁾ Куниберт, 243.

⁴⁾ Ibidem 548.

⁵⁾ Новине Србске 1840, стр. 169 и 185.

коло једноставни кревети (ћошци), застрти само асурама, на којима су спавали путници. Ко би од путника имао ћилим, простирао би га по асури. Иза кревета је био празан простор са јаслима поред зида. Понекад су просторије за стоку биле одвојене. Ханове су градили Турци, али их сами нису држали, јер је то за њих било понижење, већ су их издавали Хришћанима под закуп, а они су им били само заштитници. По друмовима су ханови били понекад ограђени јаким зидом. Јело су путници носили сами, јер се у хановима сем хлеба, кафе и нешто меса, није могло добити ништа друго. Да су ханови били прљави и пуни гада, о томе не треба ни говорити.

Доцније, ханова постепено нестаје, а њихово место, и по варошима и поред путова, заузимају механе. Пошто је Кнез Милош изградио путове по земљи и обезбедио их од хајдука, старао се врло ревносно да се поред њих подигну механе, снабдеване најпречим потребама за путнике. У неким су местима подизане и „гостионице“ (гостилни домови) о народном трошку. Тамо, где се не би нико нашао који би подигао механу, подизао ју је сам Кнез Милош о свом трошку.¹⁾ Механе су се разликовале од ханова што су увек имале штале за стоку. Нарочито је много механа на путовима подигнуто после Једренског Мира, јер је раније за њихово отварање било потребно одобрење муселима и спахије, који су за одобрење узимали дарове и велике годишње награде.²⁾ Варошке су се механе често разликовале од друмских и тиме што су биле зидане, ма да су

¹⁾ М. Гавриловић, II, 437.

²⁾ Куниберт, 241.

многе биле и од чатме и бундрука. Иначе су и у њима као год и у хановима били широки кревети застрти асурама, на којима су путници ноћивали; путници су кад није било места на креветима ноћивали и по механском земљаном поду. Овакве су механе биле и у Београду, у коме чак 1837 године није било гостионица.¹⁾ Тражити засебну собу путнику није ни на ум падало. У место тога „простре се ћилим у једном куту, ту се намести пртљак и путник је смештен“. Пирх је 1829 године у Београду „прошао са тумачем и пандуром неколико механа (у преводу кавана) у горњој вароши, али је у свима била ужасна нечистоћа“. ²⁾ Друмске су механе биле још горе. То су били повећи простори од брвана, у којима је у средини горела ватра. Неколико повећих каменова око ватре представљали су огњиште, над којим су из оцака висиле вериге са котловима, у којима је била врућа вода. У оцаку је висила и пастрма. По зидовима су биле окачене сланине од брва. Путници су седели око ватре на дрвеним, ниским, треножним столицама. Ту би око ватре и спавали.³⁾ У механама се поред преноћишта могло већ добити и пића: вина и ракије и понешто јела, па и по каква друга ствар потребна за пут.

И по хановима и по варошким и друмским механама механџије су били већином Грци и Цинцари.⁴⁾

¹⁾ М. Светић, Огледало Србско 39.

²⁾ Пирх, 27.

³⁾ Сретен Л. П., 193.

⁴⁾ 4. марта 1824 године помиње се у Гроцкој Ђорђе Цинцарин, ханџија (Држ. Арх., Дел. Прот., 1824, № 412); Никола Цинцарин у Паланци (М. Петровић III, 116).

Скоро код сваке друмске механе била је понека настрешница у којој су колари радили свој занат, поглавито ради рабација, кад им се што сломи па не могу сами да поправе. Ови су колари били већином досељеници из околине Ниша, Лесковца и других околних крајева. И ако од окованих кола није било ни помена, ипак је поред неких механа било и по ког Циганина ковача, који је радио за околину.¹⁾ Тако су друмске механе изгледале често пута као мала чаршија.

Вук помиње још и крчме „у Србији поред Саве и поред Дунава, или по планинама куд нема села“.²⁾

Кад је ко имао потребу да путује, тако да га ноћ застане ван вароши и ван друмских ханова и механа, могао је потпуно рачунати на свачије гостопримство. Просто је свраћао пред најбољу кућу у селу, у коме га је затекао мрак, и свуда је био радо примљен и гошћен као најбољи пријатељ. „Ако се догоди да домаћин нема у кући ракије или друго што, он отидне своје сусједу или чак у друго село, те узме у зајам и части госта“. Где путник због домаћинове оскудице није могао бити примљен, упућиван је у кућу, у којој може ноћити. „У гдјекојим газдинским кућама готово сваки дан има гостију, на пример, данас поп, сутра калуђер, прексјутра Турчин или какав просјак и тако даље. Гдје ко ноћи оданде га ујутру не пуштају док не руча“. Исто су тако путници свраћали и на ужину. Кад много људи заједно путује, разделе се по кућама и сви су гости.³⁾

¹⁾ Сретен Л. П., 203.

²⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, *крчма*.

³⁾ Ibidem. Ј Вујић II, 173.

Има примера да су и варошани сиротама указивали гостопримство у својим кућама. Тако је један ужички занатлија „једну собу био определио у својој кући за стране сироте за ноћиште, кад су долазили да просе“¹⁾.

И у манастире је могао свратити сваки путник и бити гост.

Сем саобраћаја сувим било је под Кнезом Милошем и нешто саобраћаја водом и то пограничним рекама: Дунавом, Савом и Дрином. Уз Дунав је поглавито доношена сѐ, а низ Дунав су разносили босански бегови на својим бродовима: суве шљиве, крушке, пекмез (у дугачким фучијама), мед, брезове метле и тако даље, које су од десетка са својих спахилука на крупно продавали.²⁾ У Дунаву су, између Голупца и Кладова, била она опасна места, која су Турци називали Демир-Капија (Гвоздена Капија), а Срби (опет турском речи) Ђердап. Горњи је Ђердап (између Добре и Пореча) био страшнији, и ако мање држи. Кроз Ђердап су лађари, идући низ воду, узимали крманаше оданде из места (Срби, преко Горњег Ђердапа из Добре, а Аустријанци из Љупкове и из Оршаве), а одоздо су лађе обично вукли волози. У Казнима између Пореча и Оршаве су казани „у којима се вода једнако обрће и лађа, особито мале, које на онај коловрат наиђу хоће да прогута“.³⁾ Због тога се туда пловило са великим тешкоћама и опасностима. Савети које је 1834 године давао Кнезу

¹⁾ Животопис Максима Евгеновића, 4.

²⁾ Сретен Л. П., 69., 73.

³⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, 36.—37.; Прота Матија Ненадовић, Мемоари 126.

Милошу Боа-ле-Конт о отклањању ових незгода нису имали успеха, јер се Кнез бојао да тада сва трговина између Аустрије и Турске, која је ишла кроз Београд, не пођа Дунавом без икакве користи по Србију, и да Србија олакшаваши пловљење Дунавом не изгуби 12—15000 франака годишње, што је добијала спроводећи чамце кроз стење.¹⁾

Савом је вођена трговина поглавито с Босном. На откривеним лађама, које су називане *чамови*, довожена су у Београд дрва и дрвена јапија. Терали су их *чамције*, Турци, убојице најгоре врсте.²⁾ Чим би се с пролећа отворила пловидба Савом, Лиман под Београдом био је пун босанских лађа. Оне су биле врло дугачке а доста узане са уздигнутим предњим и задњим крајевима (фар и баш). Њима је довозана из Босне роба до Београда, а одатле је даље Дунавом свожена. Боље и лепше лађе биле су својина босанских бегова и спахија, на којима су они лично са својом робом слазили Савом и Дунавом.³⁾

¹⁾ Споменик 24, 27.

²⁾ Прота Матија Ненадовић, Мемоари стр. 73.

³⁾ Сретен Л. П., 70. Исти писац даје врло живописну слику ових босанских трговаца, које је на детињства запамтио: „На овим лађама виђао би често на башу лепо издигнуту ћошкицу, застрту богатим ћилимом, окружену јастуцима и миндерлук, застрт богатим сиџадемом, то је место бега. Ту нико не би смео доћи, а камо ли сести, осим доброга госта, па био Турчин или Хришћанин... После дневног умора и рада момци веслари обично би полегали и поспали, а лађа би матицом низ воду ишла сама. Тада би бег, раздраган лепотом природе, оставио наргиле на страну, засукао би широке руке од велене, токама окићене, доламе и свилене садели кошуље и занесен севдахом и успоменом лепих дана запевао би коју од ових дивних севдалија босанских, какве се само по харемама босанских бегова чути могу. н. пр. „О ђевејко, мој будимски везире“. (Ibidem).

1834 године било је главно средиште пловидбе у Србији у Милановцу, који је тек пре годину дана основан. Он је тада имао до стотину лађа. Остале су их вароши имале знатно мање: Шабац око четрдесет, а Београд и Смедерево по тридесет. Свега у Србији око две стотине лађа. Српске су лађе пловиле од ушћа Дрине па до Цариграда. Кнез Милош је у Смедереву начинио две мале корвете, одређене за пловидбу на Црноме Мору, да би тиме у Цариграду примером показао корист, коју би имао, кад би своје лађе правио у Србији.¹⁾

Пловидбу паробродима Дунавом поред Србије отпочело је аустријско Дунавско Паробродарско Друштво 1834 године.²⁾ Под 1 јуном те године објављује „Администрација Друштва Дунавске Паропловитве“ (Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft) да ће отпочети пловљење пароброда по Дунаву.³⁾ Како је то била нова и необична ствар и велика сензација за примитивну српску публику, Администрација је сматрала за потребно да објасни да је „пароплов таква лађа, која помоћу саме паре с највећим теретом и уз воду и низ воду брже и угодније плови него икакова друга лађа“, да је таква „пловитва“ и Дунавом заведена, и да је привилегисана, и да ју је и „цесаро-краљевско владеније австријско благонаволило... узети под своје покровитељство“, да је вожња сигурна, јер су „искусни у томе делу људи“ надгледали грађење лађа и испитивали „све и најмање части“ и тако даље. Ту је између осталог изне-

¹⁾ Споменик 24, 26.

²⁾ Nikolaus von Philippovich, 47 и даље.

³⁾ Новине Српске 1834, 140.

сена и тарифа. Преко лета 1834 године пловили су пароброди од Пеште до Старе Молдове за три и по дана, а одатле је једна „мала но угодна лађа“ служила „к даљем путовању од Старе Молдове до близу Оршаве и Чернеца у Влашкој за један дан.“¹⁾

Пловидба паробродима Савом отпочела је много доцније, и ако је још 1833 године један „нов Dampfschiff ишао уз Саву“.²⁾ Тек 25 августа 1838 године, после подне, отпловио је први аустријски пароброд „Софија“ покрај Београда, уза Саву, до Сиска.³⁾

Дрином су од ушћа па до Зворника, где је широка до педесет фати и довољно дубока, пловиле још за време Турака доста велике лађе (готово као и по Сави). Од Зворника даље Дрина је врло брза и каменита, те се није могло пловити.⁴⁾ Има помена да су вешти Подринци прелазили с једне стране обале Дрине на другу и на кладама.⁵⁾

Моравом се није пловило, ма да су, од Ћуприје па на ниже, да није било силних клада, пањева и супова, могле њоме ићи лађе с товаром од 30—40 хиљада ока. Због тога се по њој возило само чунцама.⁶⁾ Пред крај владе Кнез Милош се носио мишљу да регулише Мораву ради пловидбе и ради наводњавања. Тога ради је доводио у Србију више страних стручњака.⁷⁾

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Вукова Преписка I, 169.

³⁾ Новине Србске 1838, бр. 34.

⁴⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827., 34.

⁵⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнеж, Србија, 593.

⁶⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827., 34.

⁷⁾ Кунинберт, 484.

Путовање по Србији у почетку владе Кнеза Милоша било је врло опасно, нешто од дивљих зверова, а још више од злих људи. И у земљи и на граници била је у почетку маса хајдука, која је свуда редом чинила грдна зла. Врло строгим мерама, које је Кнез Милош првих година своје владе предузео, путовање по Србији постало је потпуно безбедно.¹⁾ Наредбе о убијању зверова и гоњењу и тамањењу хајдука врло су честе, нарочито у прво време владе Кнеза Милоша. Ухваћени хајдучи осуђивани су на смрт и убијани без милосрђа и без обзира на то јесу ли извршили злочин према Србину, Румуну, Јеврејину или Турчину.²⁾ Пресуде су по некад биле зверске и са мучењима. Осуђеници су, да би се свет заплашио, остављани на вешалима док не сатруну, или су бацани на точак са забраном да их ко сме скинути док не сатруну. Сем тога по читавој земљи, „по публични друмови, распутија, шумни и планински места, кроз која трговци и други путници пролазе“, Кнез Милош је поставио буљукбаше, „који мир и тишину по земљи хране и чувају“. Сваки буљубаша имао је шест, десет или дванаест момака на коњима, „наоружаних са два пиштоља, једним великим ножем, и једном дугачком шареном пушком“. Сваки је имао свој рејон, по коме је са момцима патролирао и хајдуке гонио, хватео и убијао.³⁾ „Што се тиче сигурности личности и имања, говорио је 1829 године, у Земуну, Василије Васиљевић, тамошњи трговац, Пирху, није никакво претеривање, ако за

¹⁾ Споменик 21, 14.

²⁾ Само за једну годину побијено је више од хиљаду разбојника у Србији (Споменик 24, 21).

³⁾ Ј. Вујаћ, II, 186.

Србију речем да у том погледу међу свима земљама стоји на првом месту; није никакво претеривање ако Вас уверим да можете, обасути дукатима, ноћу, путовати кроз шуму; сваки ће Вас штитити, а нико поробити. У том погледу строгост кнежева је неумитна, и он је срећно дотерао до те тачке сигурности“. О истинитости овога тврђења Пирх је имао прилике да се потпуно увери. „За време целог мог путовања по Србији, вели он, нисам узимао моје оружје, и никад нисам ни најмање што видео, што би ме навело да другојаче радим“.¹) И други страни путници с хвалом говоре о сигурности путовања по Србији. „Нема земље у којој се путује са више безбедности него ли у Србији“, вели Боа-ле Конт 1834 године.²) Са њиховим похвалама потпуно се слажу и белешке наших људи о томе.³)

¹) Пирх 15, 47.

²) Споменик 24, 21.

³) Сретен Л. П., 23—24.

ХРАНА

1. Јело.

Јела по селима: посна и мрсна. — Јела по варошима. — Европска јела, — Турски слаткиши.

Најглавнија храна у Србији, у доба Кнеза Милоша, био је хлеб. Он је мешен понајвише од кукуруза, осим Мачве, где се јео пшенични хлеб, и сем имућнијег становништва по варошима.¹) У народу је био познат и хлеб од ражи, јечма, овса, хељде и проса, али се он јео врло ретко, понекад само у невољи.

По селима се од јела, у посне дане, понајвише јео пасуљ и лук, а у мрсне, зими — кисео купус и сланина, а лети — млеко, сир и јаја. Грашак и сочиво ретко су се јели. Кромпир је од скора био познат и мало се јео.²) О славама, свадбама, празницима и кад има гостију највећа је част у мрсне дане,

¹) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 103; Споменик 17, стр. 34.

²) Вук С. Караџић, Даница за 1827 стр. 103; М. Гавржловић II, 426; С. Милутиновић, Историја Србије, Београд 1888, 384.

лети — печено јагње, а зими — прасе, сем тога ћурка, гуска, кокош или пловка. Уз то је ишла још и цицвара и гибаница. У посне дане риба (то јест кад се једе, јер се ни она свагда уз пост не једе) и пасуљ зачињен зејтином. Отменим и драгим гостима указивала се част тиме, што им је допуштано или нуђено да сами својом руком изберу и убију живину, која им се допадне.¹⁾ О Божићу се пекла печеница, обично читаво крме (прасе или назиме, а код газда, где има много чељади, и назимац од две године) а може бити и овца, код сиротиње и ћуран.²⁾ Говеђе се месо слабо јело. По селима би се говече, кад онеспособи за рад, клало и месо би се изудило за пастрму. Клати телад сматрало се за грех.³⁾ Свињско месо и сланина јели су се само преко зиме и то конзервирани. Ради масти, месо и сланине свака је кућа клала с јесени по једну или по неколико свиња.

У варошима се сиротиња хранила као и по селима. И имућни су људи, обичних дана, били скромни у јелу; само су о празницима правили раскошне оброке са врло различитим, мешовитим, источњачким и нашим, јеловником (кисела чорба, ћувеч, сарма, подварак, ћевап, печење, ћуфте, папазјанија, напри-

¹⁾ Кнез Стојана из Зека убио је Турци у његовој кући гађајући тобож петла (Прота Матија. Мемоари, 68); Лавар Гајић из Субјела Нах. Ужичке био је у гостима код свога пријатеља Ивана. Иван му да пушку и понуди да убије кокош, но он место кокоши убије једну жену (Држ. Арх., К. К., Нар. Суд 10 јула 1826).

²⁾ Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под печеница.

³⁾ Гласник Српског Географског Друштва III (1914), стр. 73.

каш, гибаница, сутлијаш, баклава, татлија и тако даље). Трпеза Кнез Милоша и његове браће била је и обичних дана доста обилата и разнолика.¹⁾ Богатији људи и чиновници имали су увек овчег меса на касапницама. Говеђег и свињског меса имали су само с времена на време. Телећину су Београђани морали набављати у Земуну, јер се у Србији телад није клала. Преко зиме јело се конзервирано месо и сланина, а у посне дане конзервирана риба.²⁾

И по селима и по варошима било је много воћа, те се јело и свеже и осушено или иначе конзервирано.³⁾

Европска су јела још у читавој земљи била непозната.⁴⁾ У познатој Стеријиној комедији „Београд некад и сад“ овакав се разговор води између једне старинске жене и њене европеизирани унук: „Шта

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, Нова збирка. Београд 1900, стр. 22—23; Ђ. Магарашевић, Путовање по Србији у 1827 години. Панчево, стр. 12.

²⁾ 21 новембра 1830 шаље Сима Милосављевић, Паштрмац, из Пожареваца у Крагујевац „један чабар затопљеног куваног меса и један чабар сланине“. (Држ. Арх., К. К., Нах. Крагујевачка 1830). 13 јуна 1824 шаље из Пореча Вуле Григоријевић Кнезу Милошу „у две фучије рибе“ за Петров Пост. 15 децембра 1825 шаље му кечинге „у једној фучији“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревацка 1824 и 1825). 2 новембра 1831 шаље му Стефан Јефтић из Пожареваца „100 ока моруне, 190 јесетре и у фучији 20 ока ајвара, 4 суна батона“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревацка 1831).

³⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104. 23 октобра 1822 јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу како „Круна (жена Јованова) од њезинога рукоделија једну чашу сладкога Вами пошље...“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1822).

⁴⁾ Сретен Л. П., 230.

је ово?" пита баба. — „Кафа“, одговара унука — „Како кафа? — Жута.“ — „С млеком.“ — „Ко пије кафу с млеком. Млеко се пије само... Не могу ти, ћерко, него дај ми кафу, ако хоћеш.“¹⁾ Димитрије Давидовић се често опомињао и причао „колики је смех проузороковало (у Крагујевцу) и какво је чудо чињено, кад су чули да он у кафу млеко меша.“²⁾ Тек у августу 1823 године дошао је први пекар из Земуна у Београд и пекао земичке, а већ у септембру почело је да се шаље „сваке недеље по двадесет земичака“ у Крагујевац кнезу Милошу.³⁾ У кујни Кнеза Милоша кувала се и супа и друго какво јело са запада, али то су биле изузетне ствари за децу, болеснике и отмене госте. Исто су се тако трошиле и друге намирнице, које показују западну културу и западни јеловник, али ни то није било за њега. Он је остао веран гибаници, чорби, паприкашу, киселом купусу и ћebaпу.⁴⁾

По варошима су Турци градили и продавали по дућанима или носили по улицама: алву, ратлокум и разне врсте шећера.

2. Пиће.

Ракија, вино, водњика, буза, салеп, пиво.

Уз јело се најобичније пила мекана шљивовица. О гозбама се ова ракија још и грејала и зачиња-

¹⁾ Ј. С. Поповић, Позоришна Дјела, IV, Београд 1853, стр. 7.

²⁾ Д. Давидовић, Дјела, књ. I, стр. XI.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 20 август и 10 септембар 1823, № 1648 и 1788.

⁴⁾ М. Гавриловић II, 704.

вала медом. Сем уз јело ракија се пила и иначе, и то у великој количини, те је представљала једно велико народно зло. Шљиваци су се били толико намножили да је ракија била врло јефтина; обично није коштала више од 5 пара ока. При оваквој јефтиноћи пила се готово као вода. Због тога се не само није извозила из земље, већ се, кад шљиве не роде, увозила из Угарске.¹⁾ Осим шљивовице пекло се и нешто *јабуковаче* (ракија од јабука) и *комадаре* (ракија од хлеба).

И ако је свет био навикао на ракију, јер су је пила чак и деца на сиси, опет је пијанство било узело тако великих размера, да су не само Кнез Милош, већ и сви разумни људи, без обзира на то јесу ли се у другим гледиштима слагали или размимоплазили, сви били сагласни у томе да се нађе начина да се злоупотреба и претераност у пићу пресеку.²⁾

У много мањој мери него ракија пило се вино, јер се винова лоза мало садила, а страно се вино мало увозило, и то само кад година омане. Због тога што га је мало било, вино је било скупо, те се пило само о гозбама, и то код богатијих људи.³⁾ Има помена да су тадашња велика господа, у важним приликама, пила и скупочена вина. Из писама Кнеза Милоша види се да је поручивао токајско и мускатско вино.⁴⁾ На свадби кћери Јеврема Обрено-

¹⁾ Споменик 17, стр. 34.

²⁾ Куниберт, 486; E. Lindenmayer, 3.

³⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104.

⁴⁾ М. Гавриловић II, 704.

вића, у Београду 2 марта (по новом) 1834 године, пио се шампањ.¹⁾

У крајевима у којима је било смреке брао се њезин плод (вења, клековина) па се с јесени метао у туршију и, пошто би ускисао, течност се од њега пила. Та се течност звала *водњика*. Тамо, где није било смреке доносила се из крајева у којима ју је било.²⁾ *Водњиком* се називала и течност која се отакала из туршија јабука дивљака и преко зиме пила.³⁾

По селима је народ, особито уз часне посте, градио *бузу* од кукурузна хлеба и воде и пио.⁴⁾

По варошима је сиротиња пила што и по селима. Имућнији су уз то пили још и *кафу* и *шербет*. Сем тога по варошким су улицама продавали Турци *салеи* и *бозу* (бузу).

Пиво је у Београду почело да се преноси из Земуна и да се јавно точи, први пут, 1834 године.⁵⁾

¹⁾ Вукова Прописка VI, 104.

²⁾ 10 октобра 1820 пише из Бруснице Јован Обреновић Кнезу Милошу да му шаље „три товара клековине (вење)” (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић). 11 новембра 1823 пише му из Бруснице да му шаље „три товара вење за туршију, које, ако мале буде изволите јавити да и више заповедимо набрати” (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823). 24 новембра 1823 пише Јован Обреновић из Пожаренца Кнезу Милошу и јавља му да је примио његово писмо од 23 новембра № 2178 заједно са „смреком, коју сте ми за водњаку благоволили одредити” (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823).

³⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *водњика*.

⁴⁾ Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *буза*.

⁵⁾ М. Ђ. Милићевић, Годишњица 22, стр. 42.

НОШЊА

Целокупно становништво носи народно одело. — Сеоска мушка ношња: свакодишња и свадбана. — Сеоска женска ношња. — Одело у деце по селима. — Варошка мушка ношња. — Варошка женска ношња. — Европска ношња — Свештеничка ношња. — Перчини. — Брада. — Промена ношње ушцајем са запада. — Промена ношње по наредбама Кнеза Милоша. — Војничка и чиновничка униформа. — Одело као дар. — Накиш као дар. — Одело као симболика.

У Србији Кнеза Милоша нико није носио европско одело. Чак и Срби, досељеници из Аустрије, да их не би сматрали, за туђинце, носили су србијанско одело.¹⁾ Сем тога и Турци су у унутрашњости Србије са неповерењем гледали људе у европском оделу.²⁾ Од људи, који су са стране били дошли у службу Кнезу Милошу, само се четири до пет лица носило по европски,³⁾ те су изгледали „као бела врана“⁴⁾. Цео остали свет носио је локално одело, које се делило у *сеоско* и *варошко*.

¹⁾ Куниберт 417. — Аврам Гашиаровић, чим је прешао у Србију, „оставио је немачко одело и обукао српско. На тај начин вичим се није разликовао од домородаца” (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 98).

²⁾ Пирх, 151—153; Ј. Вујић I, 124.

³⁾ Споменик 24, стр. 36.

⁴⁾ М. Светић, Огледало Србско, Н. Сад, год I, стр. 39.

Сеоска мушка ношња није била једнака чак ни у појединим областима. Још су се јасно распознавали трагови различите ношње, донесене са разних страна. Чак до пре педесет година било је у Београдском Округу разлике „у неким деловима одеће, на пример у чарапама, појасима, у кроју гуњева и у другом којечем“.¹⁾ У старија времена морала је разлика по свима крајевима бити куд и камо већа. Изгледа, пак, судећи по белешкама о оделу, да су сељаци у доба Кнеза Милоша били добро одевени.²⁾

У колико се мушко сеоско одело из доба Кнеза Милоша може реконструисати, оно је овако изгледало: На глави се носила шиљаста црвена капа, или фес,³⁾ или црна шубара; у Браничеву и Ресави — црна капица од абе, због чега су их други на-

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 116—117.

²⁾ Види о томе и М. Ђ. Милићевића, Кнеж Србија стр. 117—118.

³⁾ На неким местима Турци нису трпели да Срби носе црвене фесове (Вук, Даница за 1827, стр. 87). Фесове са кићанком Турци су још мање трпели, те изгледа да су их Срби почели носити тек после ослобођења. 31 јануара 1836, № 30, јавља Јован Обреновић из Чачка Кнезу Милошу „да Турци из Нове Вароши људима из предела нашега који су пре неког времена делом својим онамо ишли, која, је год киту на фесу имзо, поскидали“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836). 20 фебр. исте године, № 75, јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу „да људима нашим у Пазар послом одлазећим Турци пазарски, у кога год фес и на њему кићанку виде, кићанке пооткидају и фесове у блато, под ноге, бацају и агажавају“. На ово је Кнез Милош одговорио да би најбоље било да људи „које ало преаусретају Бошњаци у Пазару... никако у Пазар и не иду“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836).

зивали црнокапцима.¹⁾ Ка Херцеговини ова се капа звала кариклија.²⁾ Око феса је често обавијан шарен пешкир.³⁾ У крајевима јужне Србије, почевши од Левча, па јужно преко Мораве, носили су сељаци преко феса или преко главе пешкир, те су их други називала пешкиранима.⁴⁾

До тела се носила до колена дугачка кошуља, најобичније од кудеље, везених рукава и колира, и припасивала се вуненим, понајвише црвеним, појасом. Испод кошуље ношене су гаће, које нису биле ни тесне ни врло широке, опет од кудеље. У југозападним крајевима Србије ношене су у место гаћа целенгаће или целенгири, вунене подебеле гаће до ниже колена. Од колена на ниже ношене су доколенице. Преко кошуље се носио кратак зубун од бела сукна без рукава, а преко њега гуњ од црна сукна до ниже колена и са рукавима. За појасом је ношен нож; дуванџије су имали за појасом дулу, а понеки још и свираду. Неки су припасивали још и силав (силај,

¹⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник под црнокапац. — Кад је Афиз-паша нишки хтео, 1805, поћи на Србију да је умири „нареди да се неколико хиљада покроји оних малих црних капица од абе, што је онда у Пожаревачкој Нахији рајл, Србима, адет био носити“ (Прота Матија Ненадовић, Мемозри, стр. 213).

²⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105. — Кариклија или карикача „је од црвене абе или чохе, одозго је за тубаста као фес, а са стране има црну поставу, за коју се одово може што задјеста (где који у бојевима позадијевају фишеке да су им наручнији него у кесама (Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код карикача и кариклија).

³⁾ Пирх, 37.

⁴⁾ Сретен Л. П. 476—480; М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, нова збирка, стр. 59.

силах). У том случају, нож, дула и свирала ношени су за силом. Зими су преко гаћа ношене чакшире од белог вуненог сукна.¹⁾ На ногама су ношене шарене чараше, дугачке до испод колена, сем Мачве где су ношени шарени обојци. Преко чарапа или обојака ношени су опанци. У неким крајевима носили су се, нарочито зими, кожуси.²⁾

Стајаћа мушка ношња у сељака, сем боље кошуље, капе, чарапа и опанака, била је: угаситоплавичасте чохане чакшире, ђечерма (јелек), по којој се опасује појасом и копоран, који се облачи преко ђечерме. И ђечерма и копоран су били од исте чохе као и чакшире. За појасом су ношена два пиштоља (или бар један) и велики нож, а око појаса барем две кесе припојаснице (Patrontasche) и о њима огњило, мазалица и барутни рог или тиквица, а о левом рамену дуга пушка, која је нише спадала у одело него ли у одбрану.³⁾

Женска сеоска ношња је свуда конзервативнија од мушке. Она увек много дуже одржава првобитност, те се много теже ујединачава него мушка. Због тога је она била не само у свакој нахији другојача⁴⁾,

¹⁾ Пирх, 38.

²⁾ Неки Стеван Врлових из Државља (Срез Гроцански) имао је на себи: „два половна гуња, од којих је један дугачак, а други кратак, фес на глави, беле чакшире, на ногама опанке и црвене чараше шумадинске (Зајечарска Судска Архива 27 фебр. 1839, № 140). Неки Радован Петрових (Срез Млавски) имао је: „кратак кожух с рукави, од белог сукна чакшире, опанке на босим ногама и на глави црну шубару (ibidem 30 маја 1839, № 706).

³⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 103—106.

⁴⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 115.

но се местимично, чак и у истој области, врло разликовала. Још пре педесет година женска се ношња по селима у Округу Београдском битно разликовала према пореклу становништва.¹⁾ Исти је случај, само још у већој мери, био у читавој Србији у доба Кнеза Милоша. Због великих разлика у женској ношњи Вук Караџић се извињава што о њој за сад не може ништа ни казати.²⁾

Опис женске сеоске ношње у Србији, што нам га је оставио Пирх.³⁾ ни из далека не одговара општем стању ствари. Најбоље, и ако не и најпотпуније, нити за целу Србију, описе женске сеоске ношње дао нам је Ј. Вујић. Један је из околине манастира Горњака, а други из села Буковице у Округу Подринском. Они се битно разликују. У Горњаку су девојке носиле: исплетену косу, накићену цвећем, парама и простим бисером и са курјуком спуштеним на ниже до близу колена, који се завршава ситним новцем или прапорцима, који при ходу звече. Имућније су имале на глави црвену капу, искићену ситним дукатима и простим бисером. Жене су носиле на глави изнад вितिца обавијен и доле до курјука затегнут пешкир извезен црвеним памуком, вуницом и нешто црвеном свилом и нашаран цвећем, парама и ситним дукатима. Изнад чела су имале „нешто узвишено“ у облику полукруне. Све остало имале су и жене и девојке подједнако: сиромашније су имале на врату „ђердан с простим гранатом“, имућније на гајтану навијане „талире, цванцике и марјаше“, а богате и

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 117.

²⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105.

³⁾ Пирх, 38—39.

по неколико дуката. За тим су имале кошуљу са широким рукавима, дугачку до чланака, „која је с црним и по нешто црвеним памуком, а код сирота с рудицом и ђинђујама, свуда по рукави и по целом скоро стану извезена и искићена“; за тим — црвени, шарени, *појас*, „за удивленије ишарану с различитима бојама *кецељу*“, лепо ишаране *чарапе* и *опанке*, који су се утезали око ногу кајишима. Најзад су имале бели *зубун* од сукна, дугачак до колена или чак до земље, ишаран и искићен свуда по ивицама и по леђима црним и црвеним памуком, рудицом, шкољкама, парама и ђинђујама.¹⁾ — У Буковици су женске капе „подобне мађарским *седама*“, само „што на коњима стоји напред, то на њиховим главама стоји остраг“. Окићене су „горе свуда с новци, сирјеч малим парама“, а на предњој је страни „један мали венчић с парама, приљубљен к капи, тако да када жена иде, а оне паре све се љуљају и звече“. На предњој је страни капа „доставирана, пак свуда у насколо с великим ресама опшивена, које низ бикуље доле висе“. И ове су ресе „с парама накићене да кад жена иде и оне паре с ресама љуљају се и звече“. Друге опет носе „горе на глави, више бикуља, једну капу, округлу како год бундеву“, из које „види се како какво цвеће, а из овога цвећа, више горе, виде се произникла пера паунова“. И ова је капа „свуда с парама искићена, да када иду, а паре, то јест новци, звече“. Остали делови одела слични су оделу нахија „Укичке, Крагујевачке и тако даље“, то јест „носе *бердан*, дугачку, извезену са широки рукави *кошуљу*.

¹⁾ Ј. Вујић, I, стр: 106—107. Види и Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *зубун*.

шарен појас, једну или две доле с ресама шарене кецеље, шарено извезене чарапе, опанке с кајиши и проче“.¹⁾

Целокупно женско сеоско одело, сем опанака и неких украса на глави, и сав вез израђивало је само женскиње.²⁾

Деца су се по селима све до десет и више година врло рђаво одевала. Мушка су на глави носила што и људи, или су просто ишла гологлава, а на горњем делу тела имала су тек понеки део људске одеће. Женска су деца ишла гологлава, или су имала на глави фес, а на горњем делу тела повешто од женског одела. И мушка и женска деца, од појаса на ниже, имала су само кошуљу. У неким областима Турци су наплаћивали од мушке деце арач, чим почну носити гаћа.³⁾ Лети су и једна и друга деца ишла боса, а зими су на ногама имала чарапе и опанке.⁴⁾

Мушко варошко одело изгледа да је имало два типа. По једноме су људи носили на глави *фес* или „капу на подобје, једне диње“, која се и звала *дињара* или *дињарлија*. То ће по свој прилици бити и капа *читакиња*, какву је носио Лазар Мутап.⁵⁾ Шал око главе био је врхунац елеганције и означавао је изврстан степен слободе, јер су Турци нерадо гледали ношење *чалме*.⁶⁾ До тела су носили до земље

¹⁾ Ј. Вујић, II, 30. Неки делови женског одела нагубили су се нешто пре доба Кнеза Милоша (Види: Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *шарнош*.)

²⁾ Ј. Вујић, I, 107, II, 178; Парх 107.

³⁾ A. Fortis, Reise zu den Morlacken, 1792, 63.

⁴⁾ Ј. Вујић, I, 39; Сретен Л. П., 122; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 355; Поменик 394.

⁵⁾ М. Гавриловић II, 707. — Све до обнародовања хатишериха 1890. године, „носио је чалму око главе обаније-

дугачку, златом везену, *кошуљу*, са широким рукавима, а преко ње, до чланка дугачку, од шарене материје начињену, *аншерију*, коју су препасивали свиленим појасом. Преко свега тога је широк, до испод колена дугачак, са широким, али не и врло дугачким, рукавима *гуњ*.¹⁾ или кратко *ћурче*. Гуњ су неки у Београду називали и *копоран*.²⁾ Зими су носили *димлије* или *шалваре*.³⁾ На ногама су носили *беле чарапе* и црвене *јеменије*.⁴⁾

Други тип мушког варошког одела имао је заједничко с првим: капу, кошуљу, чарапе, јеменије и ну“ чак и Димитрије Давидовић, а „тада пошље кући размотану чалму, вар за знак да је са добивеним правима српско време настало; нити више чалме носе“ (Дџа Димитрија Давидовића I, Београд 1864, стр. XVII).

¹⁾ „У Србији је гуњ од црна сукава, или (куповина) од крпе, које се доноси из Пазарника (Пирх каже да су гуњеви били „од плаве зелене, често црвене, чоје, нарочито код кнезова“, стр. 36) и на највише је с рукавима и дугачак до ниже колена; а има, особито по варошима, и краткијех гуњева до појаса; а има, их и без рукава и дугачкијех (као на примјер у Нахији Рудничкој) и краткијех (особито у Босни доље поред Дрине на женама и девојкама)... У Србији гуњ се облачи свих свијех осталијех хаљина и зато се по њему не опасује.“ (Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под гуњ).

²⁾ Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *копоран*.

³⁾ *Димлије* су од плаветна платна или свиле, а кад су од чоје онда су *шалваре* (Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *димлије*). — 19. авг. 1816. г. пише Јеврем Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд, да му купи чоје и арча на једне шалваре, па да их или тамо да начини, или да му пошље да се у Шапцу израде, „будући да сам остао без шалвара, ако бих се предигао [био је у то време болестан] немам шта обући“ (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1816).

⁴⁾ J. Вујић I, 29.

гуњ. Оно што је било различито то је *јелек*, који се носио преко кошуље. Био је од мрког сомота, без рукава, ишаран широким златним ширитом, који се нарочито око врата јасно видео. Или је био од ишараног катуна са уским рукавима, који су се око руку закопчавали. Преко јелека је била дугачка широка хаљина од шареног катуна, која се на грудима преклапала, са широким рукавима, који су при дну били разрезани и копчама украшени. Преко ове хаљине се опасивао *силав*, у коме су стајали заденути: *пиштољ*, *ханџар* и *арбија*.¹⁾ О силаву су висели *панталоши* и *масленица* за подмазивање оружја. Силав се препасивао широким шареним шалом. Преко свега реченог облачило се дугачко *џубе* без рукава, од зелене и плаве чоје, опточено гајганима отворене боје или сребром и златом. На ногама су биле *чакшире* од плаве или црвене боје, са широким туром и од колена на ниже са врло тесним ногавицама, које су испод колена привезиване шареним подвезицама и позади, од листова на ниже, закопчаване ситним густим *копчама*.²⁾

Гуњ је представљао и пеку врсту комплетирања свечаног одела. Било је неуљудно изићи без

¹⁾ За владе кнеза Милоша носно је оружје сваки кога је имао. На скупштини у мају 1837 врло се живо дискутовао предлог о томе да се оружје носи само кад се пође на дужи пут, иначе не. Тај су предлог многи разумели да се иде на разоружање народа, па су га жестоко нападали и јединогласно одбили (Споменик 17, 45; Куниберт, 482).

²⁾ Прих, 26—37. — Вук С. Караџић, описујући једног младића Београђанина из 1812 г. вели да је био „по варошким лијено обучен, имао је на себи плаветно *џубе* без рукава, непостављено, као што су онда многи носили и преко њега *ћурче*.“ (Истор. и етногр. списи I, стр. 75).

његу пред какву отмену, или положајем старију, личност.

Жене су по варошима носиле на глави фес са раширеном и по фесу разастром плавом, свиленом, кићанком. Код имућних фес је био покривен дукатима, или је био извезен бисером или златом. Такав се фес звао шеиелук. Око феса се обавијала уско склопљена свилена, често златом или бисером везена, марама, која се звала бареш. Косу су жене носиле или рашчешљану па низ леђа спуштenu, и шареном свиленом марамом омотану, или оплетену, и око главе обавијену. Глава је још украшавана низом дуката око ње и металним, понајвише златним, бисером и драгим камењем окићеним, минђушама, које су се носиле у ушима. Око врата су жене носиле низе великих и средњих дуката или бисера. На телу су имале кошуљу са широким рукавима, извезену златом, свилом или памуком. Преко кошуље су имале до чланака дугачку антерију са рукавима, која је на прсима била дубоко усечена и која се препасивала шареним свиленим појасом, који је имао спреда две велике металне, драгоценим камењем окићене, копче — цафше. Преко свега тога ношена је вими друга, широка, спреда расечена, хаљина са или без рукава, од fine чохе или од црвеног или зеленог кумаша, златом извезана и златним гајтаном отпочена — бунда, цубе, а лети до појаса кратко, спреда расечено и исто тако златом везено и гајтанима украшено либаде, или без веза, кожом постављено, ћурче. На ногама су биле димлије или шалваре, чараци и плаве, зелене, жуте или црвене пануче. На прстима су жене носиле златно и дра-

гим камењем украшено прстење.¹⁾ Такво је одело носила и женска чељад из породице Кнеза Милоша. Његова се кћи Петрија и венчала 1824 године у таквом оделу, и ако се удала за земунског трговца, па је такво одело носила и у Земуну све до 1827 године.²⁾

На улицама и кад иду у цркву варошке су жене криле лице као и Туркиње. Преко главе су имале шубенш,³⁾ којим су читаво лице завијале, тако да су им се само очи виделе. Преко леђа су имале неку врсту фереце, која им је покривала одело. Младе невесте идући на венчање и док не прође свадба и до варошима и по селима покривале су главу дуваком или копреном све до 1850 године.⁴⁾

Док су сеоско одело и за људе и за жене, највећим делом, израђивале жене саме,⁵⁾ дотле је варошко и мушко и женско одело, сем кошуља и чарапа, било занатлијска израђевина, или су му се

¹⁾ Ј. Вујић I, 38—39; Сретен Л. II, 262.

²⁾ М. Гавриловић II; 729, 737. — Приближно женско одело види се из једног писма Кнеза Милоша. 7 маја 1824 г., № 822 пише он кнезовима Суда Београдског да у присуству два трговца и двојице терзија попечате и узанте све имање Настаса Фортомара, бившег његовог терзи-баше, који је побегао и оставио велики дуг, а да Настасовој жени оставе само „једно цубе, једну антерију, једно ћурче или либаде — које буде јефтиније, један фес, једну шамују, једне пануче и једне чараци... Дукаше с главе женине и с врата њена такође да поскидају“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824).

³⁾ Вук С. Караџић га зове шубеница (Срп. Рјечник код те речи).

⁴⁾ Сретен Л. II, 84, 262.

⁵⁾ Ј. Вујић I, 107; II, 178; Вирх 107.

поједини делови куповали у трговини.¹⁾ Кнез Милош је имао у Београду свога терзибашу, који му је правио одело и слао у Крагујевац.

Европско одело, као што је напред речено, готово нико није носио. За њега за дуго у Србији није било мајстора. Први шнајдери набављени су за војничко одело.²⁾ Изгледа да нису били особито вешти, те је 6 јуна 1827 године Гаврил Поповић из Пожаревца послао у Крагујевац „једнога шнајдера, који боље зна кројити мундире од Мишке, који је у Крагујевцу и тамо кроји и шије“.³⁾ Чак 1837 године у Шапцу није било шнајдера.⁴⁾

Попови су се по селима носили као и остали сељаци, само су на глави носили шубару или варошску капу од црнкасте чохе. Од осталог света највише су се разликовали брадом, а неки су се, особито док су млади, и бријали.⁵⁾ По варошима су

¹⁾ 19 авг. 1816 пише Јован Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд да му купи чохе и арча за једне шалваре (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1861); 21 фебр. 1821, № 169 пише Кнез Милош Петру Цукићу у Београд „да начини троје шалваре: двоје за Савку, а једне за Перку, а при том за Дамњанову младу једно цубе, једну аншерију, с малим арч“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821); 28 марта 1824, № 527 шаље Кнез Милош Јеврему Обреновићу у Ваљево „по Јови халнадару један аншерилук, пануче и неколико шмија“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824).

²⁾ М. Петровић I, 635.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1827. За овога Мишку, кога су обично звали Побра Мишка вели Сретен Л. Поповић да је био при мушког одела шнајдер (не терзија) у Београду, а био је из прека, јер је носио кадут и панталоне, које смо онда први пут видели“ (Сретен Л. П., 232).

⁴⁾ Држ. Арх., Држ. Савет 26 апр. 1837, № 849.

⁵⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 113.

носили кадифену капу, за тим дугу црну аншерију, коју су препасивали појасом, а преко ње другу, исто тако дугачку хаљину која се спуштала од појаса у дугим борама — цубе. За време службе, кад су без капе, коса им је падала низ леђа у двама дугим плетеницама, иначе су је носили скупљену под капом.¹⁾

Калуђери су носили строго калуђерско одело.²⁾

Косу су људи, пре устанка и у доба Кнеза Милоша, другојаче носили по данас. Сељаци су имали оплетен дугачак перчин од своје косе.³⁾ Војводи Ломи је низ леђа „увек висила плетеница косе“.⁴⁾ Тако су носили и сви остали. Лепо оплетен перчин са уметнутим црвеним тракама сматрао се као украс главе. Милован Видаковић описујући лепоту свога брата од стрица, Милисаву из Неменикућа, каже да је био „младић около својих 21—22 године, но крупан момак и здрав, с великим низ леђа перчином, с црвеним пантликама оплетеним, — момак да му је мало пара било“.⁵⁾ — Варошани су носили или перчин или дугачку косу, која им је падала по раменима и која се зачешљавала иза ушију.⁶⁾

Браду нису носили ни сељаци ни варошани, сем кад су у жалости или кад су у апсу⁷⁾ и сем

¹⁾ Пирх 37.

²⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 111.

³⁾ Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 255; Сретен Л. П., 220; М. Ђ. Милићевић, Кнеж, Србија стр. 136, 170.

⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 307.

⁵⁾ Гласник 30 стр. 99.

⁶⁾ Пирх, 36.

⁷⁾ 2 јуна 1813, № 1837 пише Кара-Ђорђе војводи Николи Кара-Марковићу да му шаље момке војводе Раке Ле-из Србије Кнеза Милоша

свештеника и калуђера. Ношење браде сматрало се за непристојност. „Господару Младене, сам знаш да ми је брат скоро умро; зато се нисам обривао, а не што не поштујем скупштину и њена засада-нија“, рекао је Кнез Милош Младену Миловановићу, кад га је прекорео што је необриван дошао у скупштину о Малом Божићу 1811 године.¹⁾ Брада се сматрала и као пенационална, па чак и као гадна ствар. „Ама што пусти ту браду, кумим те Богом, ниси Чивутин? Где си ти видео човека с брадом? ... Имаде ли твој отац браду, имаде ли твој део браду? Који носи браду? Некрштен човек, Чивутин и Турци... Не могу ти [ручати] од оне браде... Како погледам, таки се гадим...“ Тако говори у Стеријиној драми „Београд некад и сад“ једна старинска жена о бради свога унука, чиновника, који се у Паризу школовао, и отуда се вратио с брадом.²⁾

За владе Кнеза Милоша ношња је претрпела извесне промене. Ослобођењем Србија је дошла у тешњи додир са Европом. Свињарски трговци, који су ради трговине одлазили чак до Шопрона и Бура, могли су, ничим неометани, доносити у Србију више европскога, но што је то смело бити, док је Србија била под Турцима. Они су доносили другојачи крој, другојачу моду, па и другојаче делове одела. Они су вајца, који су били у апсу да их прими да буду његови момци и да их држи као и друге момке, а „они што су узели од кога глобе да одмах поврате, и како к њему дођу да им обрива браде“. (Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића, стр. 179).

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 473.

²⁾ Ј. С. Поповић, Поворишна Дјела, св. IV, Београд 1853, стр. 37, 41—42, 46.

први понели „црне чизме до колена, које су из прека донели, а иначе су се носиле црвене чизме са калчинама“. Они су први од Србајанаца понели и шешире од филца и сламе.¹⁾ Сем тога Србија је била широм отворена странцима и њиховом утицају, нарочито по врховима, код богатих и истакнутих људи. Ана, кћи Јеврема Обреновића, под утицајем своје учитељице Тироловице, прва је Србијанка, која је напустила народно одело и почела да се облачи по последњој бечкој и париској моди.²⁾ Чиновници, Срби из Аустрије, којих је било по читавој Србији и њихове жене нису могли не утицати на своју средину. Утицај је, истина, био минималан, народна се ношња још за дуго, чак до наших дана, одржала, али је под Кнезом Милошем отпочела да се, под утицајем са запада, мало по мало мења и губи.

Ношња је претрпела нешто измена и наредбама Кнеза Милоша. У неким крајевима жене су чешљале и намештале своју главу тако, да је нису могле окретати. Сем тога за овакво чешљање било је потребно много времена, те су се чешљале само један пут или два пут месечно. То је био узрок те су пре тридесете године остајале без косе и добијале кожне болести на глави. Због тога је Кнез Милош издавао наредбе да се овакво чешљање укине. Наредбе су наишле на страшно незадовољство и отпор, те су морале да се употребе насилне мере.³⁾ 15 априла 1830 године пише Јеврем Обреновић из Шапца Кнезу Милошу да „ли трећа жена није

¹⁾ Сретен Л. П., 202.

²⁾ Куниберт, 527.

³⁾ Куниберт, 468.

капе променија, него и сад носе капе, као и од прије", а 22 априла јавља му: „а за капе сам оштро наложио да неотложно променеју“.²⁾

Још за време првога устанка има помена да су неки људи у Србији шишали перчине, угледајући се на људе који су са стране долазили. Тако је Хајдук Вељко, између осталог, примио од Руса, који су 1810 били дошли у Крајину, и „косу стрићи“.³⁾ Међу тим скидање перчина у маси народној није ишло тако лако. Карађорђева заповест да се ошишају перчини, јер у бојевима „Турчин шчепа Србина за перчин, па му не да мрднути, а Србин Турчина нема за шта да ухвати, јер му је глава обријана“, примљена је са негодовањем,⁴⁾ и имала је само привременог успеха. Под Кнезом Милошем су перчини у велико ношени чак до 1835 године.⁵⁾ Само његова енергија и врло оштре мере учинили су да је успео да их у народу нестане. Народ је скупљан у зборове, на којима су му старешине насилно, оштрим маказама, скидали перчине. Људи су били овим врло незадовољни, а жене су плакале за њиховим перчинама као да им је ко умро.⁶⁾

²⁾ Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830. № 341, 366.

³⁾ Вук С. Караџић, Скупљени историјски и етнографски списи I. 236.

⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнез, Србија стр. 136.

⁵⁾ Сретен Л. П., 220.

⁶⁾ Алексиначка Морана присаједињена је Србији 1833 г., а одмах за тим, ипак, морали су сељаци скинути перчине. Мени је у детињству причала баба Вукана из села Лужана у Алексиначкој Морани како је скинут перчин њеном мужу и осталим Лужанцима: Једнога дана дође капетан са пандурима и позва све сељаке код Куле (бивша Френ-

Браду су најпре почели носити људи, који су странствовали: трговци и ђаци, који су се школовали на страни.

Под Кнезом Милошем је заведена за војнике униформа, која је до 1826 године била нека врста народног одела, а после тога је била „по европејском укусу“.¹⁾ Материја за војничко одело израђивала се у народу.²⁾ Сем тога и за чиновнике је Кнез Милош прописао униформу 6 марта 1837³⁾. Најзад и Кнез Милош и његова свита почели су да носе: калпаке од самура, челенке и старе српске богато извезене атиле.⁴⁾

чевића Кула испод Лужана). Кад сељаци дођоше, он нареди те им пандуре, великим терзијским маказама, поодсецаше перчине. Људи се постиђени вратише кућама носећи у рукама сваки свој перчин, који су били дебели као коњски репови. Кад ми жене видесмо шта је учињено, почесмо из гласа кукати као за мртацем.

¹⁾ Види опис у Ј. Вујића I, 56—57.

²⁾ 11 јула 1836, № 2734 пише Кнез Милош Јовану Обреновићу моравско-подринском команданту: „Прилажући Вам овде један комад од пеленгаће, препоручујем Вам да на среске подручне Вам старешине расположеније учините како ћеду она народу тамошњему наредбу учинити да се од реченог сукина пеленгаће од 500 рифи отка, но не у четири, већ у два нита, које нам је за топчије нужно“. 17 јула, № 349 одговара Јован да је „600 аршина (будући да житељима овдашњим мера рифова позната није) расположено на срезове, у којима се оваково платно тка: на Срезу Рујански 200, Црногорски 100, Моравски 200, Давишки 50 и Студенички 50 аршина“. 22 нов., № 651 јавља да шаље 625 аршина, 96 ока, „класије нужно за топчије“, према наредби од 11 јуна (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836).

³⁾ Види указ и опис униформе у Зборнику Закона и Уредаба 30, стр. 168 и даље.

⁴⁾ Сретен Л. П., 204; Споменик 24, 83. Тачан опис капе

За владе Кнеза Милоша одело је врло често давано као дар, у знак милоште, благовољења и одликовања. Овај је обичај у Србији наслеђен по свој прилици од Турака, за које има пуно помена да су га вршили. Да не идемо у дубљу старину поменућемо неколико примера који нису далеко од владавине Кнеза Милоша: Побуњени Требешани послали су 1801 године четворицу својих људи Сиван-паши Сијерчићу да преговарају о измирењу Никшићана и Требешана. Пошто су изасланици испричали паши жалбе на Никшићане, он их сву четворицу обдари „бињишима од црвене чоје“.¹⁾ Кад су после оглашене амнестије српскоме народу, 19 октобра 1813, пуштени у слободу заробљени старци, свештеници, калуђери, кнезови и кметови да објаве народу царску милост, опроштај и слободу да се могу вратити из збегова својим кућама, многима је Куршија-паша подарио бињише, у знак опроштаја.²⁾ 1816 године је Марашлија кнезовима и још неким лицима нахијске скупштине, седамнаесторица на броју, огрнуо по један бињиш да им покаже задовољство с њима и да их одликује.³⁾ Кад је 1830 године читан хатишериф, Кнез Милош је добио од Порте ервенију у знак наклоности,⁴⁾ а београдски Хусејин-паша

Кнеза Милоша и његових синова види у акту од 23 априла 1837, № 408 (Држ. Арх., К. К., Београдски Конак). Види и акте од 19 јуна и 9 јула 1835 на истом месту.

¹⁾ Капањање старих Требешана, стр. 53.

²⁾ М. Гавриловић I, 50.

³⁾ Ibidem 312.

⁴⁾ 31 окт. 1830, № 1137 пише из Београда Јеврем Обреновић Кнезу Милошу да је београдском везиру мило „што Вам Девлет шаље овакву јервенију и каже да је он Девлету

показујући је Јеврему Обреновићу, Алекси и Стојану Симићу метнуо им је у знак благовољења и одликовања по један фес на главу.¹⁾ 20 маја 1835, пише Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу како је Хусејин-паша, у петак, идући из Ада-кала, позвао њега, капетана Марка и председатеља Суда Илију Марковића и како је њему „дао један црвен капут и овој двојци по хорванију. Исто тако кад је из Фетислама за Аду поћи хтео дао је по хорванију капетану Ђорђу и Крачуку“.²⁾ Турци су у знак благовољења давали и шалове, често пута врло драгоцене.³⁾

По овоме обрасцу радио је и Кнез Милош. 15 јула 1824 године послао је Павлу Штулу у Каленић, за знак благонаклоности, један капут на дар.⁴⁾ Истога дана, послао је кнезовима Шабачке Нахије: Ђуки Марковићу и Марку Штитарцу, „за знак своје благонаклоности и за награду ревности њине, показане у одсуствију Господара Јеврема у дјели народни, — првоме капут, а другоме пушку

писао у прирецију Јервеније овако: „При састанку мом с Коца Милошем у Топчидеру, ја сам му огрнуо малу Јервенију, а ви му пошаљте велику да сам народ види да сте му ви послали, и он сам, гледајући је на себи, да зна де га је Девлет чираком својим учинио, а чиракул без знака нема толико важности, колико с анаком.“ Ова је јервенија описана у писму Јевремову Кнезу Милошу од 10 нов. 1830, № 1172. (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830).

¹⁾ М. Гавриловић, III, 288—289.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1835, № 230.

³⁾ Споменик 23, стр. 7 и 8.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1438.

на дар."¹⁾ 28 јула 1831 године пише Стеван Јефтић из Пожаревца Кнезу Милошу: „Антерију и цубе, по момку Васиљку, милостивејши дар Ваш, примио сам, за које срдечно благодарим..."²⁾ 26. јула 1833 јавља Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу да је примио два капута и налог да њима огрне „сударце Магистрата Неготинског."³⁾ 3 августа 1837, послао је Кнез Милош Јовану Обреновићу „једну нову хаљину на дар, по кроју старбсербском."⁴⁾

Поклоњено одело морало је бити лепо, отмено и скупочено. У колико је било боље, у толико је био већи понос за онога ко га даје. Колико је у овоме Кнез Милош био пажљив показује следеће писмо Ђорђу Ђелешу од 7 маја 1824: „Познато ми је да је наш пријатељ Лазар Х. Бајић намислио свим кнезовима, који ће на весељу [свадби Милошеве ћери са Бајићевим сином] догодити се по један капут обући, то не пропуштам јавити да ће деветнаест кнезова бити. Тога ради препоручујем Вама да му јавите да повише капута начини, него што је овди кнезова назначено, а они сви да буду од добре чоје и добро начинени, да се они не осрамоте за овакав њихов дар, и ја знаћу моју отеческу љубав и милост на децу нашу излити, а при том и благодарност моју спрам пријатеља засведочити. За капуте Ви сте ми казали да је пријатељ обећао начинити и тако да буде. Ово нипошто да не промени и капуту у Београду код

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1441.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1832.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1837, № 3064 и 3065.

добрих мајстора да се начине, макар их ја платио. Опет пофторавам, нипошто да се не промени."¹⁾

Сем одела поклањао се и накит. Приликом удаје Петрије, кћери Кнеза Милоша за Тодора Х. Бајића из Земунa, пише он Алекси Базрђан-баши у Београду, 9 маја 1824, да у споразуму са Јеврејином Давичом набави у Београду, Земуну или Панчеву десет прстенова и две игле, јер ће му требати за госте.²⁾

Најзад, Кнез Милош је давао на поклон одело и народним старешинама као видљиво сведочанство њиховогa вишег положаја, и као симболичну везу између своје и њихове власти.³⁾

На послетку да поменем још једну симболику одела у доба Кнеза Милоша. Облачење женског одела мушкарцима значило је срамоћење. 1821 године кажњени су у Крагујевцу апсанција и његов помоћник, због тога што су били небрижљиви те им је побегао један апсеник, тиме што су били „у женско одело обучени и с музиком торжествено, од кнеза Јоксима и Вучића праћени, кроз чаршију, за показати њихову унилоост свима, вођени“.⁴⁾

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.

³⁾ М. Петровић, I, 509.

⁴⁾ М. Гавриловић, II, 324.

ШКОЛЕ

Стање пре устанка — Учење по манастирима и у попова. — Школе, учитељи и настава. — Самоучка писменост. — Школе за време првог устанка. — Школе под Кнезом Милошем: бројно стање, школовање ван школе, учитељи, школске зграде, број ученика, ученице, настава, учила, надзор, више школе, уџбеници, школовање на страни, грчке, шурке, јеврејске и немачке школе.

За турске владавине школе су у Србији биле врло ретке. „Ни у сто села нема свуда једне школе“, вели Вук С. Караџић. Због тога је писменост у Србији била готово угашена. При устанак затекао ју је у о погледу писмености у страшно стању. Сем свештених лица, која такође нису била врло писмена, нико скоро није знао ни читати ни писати. Све грађанске и војне власти биле су неписмене.¹⁾ Од дванаесторице саветника у Правителствујушчем

¹⁾ Др. Б. Куниберт, Српски Устанак. 28. — Незнање за време првог устанка, говорио је 1834 г. Боа-де-Конту, један од Карађорђевићевих другова, било је тако велико да је између 25.000 људи, колико је било у нашој војсци, само један знао писати, али му то знање није било ни од какве користи, јер није било никога ко би могао прочитати што он напише (Споменик 24, 23).

Совету 1807 године једва су четворица били писмени, али и од њих су двојица само „знали којекако записати своја имена“, један је „знао мало боље од њих“, а један једини „знао је писати и читати боље од свију попова и калуђера и многијех старјешинскијех писара по Србији“.¹⁾

Пре устанка они који су желели бити попови или калуђери учили су по манастирима код калуђера, или код попова по селима.²⁾ За више какве науке није се ни знало. Вук Караџић је тек у Карловцима 1806 године сазнао „да има на свијету јошт више наука осим нашега Псалтира и Часловца“.³⁾

Манастирске су школе биле раније праве школе, у којима су поједини калуђери били у пуној улози учитеља и називали се даскалима.⁴⁾ Но многи су се учили

¹⁾ Вук С. Караџић, Историјски и етнографски списи, I, 65.

²⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код школа; Прота Матија, Меморија, 24; Ј. Рајић, Историја Католичизма, 15; П. Радојчић, Афтобиографија Петра Румњанина, Срем. Карловци, 1914, стр. 2.

³⁾ Вук С. Караџић, С. Н. Пјесме, I стр. III.

⁴⁾ 1760 „Јеромонах даскал Јеврем“ (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, бр. 4989); 1707 год. „Јеромонах даскал Дамјански“ (Љ. Стојановић, II, бр. 217); 1715 год. „даскал протосвијетл Никанор“ (Љ. Стојановић, II, бр. 2178); 1718 год. „Стефан даскал, јеромонах раванички“ (Љ. Стојановић, III, бр. 5202, 5307); код њега су учили књигу многи свештеници: парохиски Петар Јовановић и Стефан Марковић (Споменик XLII, 106, Гласник Српског Ученог Друштва, 56, 124), грабовачки (Срез Ресавски; Споменик XLII, 112, Гласник 56, 150), поречки Димитрије Поповић (Гласник 56, 135), пожаревачки ђакон Василије (Гласник 56, 159), и тако даље. У манастир Жупу дошао је Никола Радојчић из села Кута и ту је остао „до свога пострига четири године“ (Љ. Стојановић, бр. 2388).

писмености по манастирима и појединачно, сваки код свог духовника.¹⁾ Слично је било, само са много мање правилности, и у Србији пред устанак. У сваком је манастиру било по неколико ђака, који су се желели научити књизи, али су они више личили на манастирску послугу него на ђаке. Мањи су леги чували козе, овце, јариће, свиње, садили и плели лук, ишли уз плуг, купили сено и шљиве, и тако даље, а већи су ишли с калуђерима по писанији. Зими пак, пошто би сви у јутру донели дрва, потом већи напојили калуђерске коње, а мањи почистили собе, скупили би се у какву собу, те би им какав калуђер или ђакон показивао да уче читати, или би сваки учио код свога духовника. Многи су преко лета заборављали што би зими научили, и тако су понеки учили по четири или пет година, па још нису знали читати.²⁾ Овако су се у манастирима учили многи познати људи у Србији с краја XVIII и почетка XIX века.³⁾

¹⁾ Тако су се учили: омољски свештеник Јанко у Раваници „код духовника Василија“ (Споменик XLII, 104, други омољски свештеник Димитрије у Манастију у „духовника Арсенија“ (Ibid., 105) и тако даље (види Споменик XLII, 141—146, 172—196, Гласник 56, 141, 142, 148, 149, 230, 236, 255, 274).

²⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *школа*.

³⁾ У манастиру Студеници учио је око 1770 год. „читати писати и црквено правило“ Самуило Јаковљевић (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 189). У исто време од прилике, учио је у манастиру Трноши Стеван Јовановић (Ib., 211); око 1780 год. учио је у Никољу под Кабларом Хаџа Атанасије Радовановић (Ib., 751); око 1786 год. у Враћеници Мелентије Павловић (Ib., 491); око 1788 год. учио је „читати и писати“ у Горњак Стеван Добрић (Ib., 142); око 1790 у Студеници Мелентије Никшић (Ib., 439); око 1796 у Трноши Вук Караџић. У исто време учио је у Светој Тројици и Никољу Ни-

Манастирски ђаци нису били деца, него већ одрасли младићи.¹⁾ Има примера да се учио и путујући уз калуђере просјаке.²⁾

Многи су се учили и код попова. И попови су имали по једног или два ђака, који су такође чували попову стоку, радили све домаће послове и са њим носили водину по селима.³⁾

Њифор Максимовић (Ib., 317). У манастиру су учили пред прилику устанак Тома Вучић Перишић (Ib., 78). Милош Стојићковић војвода поцерски (Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 27) и многи други.

¹⁾ Хаџи Рушим се као млад момчић обуче од ђаволства у девојачке хаљине, па са женама и девојкама отидне некаквој Туркињи на прело. Кад се то прочује „Турци га стану тражити да обесе, он побегне од куће и по манастирима кријући се стане учити књигу“ (Вук С. Караџић, Историјски и етнографски списи, I, 244).

²⁾ Тако је бранковински свештеник Мата учио крајем XVIII века „код светогораца путујући“ (Прота Матија, Мемоари, 29).

³⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *школа*. — Тако је у првој половини XVIII века учио градишки свештеник Николај „у попа Милића“ (Споменик XLII, 106), неменикушки Станко у Гроцкој „у попа Стевана“ (Ib., 144). Види даље учење код попова: Споменик XLII, 146, 172, 175, 178, 185; Гласник 56, 236, 265; Љ. Стојановић, II, бр. 2941, и тако даље. У другој половини XVIII века свештеник неменикушки Јован „вучио је приватно у своме дому Николаја Херина“, свога сељака, па га после запознао и учинио својим капеланом (М. Видаковић, Автобиографија, Гласник 30, 107). Петар Некић из Трбушнице био је ђак попа Ранка из Рудовица († 1815, М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 105, 1775 год. учио је неки Андрија Јовановић код попа Петра Младог (Љ. Стојановић, II, бр. 3444), око 1785. г. учио је „још као врло мален“ прота Матија Ненадовић у Бранковини код свог свештеника Стевана (Мемоари, 23).

И ако је и у манастирима и код попова било врло мучно издржати тешке послове који су ђацима падали у дужност, „опет је сваки радо сносио, који је желео што научити и попа бити, за чим је онда сваки тежио, јербо у Србији онда није било другог господства кроме бити кнез, поп или калуђер“.¹⁾

Ако је где у којој нахији била која школа, њу су издржавали ђачки родитељи из места. У њу су доводили своју децу и људи из околине и плаћали месечно учитељу или мађистару, како га зове Вук, да их учи. Овакве се школе помињу у варошима: Београду око 1800 г.²⁾, Карановцу³⁾, Лозници⁴⁾, Пожаревцу⁵⁾ и Неготину⁶⁾, а од села у Рипњу.⁷⁾ — Учители су у њима били или из прека, или из Старе Србије, или и писмени сељаци из Србије. У Рипњу су из турског времена запамћена два учитеља: Леонтије, родом из „Немачке“, и Нестор, родом из Старе Србије.⁸⁾ Код Крњевачке Цркве (Округ Смедеревски) био је учитељ Јован Ранчић, родом

¹⁾ Прота Матија, Мемоари, 24.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 576.

³⁾ У Карановцу је био око 1780 г. учитељ неки Тодор Рапа (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 273).

⁴⁾ У Лозници је учио школу 1795 г. Вук Караџић (ib. 234).

⁵⁾ Око 1790 и 1800 г. (ib., 849, 576).

⁶⁾ Око 1778 г. (ib., 524).

⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, Јован Ђак, 7 и 73; Годишњица Н. Чупића XIV, 71.

⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, Јован Ђак, 7.

из Брестова у Ресави.¹⁾ Учители су били мало стални; остављали су школу и одлазили у друго место кад год су хтели, а исто су тако лако и отпуштани, кад год нису били у вољи онима који су их наемали. Има примера да су неки писмени људи од своје воље скупљали децу у своје куће, и бесплатно их учили књизи. Тако је Јевгеније, Ђебеџија из Ужица, родом из Чајнич, пре првог устанка „поред свог заната, који је у великом радио, држао и школу у својој сопственој кући и децу бесплатно читању и писању учио. Сиротој деци куповао је књиге и хартију за своје новце.“²⁾ — У школи су деца седела и учила од јутра до мрака, само што су ишла те ручала.³⁾ Настава је била врло слаба. Сем читања учило се по мало, у колико је учитељ знао, и писати. И у манастирима и код попова и у школама, деца су почињала учити из рукописа, јер Буквара није било. Учитељ напише ђаку шта ће данас учити, па кад то научи, он му напише друго. Или се употребљавао пекава „врлетни“ московски Буквар, који је са ужасним тешкоћама савлађиван,⁴⁾ или је чак после дугих мука, без икаквог успеха, напуштан.⁵⁾ Кад би ђаци учили или читали, морали су сваки своју задаћу тако викати, да се у школи ништа није могло разабрати. Кад који ђак из рукописа или из Буквара научи беквицу (срицање), онда узме Часло-

¹⁾ Ранчић је учио школу у Паланци у Банату (М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 145—146).

²⁾ Животопис Максима Енгеловића, 4.

³⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, (код школа).

⁴⁾ Прота Матија, Мемоари, 23—24.

⁵⁾ Вукова Преписка, III, 93; Даница за 1827, стр. 2.

вац, па кад и њега изучи и прочита неколико пута, онда узме Псалтирко и њега изучи и прочита неколико пута, тај је већ изучио „сву књигу“ и „могао је бити, ако је хтео, поп, калуђер, мађистар, прота, архимандрит, а ако је имао новаца, и владика“.¹⁾ — Поступање са ђацима било је сурово; нарочито се немилосрдно тукло. „Твоја кожа моје кости“ или „Твоје месо моје кости“,²⁾ говорили су родитељи учитељу доводећи дете у школу. Кад је Вук Караџић био ђак у Лозници 1796 године био је обичај ђаке у суботу после подне тући без икакве кривице, само зато што је субота; ако је који ђак онај исти дан, макар и после подне, био бијен за лекцију или за друго што, то му се није примало у рачун, него је морао и по други пут, обичаја ради, бити бијен.³⁾

Неки младићи нису ни ишли у школу, већ су учили код својих кућа, код родитеља или иначе писмених укућана.⁴⁾

Неки су, изучивши у школи или код кућа, ишли у манастире да се усаврше.⁵⁾

¹⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *школа*.

²⁾ То јест: Удри колико ти драго, само му немој кости пребити (Вук С. Караџић, Пословице).

³⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *бубота*: „Субота ђачка бубота“ (Српске народне пословице, бр. 5919).

⁴⁾ Маријански свештеник из 1734 г., „учио је књигу у свога оца у Маријану“ (Спом. XII, 111. За друге свештенике из истог доба види стране: 145, 180, 185, 188, 194; Гласник 56, 277). Буковички прота Атанасије учио је књигу код своје куће од стрица попа Јефтимија (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 17). Јеврем Ненадовић учио је око 1800 г. „у очиној кући од свога братучеда проте Матије“ (ibid., 807).

⁵⁾ Сана, архимандрит манастира Светог Романа, најпрв је учио у селу Ђићевцу, напосле у Светом Роману (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 634). Аврам Петровић учио је око 1794 г. код стрица у селу Рожанцима, а после у Боговађи (ibid., 521).

Многи су младићи ишли преко Саве и Дунава, те су се тамо у српским школама учили или настављали започето учење у Србији.¹⁾

У Срба се често, још од старине, нарочито у народим песмама, помиње и самоучка писменост,

¹⁾ Последњи пећки Патријарх, Василије Вркић, вели изриком 1770 г. да „од наших [људи] шаље [децу] ко може у Цесарску Земљу [на науку]“ (Споменик X, 611. Сем тога зна/се да је свештеника прховског из прве половине XVIII века, Јована Милошевића, родом из Табановића (Окр. Подрињског), слава мати „у Шид Марку мешчеру“ (Споменик XII, 180); неменикушки свештеник око половине XVIII века је у „своје младо време у Карловци у Срему учио“ (М. Видаковић, Гласник 30, 107); кнез Грбо из Мратишића слао је свога синовца Стевана преко Саве неким сродницима да се школује; Стеван је постао доциније прота († 1803) па је и он слао синовца Милована (доциније кнеза Милована Грбића) преко Саве на школовање (Гласник Срп. Геогр. Друштва III (1914), 3 и 4, стр. 243, 245); Јевтимије Поповић, свештеник пожаревачки пред Кочину Крајину и доциније емигрант, школовао се негде у Аустрији на семинарији (Драг. М. Павловић, Србија за време последњег аустриско-турског рата, 216); биће да је у Аустрији школовао и Стојко Поповић, прота београдски пред Кочину Крајину, јер је био један од ретких свештеника за оно доба: знао је немачки и латински (ibid., 216); Јован Рачић, први учитељ смедеревски, побегло је пред Кочину Крајину из свога села у Ресави у Паланку у Банату, и ту је. служећи у школи, учио (М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 145); отац Милована Видаковића имао је намеру да Милована преда неменикушком свештенику Јовану „на науку, будући да у селу школе имали нисмо. Даћу га, вељаше отац, попи, нека се што поучи, па кад мало ојача пребацићу га на ону страну или стрицу му Диши у Земун, или другому, Момиру, у Ириг“ (М. Видаковић, Гласник 30, 109); прота Матија Ненадовић „изучивши све“ у Бранковани учио је у Купинову и Ашањи у Срему (Мемоари, 25—27); Лука Лазаревић „слан је у Срем, те је онамо учио књигу три и по године“ (М. Ђ. Милићевић, По-
из Србије кнеза Милоша

која се учила без икакве школе и учитеља.¹⁾ Примера самоучке писмености има и из времена пре првог устанка. Јован Петровић, ковач, рођен око 1760 године у селу Својнову, у Округу Моравском, „у школу није ишао никад, али је самоучки научио читати и писати“.²⁾ Кнез Васа Поповић, је рођен меник. 287); Јеврем Ненадовић почео је најпре учити код проте Матије, па је затим послат у Купиново, а најпосле је свршио два разреда гимназије у Карловцима (Ibid., 407); Симу Ненадовића слао је стриц Јакон у Купиново и Карловце, где је свршио два разреда гимназије, а за тим воју школу у Винковцима (Ibid., 412; Прота Матија, Мемоари, 6); Лазар Теодоровић, рођен у Каони у Нахији Шабачкој око 1781 г., имао је имућна оца, који га у договору са братом, калуђером у Фрушкој Гори, пошаље у Карловце, где сврши гимназију, а после у Сегедин, где је две године слушао Филозофију (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 715); 1790 г. одвео је духовник Ананије једног младика из Карановца у Срем и дао у школу (Љ. Стојановић, бр. 3897); Вук Караџић је 1806 г. био „са још неколико Србијанаца у благодјелници муза сербских [у Карловцима]“ (Мала прстонародна славено-сербска песна-рица, Беч, 1814, стр. 11; Љ. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига, стр. 218, бр. 176; Гласник 22, стр. 136 и даље). Међу претплатницима из Карловаца на Вукову „Писменицу језика сербскога [1814, Беч] налази се и „Радисав Симеоновић, Србијанац, слишатељ Богословије“.

¹⁾ Самоук = der Selbstlernende, autodidactus; *habe самуче* = ein Kind das ohne Meister von selbst lernt, puer autodidactus (Вук С. Караџић, Српски Рјечник код самоук; Примери српско-славенског језика, Беч, 1857, стр. 33). Вук Врчевић је познавао пре четрдесет и више година многе самоуке људе „који нијесу ниђе ни код кога ма ни један дан учили па опет доста прилично знаду и читати и писати“. Они су, „по питању, у беспослене уре, час једнога, а час другога: које је ово слово? — и ово? — а како се срину? и тако даље“, научили што су знали (Летопис Матице Српске 269, 10).

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 250.

1777 године у Бершићу у Нахији Рудничкој, „научио је писати и читати самоучки, идући за стоком и пишући по оним белим печуркама, што ничу по кладама“.¹⁾

Осим злих прилика, школовање је отежавала и оскудица у средствима за учење. Књиге су биле врло ретке, те је било тешко доћи до њих. Исто је тако било и са другим материјалним потребама за учење. Познато је како се Вук Караџић, као дете, крајем XVIII века, идући за стоком трудио да не заборави оно што је био научио, па „не имајући мастила за писање утукао би барута, размутио би га у води и тиме би записивао што је желео забележити“.²⁾ За Васу Поповића из истог времена видели смо да је писао по печуркама.³⁾

У ослобођеној Србији под Карађорђевој школи

¹⁾ Ibidem 524.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 234.

³⁾ У то време није било ништа боље ни у другим српским крајевима јужно од Саве и Дунава. Герасим Велић учио је писати на липовој дашчици, па што би данас написао то би морао сутра отрти, да би могао понова писати. (Г. Велић, Житије I, 21, 22; II, 110); Јанићије Памучина је „на почетка писао по јасеновим корама и по каменним плочицама“ (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 495). У Лесковцу се све до пред ослобођење у школи учило писати по песку на песочу. Песоч се називала прва школска клупа, која је била хоризонтална и са стране опертажена. По њој се посипао песак и летвицом заравњавао, па се по њему кажипрстом писало (Г. Костић, Ча Митина Школа, Београд, 1898, стр. 29, 53, 62). И у Куманову се исто тако учило писати (Ј. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија I, стр. 493).

су се умножиле, и било их је у свима варошима;¹⁾ нарочито их је умножено у Београду ради учења покрштене Туради.²⁾ У Београду је тада отворена и позната Велика Школа „какове Срби пре нигда нису имали.“³⁾ Но и поред тога није се престајало ни са начином учења какав је био под Турцима. Има примера да су за време првог устанка појединци доводили учитеље у своју кућу да им децу уче. Тако је око 1806 или 1807 године Никола Луњевица био довео у кућу ради своје деце некаквог учитеља из Аустрије, па је он учио и Јеврема Обреновића.⁴⁾ Велику сметњу школовању, нарочито у местима ван Београда, причињавала је и сада оскудица у књигама и другим школским потребама. 25 јула 1811 пише из Брзе Паланке Стефан Живковић Телемак Вуку Караџићу у Кладово и благодари му што му је послао „једно тесте хартије и стакленце мастила... Краљево далеко а Београд далеко, пак је свашта трудно добити.“⁵⁾

¹⁾ Из тога времена очувала су се имена неколиких учитеља: 1813 г. пребегав је у Бесарију и Никола Илић, учитељ, и постао „учитељ јуности“ у Витојевцу (Љ. Стојановић II, бр. 3944); 1807 г. био је учитељ у Шапцу Јован Манојловић (ibid., бр. 3844); 1813 г. био је учитељ у Неготину Сима Милутиновић (Вукова Преписка I, 51); у Ваљеву је био Јован Русмир, родом из Сремских Карловаца (С. Милутиновић, Историја Србије, 272).

²⁾ Вук С. Караџић, Историјски и етнографски списи I, 118, 206.

³⁾ Вук С. Караџић, Срп. Рјечник, код школа; Исти Историјски и етнографски списи I, 118, 203, 269–272.; М. Петровић, Финансије и установе I, 77; Гласник Д. С. Словесности III, 184.

⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 460.

⁵⁾ Вукова Преписка I, 49.

У почетку владе Кнеза Милоша школе су биле врло ретке. Оно што је за време првог устанка било створено, пропало је 1813 године. 1815 године помињу се само школе у Београду, Јагодини и Остружници.¹⁾ После тога почеле су се множити и по варошима и по селима, али не у оноликој мери колико је било потребно и колико се могло. Кнез Милош и његова околина нису довољно разумевали значај школе и нису јој обраћали пажњу која јој је приличила. Узалуд је Димитрије Давидовић још 3 августа 1821 године упутио један врло патриотски апел на „Совет Народни“ у погледу школа и народног просвећивања, стављајући у томе послу на расположење себе и своју фамилију уз награду најмањег учитеља.²⁾ Исто су тако мало користи донела и настојавања Вука Караџића код Кнеза Милоша о отварању што више школа. Значај се школа и даље не само није схватио³⁾, већ су се чак и осуђивале.⁴⁾

¹⁾ М. Петровић I, 763.

²⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 649–651.

³⁾ Вукова Преписка II, 637 и 653.

⁴⁾ „Будући да је Милоје Ђак, који је у почетку 1825 г. с Нахијом Смедеревском био устао на Милоша, знао по мало читати и писати; зато се онда у двору Милошеву, говорило (а може бити и сад [1832] да се мисли), да школе не требају никако, јер учени људи буне подижу против свога правитељства. Милосав пак Лапован, предлагаво је јавно у то време, да се повију сви који знаду читати и писати; а кад му је неко рекао: „Па шта ћемо онда без писара? Како ћемо купити порезу и јављати један другому којешта?“ Он је одговорио: „Порезу ћемо резати у рабаш, а кад имам што коме да јавим, ја ћу му по момку послати јабуку — и поручити му оно што имам да му јавим“ (Вукова Преписка II, стр. 654).

Због тога бројно напредовање школа није било велико, и због тога су биле „науке и благоображе- није до тако ниског степена дошле, да не само у толиком народу нашем [у Србији] човека с науком способна за какав мирски или духовни чин наћи се не може, но ни онаквог који би ште год мало написати могао да му се разуме“.¹⁾ Чак 1836 године при првом прегледу („посешченију“) школа, Петар Радовановић, тадашњи директор свих школа у целој Србији, није нашао више од 60 школа са 69 учитеља.²⁾ У Србији се још за дуго остаје на старинском школовању по манастирима,³⁾ који у том погледу чак праве прогрес,⁴⁾ на школовању у кући код рођака⁵⁾, па чак и на самоучкој писмености⁶⁾, која се гдешто још за дуго

¹⁾ В. и Н. Петровић, Грађа за Историју Краљевине Србије II, 416.

²⁾ Државна Архива, Школе.

³⁾ Око 1820 г. учио је у манастиру Криваји Раја Дамњановић (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 125); око 1830 г. учио је у Враћешци Вићентије Красојевић (ibid., 227).

⁴⁾ 1826 г. била је у Враћешци депо уређена „манастирска школа“, коју је „својим иждивењем и трудом“ основао архимандрит Мелентије Павловић и у којој је било дванаест ђака и један учитељ, по имену Симеон Зорић, родом из Аустрије, кога је плаћао архимандрит (Ј. Вујић, Путешествије по Србији II, 142).

⁵⁾ Јанићије Нешковић учио је код свог оца све до 1820 г., а после тога је отишао у манастир Каленић (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 419).

⁶⁾ Пирху је 1829 г. био придодат на службу у београдском конаку неки млади надзорник конака, који је био син неког сељака из околине Београда. Он је на неколико година пре тога „дошао као слуга у конак и сам се потрудио да научи читати, писати и рачунати, тако да су му већ поверили вођење неких рачуна и надзор над једним делом кућења“. Он је показивао и врло жив интерес за књигу (Пирх, Путовање по Србији, 184—185).

и после владе Кнеза Милоша задржава¹⁾. Због тога су родитељи морали водити децу коју су хтели школовати често пута у врло удаљена села у школу, јер их ближе није било²⁾.

Школе су биле или приватне, у којима су учитељи добијали плату од ђачких родитеља, или општинске (општествене), у којима су учитељи добијали плату — у варошима од варошких општина, а у селима од среског и нахијског приреза. У Шапцу и Брусници плаћали су учитеље Јеврем и Јован Обреновић.³⁾ Некоји истакнути и имућни људи били су ктитори школа у својим местима. Тако је Антоније Протић био китор школе смедеревске.⁴⁾ Државне (правителствене) школе основане су тек

¹⁾ Самоучка је писменост била до пре 40—50 година у животу, нарочито у крајевима планинским, где су школе биле ретке. Особито је много самоука, чак и код „жена и девојака“ „по селима старе кнежевине Рујна“ (М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија 590).

²⁾ Отац Милана Ђ. Милићевића водио је Миланова старијег брата из Рипња чак у Палеж „учитељу Димитрију Ђурђаковићу, јер ближе није нигде било школе“ (М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 128).

³⁾ Ј. Вујић II, 98, 142; М. Петровић I, 765—766. — У Београду су до 1824 г. учитељи добијали плату из црквеног таса који је био намењен школи. Те пак године наредио је Кнез Милош да се приход од школског таса употребљава искључиво на поправљање школске зграде, на куповање школских потреба „и на учење са свим сиромашне деце, која се само она разумеју која немају својих родитеља, а плату учитељима да плаћа општина, коју ће разрезавати или само на оне родитеље, који имају децу у школи или на цело општина, што је општини било остављено на вољу“ (М. Гавриловић II, 691—692).

⁴⁾ Љ. Стојановић, Записи, бр. 4046.

1835 године; у њима су учитељи плаћани из државне благајне.¹⁾

Учитељи су у почетку били највећим делом родом из Аустрије,²⁾ по изветку био је по који Србијанац.³⁾ Доцније има Србијанаца нешто више али пречани и даље чине знатну већину. У децембру 1835 било је у 20 места: 20 државних учитеља родом из Аустрије, 2 из других места ван Србије и 6 из Србије.⁴⁾ 1836 године у 60 школа, колико их је свега

¹⁾ М. Петровић I, 766.

²⁾ У Рипњу је после 1815 г. био учитељ Михаило Борисављевић, или Берисављевић, родом из села Дивоша у Срему (М. Ђ. Милићевић, Јован Ђак, 73. Види о њему М. Гавриловић II, 619); после њега био је неки Димитрије Ђурђаковић, опет из прека (ibid., 75); у Београду је 1819 г. био Михаило Никчић-Ресничанин, родом из Аустрије (М. Петровић I, 760); у Крајевцу код Честина у Гружи био је 1826 г. Грегорје Михаљевић из Аустрије (Ј. Вујић I, 177); у Крагујевцу су 1826 и 1827 г. оба учитеља: Мојсеј Јанковић и Прокопије Видаковић „Сремци и негдашњи ученици карловачких заведења“ (Ј. Вујић I, 172; Ђ. Магарашевић, 42); 1826 г. у Београду је учитељ Лазар Павловић, родом из Аустрије (Ј. Вујић I, 22); исте су године у Београду учитељи већ поменути Михаило Берисављевић и Петар Радосавић, родом из Паланке у Бачкој (М. Гавриловић II, 623); Сретен Л. П. констатује да су у Београду „учитељи који су нас: аз, били и једи учили били из прека“ (Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 105); у Бранковину је 1831 г. Илија Јаковљевић из Сурчина у Срему (Љ. Стојановић, III, 62, 608).

³⁾ У Остружници је 1815. г. био учитељ Николај Николајевић, родом из Честина у Гружу (М. Ђ. Милићевић, Поменик 423). Из Србије је био родом Јован Ранчић, сме-деревски и доцније београдски учитељ (М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 145—147) и још неки (Сретен Л. П., 106; Ј. Вујић I, 124).

⁴⁾ М. Петровић I, 767.

било у Србији, било је 69 учитељ, од којих је 46 било из Аустрије а 23 из Србије.¹⁾

Приватни и општински учитељи нису били стални, одилазили су кад су хтели, обично тамо где им се боље плати; исто су тако лако и отпуштани. Због тога су помени о сељакању учитеља врло чести.²⁾ Државни су учитељи постављани и били су сталнији. — Плате приватних учитеља биле су 1—5 гроша на шесец од ђака.³⁾ Општинских учитеља су биле различите, обично од 1000—2000 гроша годишње⁴⁾; али су где што биле и врло мале. 1829 године имао је учитељ у Поречу свега 60 гроша на пола године.⁵⁾ Државни учитељи имали су 100—150 талира годишње.⁶⁾ Сем тога учитељи су били ослобођени од пореза и кулука.⁷⁾

¹⁾ Државна Архива, Школе.

²⁾ Михаило Берисављевић отишао је из Рипња у Београд „јер му Београђани дадоше већу плату“ (М. Ђ. Милићевић, Јован Ђак, 74); Димитрије Ђурђаковић отишао је око 1830 год. из Рипња у Палеж „јер је чуо да Палежани више плаћају него Рипњаци“ (ibid., 75); 16 септембра 1823 г. пише Живко Шокорац Кнезу Милошу о некаквом Павлу Тодоровићу, који је био учитељ у Великој Дренови, па се преселио у Крушевац, па му се не свиди од Турака, те би желео опет бити учитељ у Дренови (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Нахија Јагодинска, 1823). Неки Стефан Милосављевић „наставник славено-сербске јуности“ био је 1829 г. чак у Приштини (Држ. Арх., Кнеж. Канцеларија, Нахија Крагујевачка, 1829).

³⁾ М. Петровић I, 765; Гласник IX, 166.

⁴⁾ М. Петровић I, 766; Гласник IX, 166.

⁵⁾ М. Петровић I, 765.

⁶⁾ Гласник IX, 166.

⁷⁾ Вук С. Караџић, Историјски и етнографски списи I, 197. 17 фебруара 1822 г. пише Кнез Милош Живку Шо-

Учитељи нису били ни из далека оквалификовани за свој позив. Георгиј Михаљевић, учитељ на Каменцу у Гружи 1826 године, био је раније „собираатељ писмена (Setzer) у славној будимској типографији“¹⁾; Петар Радосављевић, учитељ београдски 1826 године, држао је пре тога месарницу у Београду²⁾; Михаило Ресничанин, учитељ београдски 1832. „не зна у правом смислу ни читати ни писати“³⁾; Радосав Петровић, учитељ „обществене школе у Параћину“ 1836 године био је „руфетом терзија“. Стефан Поповић, учитељ у Кисилеву (Срез Рамски) исте године „није ни учио ништа друго него само азбуку у истом селу и од оца пароха месног“⁴⁾. Они нису имали ни моралних квалификација за учитеље. Учитељ Андрија, пријатељ Кнеза Милоша из првих година његове владе, родом из Сремских Карловаца, био је у Србији 1807 године, где је живео „час од крађе, час од поштене службе“. За владе Кнеза Милоша због силне дрскости падне у немилост, пропије се и добије је-

корцу у Левач да заповеди сељанима Велике Дренове да на ондашњег учитеља не ударају порезе „јербо њему не принадежи плаћати таконе, будући да не има куће ни баштине своје“ (Државна Архива Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол 1882, № 273); 6 јануара 1824 г. даје Кнез Милош „ослобођење“ Стојану Поповићу, учитељу Јагодинском „да не плаћа порезу, нити пак какав кулук чини“ (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол 1824, № 27).

¹⁾ Ј. Вујић I, 177; Исти, Животописанје. Карлштадт, 1833, стр. 352.

²⁾ Кунберт 181.

³⁾ Вукова Преписка II, 651.

⁴⁾ Државна Архива. К. К., Школе 1836.

хтику од које и умре око 1820 године¹⁾. 1823 године Ћупријски је учитељ био украо коња.²⁾ Београдски учитељи 1832 године: Коста Зака, родом Цинцарин, био је „пропалица и скитница светска, који у свом веку нигда није мислио бити учитељ“, а Тома Солар, родом Грк, „не само што је пропалица и није нигда мислио бити учитељ, него је за злочинство своје био на робији“.³⁾ Коста Игњатијевић, звани Немања, учитељ млађе правителствене класе у Ћуприји, 1836 године био је варалица и лажов, о чијим би се авантурама имало врло много рећи. О њему има у нашим, бечким, париским и руским архивама гдешто читавих свежњева аката.⁴⁾ О њему је 1836 године Петар Радовановић, „директор свију школа у Србији“, написао оваку оцену: „Као непрестано пијан не може ни способан бити, нити се добро владати, за које је јавно и дужносно пред Славним Исправнишеством изобличен“.⁵⁾ Из аката у Државној Архиви у Београду види се да су многи учитељи били рђави људи и небрижљиви и неуредни наставници: непрестано их грађани отерују или сами напуштају места, траже веће плате и промене звања, туже се са општинама, непокорни су старешинама, не слажу са светом, грађани их туже за нерад, неморал и пијанство, и тако даље. Петар Радовановић, приликом прве посете школа 1836 године морао је многе „покарати

¹⁾ М. Гавриловић II, 445.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., № 1053 и 1054; В. и Н. Петровић II, 413.

³⁾ Вукова Преписка II, 651.

⁴⁾ М. [Гавриловић], Срп. Књиж. Гласник, св. аа 1 мај, 1907, стр. 106–109.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Школе 1836.

и на боље прилежаније поострити" или „јавно изобличити и на поправленије опоменути" или „острејше покарати и на поправленије посаветовати".¹⁾

Па ни са таквом спремом ни са тако рђавим особинама није их било довољно да попуне оно мало школа што их је било, већ је на више места било школа без учитеља.²⁾ Број се учитеља смањивао и тиме што су се често рукополагали за свештенике, само ако су имали спреме за то и ако нису имали других каквих незгода.³⁾

Школске зграде нису биле прављене нарочито за школе, већ су биле обичне куће, узете за школску потребу. По варошима су школе обично биле по црквеним кућама и одговарале су како тако својој намени, ма да их је било и врло рђавих и неугодних. У Ђуприји на пример, 1826 године, била је „једна мала школа спојена са једном механом".⁴⁾ По селима су биле мале и ниске, „сиромашне" и „оскудне", како их назива један савременик.⁵⁾ Чак и оне сеоске зграде, које су сами сељаци нарочито за школе градили нису биле добре. Око 1818 године саградили су сељаци код цркве у Борчу школу, која је била чатмом

¹⁾ Ibidem.

²⁾ J. Vujić I, 66, 193.

³⁾ 10 јуна 1823 г. пише Кнез Милош Живку Михаиловићу у Умчаре да пошаље Јована учитеља у Крагујевац „да се проба је ли способан за свештеника, па ако буде рукоположиће се" (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823, № 1065). 12 јуна 1822 г. јавља Кнез Милош Васи Поповићу у Чачак да не налази „за добро да се запои учитељ Мојсило због своје луде жене, због које би био народу на подсмеј" (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822, № 1822).

⁴⁾ J. Vujić I, 124.

⁵⁾ Ibid. I, 177; II, 82.

оплетена, блатом олепљена и кровином покривена.¹⁾ После 1830 године наредио је Кнез Милош те су се поред цркава подизале зграде намењене искључиво школама.²⁾ У школским зградама су обично становвали и учитељи.³⁾

Школе су по варошима имале приличан број ђака. 1826 године било је у Шапцу 125 ученика (на 2 учитеља), у Јагодини 96 (на 2 учитеља), Смедереву 80, Пожаревцу 60, Ужицу 35, Карановцу 30, Чачку 30, Градишту 30, Брусници 26, Гроцкој 22, Убу 15, Палежу 15.⁴⁾ — У Крагујевцу је било 1827 године 140 ученика (на 2 учитеља),⁵⁾ а 1833/4 године 127 (на 2 учитеља).⁶⁾ — У Ваљеву је било 1827 године 50 ученика.⁷⁾ — У Београду је било 1832 године 227 ученика, међу њима и 16 ученица (на 3 учитеља), 1833 године 267⁸⁾, а 1834 године 300.⁹⁾ 1826 године имала је школа у Ђуприји само 5 ученика, али је то било због тога што је у њој било становништво више муслиманско

¹⁾ Младен Жујовић, Белешке, Београд 1902, 5.

²⁾ Куниберт, 355, Споменик 24, 22.

³⁾ У Крагујевцу се школа састојала „из две велике собе за ученике и две мање собе са кућама за учитеље" (J. Vujić I, 172). Аврам Гашпаровић, учитељ у Пожаревцу 1829 г. имао је „поред школе и обиталиште" (Огледало Србско 1864, стр. 14).

⁴⁾ J. Vujić II, 98; I, 124, 45, 51; II, 21; I, 180, 200, 67; II, 149; I, 43; II, 60, 62.

⁵⁾ Ђ. Магарашевић, Путовање по Србији, 42.

⁶⁾ М. Петровић I, 765.

⁷⁾ Ђ. Магарашевић, 65.

⁸⁾ М. Петровић I, 768.

⁹⁾ Споменик 24, 22.

но српско.¹⁾ По селима је било много мање ученика. 1826 године било их је у Остружници 12, код Честина у Гружи 8, у Буковици (Окр. Подрински) 8, у Совљаку (Окр. Подрински) 7.²⁾ Школске 1835/6 године биле су у целој Србији 72 школе са 2514 ученика, или просечно на сваку школу по 35 ученика.³⁾ 21 септембра 1839 године било је у целој Србији 28 правителствених (државних) школа са 28 правителствених учитеља и 56 општинских (општинских) школа са 56 општинских учитеља. И у једнима и другима било је свега 2916 ученика, или просечно опет по 35 ученика на једну школу.⁴⁾

У школу су у почетку ишли само мушкарци. Били су различитог ураста, али ретко, и то само по варошима, врло млади. По селима су ђаци били одрасли младићи. Чак их је било који су из војске бежали у школу. У таквим случајевима власти их нису враћале у војску. За школовање женске деце није се осећала потреба. Отуда је и по варошима ретко која жена звала читати и писати⁵⁾, по селима ниједна. У већ поменутом патриотском апелу од 3 августа 1821 године наглашава Д. Давидовић и потребу за „школе за женски пол“ и предлаже да такву школу оснује у своме дому, где би се учили женски послови: кување, шивење, вез, плетење и друго, чему би женску децу учила његова жена, а читању и писању његове свастике „и то без сваке плаће и на-

¹⁾ Ј. Вујић I, 124.

²⁾ Ј. Вујић II, 105; I, 177; II, 31, 82.

³⁾ Гласник IX, 166.

⁴⁾ Држ. Арх., Државни Савет 1839, 471—660.

⁵⁾ Сретен Л. П., 186.

граде, но само из чистог срца и привржености к роду своме“.¹⁾ Но од тога није било ништа. Чак се, изгледа, и зазирало од женске писмености. Кад је Пирх 1829 године питао о школовању женске деце у Србији, одговорено му је: „Трговину неће водити никад, а ни звања добијати, зашто ће им онда вештина читања и писања, осим да се разберу у љубавним писмима и да могу на њих одговарати“.²⁾ Ако се гдешто баш и школовало које женско дете, ишло је у школу заједно са мушкарцима. Овако је остало за све време владе Кнеза Милоша.³⁾

Настава је била слаба. Учители нису могли дати ученицима више од најобичније писмености. Како је већина учитеља била из прека, то су и унутрашњи ред по школама и програм били подражавања пречанским школама и мало су се разликовали од онога што је било пре устанка⁴⁾. Предмети нису били прописани, већ су зависили од способности учитеља и могућности за набављање књига. Идеално учење је било кад се у основној школи изуче:

¹⁾ М. Гавриловић II, 649—651.

²⁾ Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829, 144.

³⁾ 1843 г. написао је Ј. С. Поповић чланак „Полза и потреба девојачких школа“ у коме констатује да није довољно што се женска деца шаљу у школу са мушком децом, већ да треба створити чисто женске школе са специјалном наставом која одговара женским потребама (Подунавка 1843, 183—184). Но тек у октобру 1845 г. отворила је прву женску основну школу у Србији Општина Параћинска (Новине Србске 1845, 322).

⁴⁾ О српским школама у Срему, програму и настави у њима види: Н. Радојичић, Автобиографија Петра Руњанина, стр. 4—8, 27—33, 39—40.

Буквар, Часослов, Псалтир, Свештена Историја, Катихизис, Словенска Граматика и Аритметика¹⁾. Од вештина предавали су учитељи само црквено певање, које је сваки учитељ знао, јер је био дужан, ако је у селу било цркве, држати певницу.²⁾ Тек 11 августа 1838 под № 193, послало је Попечитељство Просвешченија распис свима учитељима шта да предају у основним школама.³⁾ Начин на који се предавало „био је у обите механичан, јер правила није било прописаних по којима би се учитељи управљали, а о методу слабо је који поњатија имао“⁴⁾. Поступање са ученицима било је строго и сурово: клечање, просто или на кукурузним зрнима, била је обична ствар.⁵⁾ И туча је била исто тако обична. Често је била тако немилосрдна да су ђаци из гласа кукали од бола. За једног се се учитеља зна да је, кад би кога ученика тукао, наређивао да сви остали певају „Возбраној“, како се не би чуо јаук тученога.⁶⁾

И после ослобођења било је великих тешкоћа за школовање. Сем тога што није било довољно школа, било је и оскудице у наставним средствима. Књиге су и тада биле ретке и тешко су се набављале; ђачке потребе су биле јадне и жалосне. Чак ни оне просте „пенџерли хартије“ није било у довољној мери.⁷⁾ „Ми тадашњи ђаци казује један са-

¹⁾ Ђ. Магарашевић, Путовање по Србији 1827, 42; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија 146; Гласник IX, 167.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Годишњица II, 189.

³⁾ Гласник 24, 8.

⁴⁾ Гласник IX, 167.

⁵⁾ Сретен Л. П., 111.

⁶⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 147.

⁷⁾ Сретен Л. П., 63; Вукова Преписка I, 59.

времени београдски ученик, да би учили писати слова, узимали смо са зове лишће и на овом смо са чиодом избадали слова. Табле црне са легиштерима, по којима се рачуна и нише, ретко је који ђак имао, а онда у скоро почео је те табле доносити и продавати Михаило Дрвењак. Ни лењира нисмо имали да шпартамо прописе. Узели би какву дашчицу и с њом лењирисали. Најрадије смо узајмљивали од онога који је имао — таблу, те с њом шпартали. Редак је био ђак који је имао федермесер, и због тога би се говорило: „Болан, тај има ведермесер“. И тај би носио свој федермесер о врату, у сашивеној од кајаса, што се данас каже, футроли. Пера су нам обично учитељи зарезивали, „два нама а треће њему“.¹⁾ Кад је тако било у Београду, лако је замислити како је морало бити по варошима у унутрашњости Србије. 15 јануара 1817 год. пише из Шапца Стефан Живковић, Телемак, Вуку Караџићу: „Новина бих ти писао, али немам хартије“.²⁾ Чак 10 јануара 1838 године жали се Магистрат Окружја Пожаревачког Совету да у чаршији не може добити „у свако време кад му какве за писање хартије треба“, а „кад се у ком дућану нађе, скупом ју ценом плаћа“.³⁾ По селима од школских потреба мучно да се где што могло наћи.

И ако ретке и врло оскудне, школе су у Србији биле уточиште чак и онима изван њених граница, који су били жељни да се науче писмености. Поп Илија Церовић (рођен 1817) из Лопижана, два часа северно од Сенице, учио је основну школу у

¹⁾ Сретен Л. П., 63—64.

²⁾ Вукова, Преписка I, 59.

³⁾ Државна Архива, Државни Савет, 1838.

селу Котражи у Драгачеву, „јер у оно време нигде није било ближе школе“.¹⁾

Због тога што су школе биле ретке, имућнији су људи доводили са стране својој деци учитеље у кућу, па су их ту хранили и уз то им давали плату.²⁾ И ови су људи били без квалификација, а учитељством су се бавили да би имали од чега живети, обично до бољих прилика. Један од учитеља деце кнеза Јована Ђорђевића из Коцеља, које је он доводио у кућу из прека, примивши уговорену плату отворио је берберницу у Чачку, други је постао пандур код Јована Обреновића, трећи је ушао у кућу неке удовице у селу Мајдану и отпочео орати и копати као и остали сељаци, а четврти је отпочео трговати са својим ђаком па га покراо и побегао као најординарнија варалица.³⁾

Поједини истакнутији људи, увиђајући значај учења, узимали су добру децу са села или иначе за своје питомце и школовали су их.⁴⁾

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 790.

²⁾ Око 1820 г. довео је Милутин Савић у своје село Гараше за сина Илију „на Срема неког Михаила Берисављевића, те почне дете учити књизи“. После овога довео је учитеља Михаила Гашпаровића, „јер јавних школа није било нигде близу“ (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 94.)

³⁾ М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, 1891 216—226.

⁴⁾ Кнегиња Љубица је преглатила седам примерака Давидовићева „Забавника“ за 1821 год. „за спроту младеж, која се у двору садржава, и у школу иде“ (Забавник за 1821, „Имена г. г. предписника“, стр. 169); Ђоша Милоновић (рођен 1813 г. у Жабарима у Нахији Крагујевачкој), док је учио школу у Брусници „био је питомец Господара Јована Обреновића“ (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 349). 31

Ради продужења школовања слали су родитељи синове преко у школу.¹⁾

До 1832 године изгледа да није било никаквог надзора над основним школама. Те године, 29 фебруара, дао је Кнез Милош „објавленије“ којим даје „на знање целом општеству крагујевачком“ да се тамошњи „житељ и трговац“ Стојко Стојановић поставља „тутором школе крагујевачке с тим налогом да он један на дужности учитеља мотри, њих погађа и ајлук им условљени точно и на време исплаћује, без да му се у тај посао ико други ставити може“. Учителима се пак налаже „да се његовом руководству безусловно повинују“.²⁾ 3 марта исте године постављен је за „директора училишта у Бе-

маја 1822 г. пише Кнез Милош кнезовима Народне Канцеларије да приме себи у конак брата Ђорђа Чараша из Рипља, да ту послужујући, станује и храни се „и у школу иде учити се“, да пазе да не изостаје од школе и да добро учи (Држ. Арх., К. К. Прот., 1822).

¹⁾ Илију Гарашанина одвео је отац у Земун у грчку школу (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 94), у коју су давали децу и одличнији земунски Срби, пошто би савршила српске школе (Д. Давидовић, Дјела I, стр. 111); а после га је преместио у Ораховицу, где је научио немачки (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 94). Арам Петровијевић се школовао у Оршави, одакле се вратио 1817 г. (М. Ђ. Милићевић, Поменик, 342). 1814 год. био је у Карловцима „Радисав Симеоновић, слишатељ Богословије“ (Вук С. Караџић, Писменица српскога језика, Беч, 1814 г., „Имена госпде предкућитеља“). 1823 год. учио је гимназију у Карловцима Никола Жујовић, син Проте Радојнице Жујовића. У марту те године послао је Кнез Милош у Карловце и свога чибугчију Јованчу, да учи заједно са Жујовићем (М. Гавриловић II, 652).

²⁾ Државна Архива, К. К., Школа, 1832.

ограду“ професор Атанасије Тодоровић¹⁾. Тек 22 марта 1836 године би установљено знање „директора свију школа у Србији“, и за директора би постављен Петар Радовановић, професор гимназије, који одмах, још у току школске 1835/6 године, изврши први преглед школа у Србији, и у јулу 1836 поднесе извештај о њима²⁾. 1838 године Радовановић постаде секретар у Попечитељству Просвешчења, а на његово место дође Ђорђе Зорић, али 23 октобра 1839 године би смењен, а његово место би дато Симеуну Милутиновићу. У јулу 1838 године одреди Кнез Милош самог „попечитеља просвешчења и врховног надзиратеља карантина Стевана Стевановића“ да обиђе све школе и карантине у Србији. Он је још са пута слао Кнезу извештаје и предлоге о школама.³⁾ — 1838 године почињу се постављати и први управитељи или „главе учитеља основних школа“, који су за ту дужност имали 320 гроша на годину.⁴⁾

Још кад је 1820 године био је у Србији, Вук Караџић предлагао је Кнезу Милошу да се отвори Велика Школа, у којој би учили младићи „од 15 до 20 година, који знаду по мало читати и писати“ и „у којој би три паметна и способна учитеља за три године предавали Општу Историју свега свијета, Географију, Штатистику, Српску Граматику, мало већи рачуна, мало Реторике, мало о законима, мало Логике, мало Историје Јестествене, мало Физике и тако

¹⁾ М. Петровић I, 766.

²⁾ Гласник IX, стр. 167; М. Петровић I, 766; Државна Архива, К. К., Школе, 1836.

³⁾ Гласник 24, стр. 10.

⁴⁾ М. Петровић I, 766.

даље“.¹⁾ Но од овога плана није за тада ништа ни предузимато. Тек 1830 године, опет на Вуково наваљивање, би доведен у Србију Димитрије Исаиловић, дотадањи професор Учитељске Школе у Сомбору, да отвори Велику Школу у Београду, са платом од 3500 гроша (350 талира). Међутим, значај Велике Школе у Србији није схваћен како треба. „Правителство“ је према њој било немарно. Прве године била је остављена на самог Исаиловића, те је у њој радио „како је знао и хтео“. Сем тога њему је био главни посао учење деце Кнеза Милоша немачком и француском језику, „а Велика Школа остане као узгредица“, те се прва година сврши неуспехом. Ни публика јој није била наклоњена. Кад је отворена 1831 године, полицајидиректор, Цветко Рајовић, имао је муке са родитељима који нису хтели да шаљу децу у ту школу из страха да се не преуче.²⁾ У Великој Школи учила су се и деца Кнеза Милоша, бегови Милан и Михаило Обреновићи. Сем њих било је у почетку још 13 ученика. Идућих година добила је Велика Школа још други и трећи разред. 1833 године премештена је у Крагујевац.³⁾ И Велика је Школа била врло оскудна у школским потребама. Књиге су доношене из Аустрије те их није било на време ни у довољној количини. Није било ни мапа, ни глобуса, ни физичких апарата. „Учили смо, казује један од ученика крагујевачке Велике Школе, као оно папагаји на памет и земљопис и физику...

¹⁾ Вукова Преписка II, 637.

²⁾ М. Гајириловић, Милош Обреновић и Вук С. Караџић, Н. Сад, 1904, стр. 35; Вукова Преписка II, 637, 653—654; М. Петровић I, 736 и даље.

³⁾ М. Петровић I, 738—739.

Неки Јован тишлер први је од дрвета начинио шестар, или што се данас каже циркл, те су нам с њиме професори на табли (коју је такође исти тишлер начинио и црном бојом превукао) правили глобус и показивали које су меридијани, где лежи екватор и шта су то и које су полови и тако даље.¹⁾

У априлу 1835 године претворена је Велика Школа у гимназију са четири разреда. Указ Кнеза Милоша о томе издат је још 15 октобра 1834 године.²⁾ Гимназија је 1835/6 школске године имала четири разреда са четири професора и 85 ученика. Идућих година добила је она још пети и шести разред. 1837 године отворене су привремено још три ниже гимназије у Чачку, Шапцу и Зајечару, у којима су радила по два учитеља основне школе. 1839 године установљена је гимназија у Београду.³⁾

Још 1818 и 1820 године хтео је Кнез Милош да заведе „Клирическу Школу“, која би спремала младине за свештенички позив.⁴⁾ Међутим, таква је школа отверена у Београду тек 1836 године под именом „Клирикална Школа“. Прве године она је имала два професора и 47 ученика. Идуће године она је добила и други разред.⁵⁾ У њој су се ученици спремали за

¹⁾ Сreten Л. П., 186.

²⁾ Указом од 15 октобра 1834 године, № 3443 наложио је Кнез Милош Попечителству Просвешћенија „да се у Великој Школи у Крагујевцу нови поредак уведе, како би се у њој и оне науке предавале, које се у просвешћеним европејским царствима и по школама, тако званим гимназијама, предају“ (Новине Србске 1834, стр. 169).

³⁾ М. Петровић I, 736—750; Гласник IX, 167.

⁴⁾ М. Гавриловић II, 647—649; В и Н. Петровић, 415—417.

⁵⁾ М. Петровић I, 758; Гласник IX, 168.

свештенике и калуђере. Први полугодишњи испит у њој био је 4 фебруара 1837 године; њему је присуствовао митрополит, кнежевићи Милан и Михаило, њихов учитељ Георгије Зорић и свештенство.¹⁾

25 априла 1830 године отворена је у Пожаревцу „гвардијска школа“, у којој су кнежеве гардисте („кадети“) пре подне учили читање и писање, а после подне војно вежбање.²⁾ Кандидати за ову школу били су отреситији сеоски младићи из бољих кућа. Било их је на сто педесет, али их је свега око двадесет било писмених. Кад су полагали заклетву многи од њих нису знали ни да се прекрсте.³⁾ 1837 године установљена је виша војна школа (Војна Академија) у Пожаревцу, одакле је 12 априла 1839 године премештена у Београд.⁴⁾

1838 године отворен је у Београду Лицеј (Велика Школа).⁵⁾

Док се међу учитељима основних школа могло наћи и Србијанаца, дотле међу наставницима средњих и стручних школа нема из Србије ни једнога.

У почетку владе Кнеза Милоша, онако исто као и пре тога, у Србији су школске књиге биле ретке. Набављане су из Аустрије, што је било врло замeтено, и коштале су релативно скупо. Вук Караџић је 1820 године предлагао Кнезу Милошу да се „за мање школе... мало по мало на српском језику начине школске књиге по најбољему европеј-

¹⁾ Новине Србске, 1837, 33.

²⁾ М. Петровић I, 690 и 756.

³⁾ Младен Жујовић, Белешке, стр. 13—14.

⁴⁾ Ibid, 709 и 757.

⁵⁾ Ibid, 750.

ском начину, које би по том могли примити сви остали Срби, како по турским, тако и австријским државама".¹⁾ Због немарности „правителства“ од овог предлога није било ништа, и још за дуго су у школама у Србији употребљаване књиге из Аустрије. Прва школска књига у Србији јавља се 1832 године. Те године заведена је и штампарија у Србији. Прва школска књига била је: „Политическо земљопосајење за употребленіе србске младежи одъ Димитрія П. Тирола“. (1832)²⁾ Идуће године изађе „Руководство къ Аритметики за княжеско-српске школе“ од Георгија Зорића.³⁾ 1837 године издаде Георгије Зорић књигу под истим насловом, са додатком да је то „часть I“, и „Кратко христјанско поученіе за сербску дѣцу“ (превод с руског)⁴⁾, а Вукашин Радишић, професор грчког језика у књажеско-србској гимназији у Крагујевцу, издаде „Грчку читаоницу за употребленіе србске младежи“.⁵⁾ 1838 године изађоше: „Србскій букваръ, или нова азбучна књижица за прво наставленіе младежи у народнимъ нормалнимъ школама Княжества Сербіе“ и „Малый учитель или србскій букваръ садржавајућій у себи правила церковногъ и гражданскогъ читаня, нуждне молитве и многе полезне предмете за србску децу, саставио Г. Л. Зорић“.⁶⁾ Исте године издао је Димитрије Исаиловић „Нѣмачки букваръ съ переводомъ србскимъ“.⁷⁾ 1839 године изађе „Алгебра устроена за употребленіе слишателя Философіе у лицеуму Княжества

¹⁾ Вукова Преписка II. 637.

²⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 843.

³⁾ Ibidem, бр. 854.

⁴⁾ Ibidem, бр. 986, 987.

⁵⁾ Ibidem, бр. 1008.

⁶⁾ Ibidem, бр. 1035, 1023.

⁷⁾ Ibidem, бр. 1026.

Сербіе, одъ Атанасія Николића, професора Математике у истом лицеуму“, „Францускій букваръ за употребленіе учеће се младежи у србскомъ лицеуму“ и „Мала читаоница за начално упражненіе младежи у нижимъ нормалнимъ школама Княжества Сербіе“.¹⁾

И ако оволико уџбеника још није задовољавало целокупну потребу школа у Србији, те су се неки морали доносити из Аустрије, ипак се пред крај владе Кнеза Милоша јавља мисао да се место школских књига, којих већ има у Србији, не употребљују друге са стране донесене. На име, 15-априла 1839, ПН^о 366, наређује се да престане предавање из „старог из Немачке доношиваног буквара, него да се предаје нов, у Србији печатан“, и нека „мања читаоница“ [биће „Мала читаоница“, наштампана, као што се горе види, 1839]²⁾

Сем чисто школских књига, изашло је и неколико поучних или практичних књига, које су у вези са наставом. Њих су преводили или писали школски наставници.³⁾

Да би се и сиротињи дала могућност да се школује, установљено је државно благодјејање. Указом од 23 фебруара 1835, № 538 наредио је Кнез Милош да се „на уваженија к наукама и просвешченију које врло желим да се уведе и утемељи.... 1000 талира из државне хазне на то определи да се сваке године по неколико ученика, који дарове к наукама имају, а средства ко изученију ових лишанају се, из речене суме новаца обдржавају...“⁴⁾

¹⁾ Ibidem, бр. 1086, 1092, 1106.

²⁾ Гласник, 24, стр. 11.

³⁾ Ст. Новаковић, Срп. Библиографија, бр. 865, 878, 1020, 1081, 1108.

⁴⁾ Новине Србске 1835, стр. 65.

Сем школовања у Србији, ради специјалних наука и ради продужења онога што се научило, за владе Кнеза Милоша слати су и питомци на школовање на страни. Прву идеју о томе дао је Кнезу Милошу Вук Караџић 1820 године. Предлажући му још тада отварање Велике Школе, он му је препоручивао и то да, ако би ко од њезиних ученика показао „да има особити дар и вољу к науци..., да се о државном трошку пошаље у Европу даље да учи науке и језике“.¹⁾ И ако је Вуков предлог о Великој Школи пропао, изгледа да је српских питомаца на страни било врло рано. Још у новембру 1821 године помињу се у Петрограду „наши земљаци, који се ту уче“.²⁾ Доцније је наших питомаца на страни било све више. Слати су у Петроград, Пешту, Беч и Париз, те су се учили различитим знањима.³⁾ С јесени 1833 године послато је тридест питомаца у Русију да се уче војничкој вештини.⁴⁾

У неким су варошима у Србији биле још и грчке, турске, јеврејске и немачке школе.

У Београду је за време Турака било претежно несрпско становништво, од кога су знатан део чинили Грци или Цинцари са грчком културом. Познато је да су све српске земље после укинућа Српске Патријаршије 1766 године биле под грчком црквеном влашћу, и да је у Београду била столица грчког митрополита. И ако грчки црквени великодостојници

¹⁾ Вукова Преписка II, 637.

²⁾ Вукова Преписка IV, 83.

³⁾ Куниберт, 355.

⁴⁾ Младен Жујовић, Белешке, 23–24; Новине Србске 1834, 197.

нису имали много везе са књигом¹⁾, ипак су, и ради практичних потреба, и ради грчког карактера који је преовлађивао у хришћанском делу становништва, и ради грчке пропаганде, настојавали да се грчка писменост и школа непрестано одржавају.

У Београду је и сем тога морало бити грчке школе врло рано. Она се помиње у 1718, и после тога. Око ње је нарочито настојавао и српски београдски митрополит Мојсеј Петровић.²⁾ Грчка се школа помиње у Београду и под Кнезом Милошем. О њеном програму, уређењу и другим детаљима нису очувани подаци.

Због тога што су Грци у Београду били представници чаршије, богаства и пере, што се знање грчкога језика сматрало као отменост, и што су можда грчке школе биле боље од српских, јер су биле под заштитом Митрополије, и истакнути су Срби, свршивши српске школе, настављали учење у грчким школама,³⁾ те су се тако грчки утицији ширили и ван грчког елемента.

Грчких је школа било и по другим местима. Изриком се помињу у Неготину,⁴⁾ Шапцу⁵⁾ и Сме-

¹⁾ Кад је умро београдски митрополит Карида (11 фебруара 1827), у његовој су заоставштини нађене само три књиге у вредности 10 гроша (М. Гавриловић II, 644).

²⁾ Ј. Рајић, Истор. Катихизма, 22. — Код грчких се даскала у то време учило „грчески читати и писати и говорити по грчески и Граматика“ (Гласник 56, 156; Р. М. Грујић, Српска Школа, стр. 25–30; Д. Руvaraц, Историја архиепископско-митрополитско-патријаршке библиотеке у Сремским Карловцима, Ср. Карловци 1919, стр. 6 и 8).

³⁾ Сретен Л., II 427.

⁴⁾ 1817 године (Вукова Преписка I, 126).

⁵⁾ М. Гавриловић II, 651.

дереу. Сем помена, о њима се не зна ништа више. Изгледа да нису непрестано трајале, већ да су отворене кад је било могућности, нарочито кад би се нашао учитељ. 11 октобра 1828 године помиње се у Смедреву грчка школа и грчки учитељ.¹⁾ Кад је отворена, не види се, али је 1824 године није било. 7 априла 1824 године јавља из Смедерева Петар Вулићевић Кнезу Милошу да је у Смедерево добегао „један свештеник, именом Тодор из Грчке, села зовомог Селица“ и да је рад остати у Смедреву код својих познатих људи. Сем тога да и неколико трговаца, чија су деца из српске школе већ изашла, „ради су погодити вишереченог свештеника, да би им децу на грчки језик и писање обучавао“, — те пита Кнеза Милоша хоће ли то одобрити.²⁾

Колике су биле плате грчких учитеља, не знамо. Једино се зна да је шабачки грчки учитељ Ђорђе Захаријадес, који је дошао из Земуна 1824 године, имао 10 талира месечно и 1000 ока пшенице од Јеврема Обреновића.³⁾

У варошима је било и турских школа, као заостатак из турске владавине.⁴⁾ Колико их је било у доба Кнеза Милоша, не зна се. У Београду се турска школа помиње 1826 године.⁵⁾ Детаљнији подаци о њима нису очувани. Изгледа да су биле приватне и да су их издржавали сами ђачки роди-

¹⁾ Државна Архива, К. К., Нахија Смедеревска, 1828.

²⁾ Државна Архива, К. К., Нахија Смедеревска, 1824.

³⁾ М. Гавриловић II, 651.

⁴⁾ Турске се школе помињу у Јагодина 1573 године (Гласник 36, 205), у Београду 1669 године (Споменик IX, 36).

⁵⁾ Ј. Вујић I, 30.

тељи. 9. септембра 1826 године пишу кнезови Суда Београдског Кнезу Милошу да су сазнали да је вежиру стигао један ферман од султана, у коме препоручује „свим Турцима да децу у школу дају, и који би од Турака сиромах био, *ше не узмогне учитељу плаћаш*, за онаково сиротно дете цар платиће“.¹⁾ Зна се да се у њима учио и арапски језик.²⁾ Изгледа да ученици у њима нису били особито оптерећени науком. Кад је 1829 године Милан Обреновић, коме је тада било 10 година, био с мајком у посети код Хусеин-паше, и ту прочитао српску адресу на једном писму, то је изазвало велико изненађење у везиру харему и сажаљење што су овако мала деца принуђена учити.³⁾ Најзад, забележено је да су турска деца и ван школе била под надзором. У свакој маји имали су Турци своје „џанбабаси“ („душепопечитеље“), који су обилазили своје маје и „пазили на морал и поведње школске деце и мајсторских шегрта и калфи“, те због тога међу турском децом није било неваљалства.⁴⁾

И поред школа, Турци су сви из реда били врло прости и непросвећени. Најистакнутији Турци били су праве незналице. Марашли Али-паша био је „са свим непросвећен“.⁵⁾ Само по изузетку, као-

¹⁾ Државна Архива, Збирка Мите Петровића.

²⁾ Ј. Вујић, I, 39.

³⁾ М. Гавриловић, II, 712.

⁴⁾ Сретен Л. П., 111.

⁵⁾ М. Гавриловић, I, 236.

какво чудо, нашао би се који Турчин који би нешто знао.¹⁾

И Јевреји су имали својих школа. Њих су издржавале јеврејске општине које су се старале и о њиховим синагогама. Из једног арачког тефтера вароши Београда за 1827 годину види се да је те године било у Београду, на 239 јеврејских харачких глава, 22 особе јеврејских учитеља, попова и ђака.²⁾ Друго се о јеврејским школама не зна ништа.

У Београду је под Кнезом Милошем била и немачка школа. 1829 године добио је „Павле Вернер, немачки учитељ“ одобрење да у „Београду прифатну школу започне“. Како због зиме Вернер није могао отпочети рад, поновио је молбу да може отворити

¹⁾ 1829 године нашао је Пирх код муселима ужичког једног младог вануреног Турчина, кога је отац био добро васпитао и оставио му знатну библиотеку. Он је на изненађење Пирхово знао, истива преко тумача, да говори о страним земљама и људима, о Исланду и Аустралији, о Дон Мигуелу и Боливару „са таквим знањем најновијих догађаја и односа да је човек морао мислити да је то неки одметник и то из најцивилизованијих земаља. Међу тим то је био прави Турчин и по рођењу и шта више врло је ретко излазио из ових крајева“ (Пирх, 151—152). По извезетку има још где што помена о турској учености и култури. 1862 године, за време бомбардовања Београда, била је у кући Рашид-беја, спрам Чукур-чесме, између осталог и „велика библиотека турских и српских књига. Рашид-беј је уређивао и некакву ђамијску библиотеку, која се налазила у ђамији код садашњег позоришта“ (Споменик XXIII, стр. VI).

²⁾ Државна Архива,

школу у априлу 1830 године.¹⁾ На молбу Вернер није добио одговор, те ју је поновио у јуну исте године.²⁾ Даље се о немачкој школи не зна ништа сем то да је 1839 године наштампан у Београду, у издању Књајеско-Србске Књигопечатње, „Буквар“ за употребу у немачким школама у Србији.³⁾

¹⁾ Државна Архива, Школе, Вернерово писмо без датума. Примљено у Пожаревцу 27 априла 1830 године.

²⁾ Државна Архива, Школе.

³⁾ *Namenbüchlein zum Gebrauche der Volks-Schulen in Serbien, Belgrad, im Verlag der Fürstlichen-Serbischen Buchdruckerei, 1839, 8°, стр. 160* (Голубица за 1839, 291).

КЊИЖЕВНОСТ

Књижевне прилике у Србији пре првог устанка. — Дошрађавање старе српске књижевности у Србији. — Стање за време првог устанка. — Нови правац у књижевности. — Стање под Кнезом Милошем. — Кнез Милош и књижевност. — Књижевници. — Књиге у маси народној. — Књижевни саобраћај. — Прва књижара. — Књигопечашња. — Прве штампане књиге и њихови писци. — Писање правописа. — Штампане страних књига у Државној Књигопечашњи. — Покушаји за оснивање часописа. — Алманаси. — Новине Српске. — Аустријска цензура. — Библиотеке. — Музеј.

На земљишту, на коме ће се јавити, у почетку XIX века, први заматак слободне Србије, од писане литературе животарила је и полако изумирала стара, средњовековна, српска литература. Пред први српски устанак и она је већ потпуно дотрајавала. На простору будуће Србије, кроз читави XVIII век, сем Троношког Летописа, није се из књижевности јавило ништа више, што би било вредно поменути.¹⁾ Како

¹⁾ Рад Вићентија Ракића, који је неко време био свештеник у Шапцу и ту 1791 године, у стиховима, написао „Житје преподобнаго Стефана првоиначанаго краља сербскога, нареченаго њ њиоцѣхъ Симеона.“ (Штампано у Будиму 1813. С. Новаковић, Српска Библиографија бр. 444) и Пѣсиъ историческа о живани свѣтаго и праведнаго Алексѣа челоуѣка божѣа (Будим. 1793. М. Ђ. Милићевѣћ, Поменѣк, стр. 625) овде не рачунам, јер Ракић није био из Србије, већ из Аустрије, и само је привремено живео у Шапцу.

је у XVIII веку становништво Србије било принуђено да се у неколико махова расељава, то је и оно што је дотле од старог књижевног наслеђа могло бити сачувано, — или пренесено у Аустрију, или сакривено до бољих времена, или просто погубљено. Оно неколико манастира, што је било остало, представљало је онакажену слику наших старих књижевних центара. Остали су били запустели. У свакој кнежини био је бар по један пуст манастир, вели Вук Караџић.²⁾ Код оваквога стања уточишта вере, с којом је била у интимној вези средњовековна српска књижевност, није никакво чудо, што се она у Србији, још у XVIII веку била готово потпуно угасила.

Калуђери и свештеници у Србији били су још само представници слабе писмености, која је служила подмирењу религиозних потреба; о каквој књижевности међу њима није било ни помена. Калуђери су били „сви без науке као и остали људи“, најученији међу њима био је онај „који зна добро читати, али је таквих било мало, а добрих писара још мање.“³⁾ Свештеници су стајали још горе; калуђери су и поред тако слабе науке представљали и отменије и ученије и боље познаваоце црквенога правила, јер „чешће чате у цркви и служе литургију“, а попови, и кад имају цркву, служе у њој само о празницима, а кад немају, „служе литургију од године до године по манастирима уз часне poste, само да се причесте.“ Од књига су имали само Требник за свој посао и

²⁾ Вук С. Караџић, Даница 1827, стр. 108. 17-8 године „у целом пределу ваљевском остадоше [само] црква у Пауцима и манастир Грабовица“, све је остало било изгорело. (Љ. Стојановић, Записи бр. 3603 и 3630).

³⁾ Ibidem 111.

ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША

још ако су имали Часловац и Псалтир (из којих су учили) да се Богу моле. Време су проводили у раду као и остали људи: орали су, копали, крчили, косили, цепали пруже и тако даље.¹⁾

Што се усред таквога стања јављају у Србији, и свештеници као што је прота Матеја Ненадовић, који је имао Кормчију, читао законе Јустинијанове, познавао Стари Завет, знао како „се Колумб навезао са својом дружином на сиње море да нађе Америку и упозна је са Европом,²⁾“ написао Мемоаре и тако даље, то је било по изузетку. То су биле самоникле појаве, онако исто као што је тада било у Србији и самониклих војвода и политичара.

Стање свештеника и калуђера није се могло изменити одмах по ослобођењу. Цркве и манастири су истина обнављани или изнова подизани, али су свештеници и њихова спрема за дуго остали исти. Од тројице епископа 1831 године ниједан „не зна

¹⁾ Ibidem 112. Срп. Рјечник под пог. Вук наводи анегдоту како је дете питало попа: „Попе, зар и ти чуваш гонедат?“ а он одговорио: „Е мој синко, те још да су моја!“ — Јован Рајић је за време аустријско-турског рата 1788 до 1791 године повлао многе пребегле свештенике из Србије који су „једва знали читати и тајне стројити“ и који су били „крајње незналице као и прости народ“. (Ј. Рајић, Историја Катихизама, 15). По оцени Јована Јовановића Шакабанде, темишварског владике, пребегли свештеници за време турско-аустријског рата били су врло слабе писмености: Антоније Димитријевић, пожаревачки прота, није знао ни читати ни писати, Јован Ракићевић, свештеник из Омоља, био је неспособан за свештеника у Банату. Исти су такви Јефтимје Поповић, свештеник из Ђурђије, Тодор Богичевић, свештеник из Голупца, Живко Вучић из Градшта и Милош Хаднађевић из Г. Мутинце (Драг. М. Павловић, Србија за време последњег аустријско-турског рата, 216).

²⁾ Прота Матија, Мемоари 106, и 125.

ништа осим којекако читати, а писати — у правом смислу — не зна ниједан.“³⁾ Још горе је било са обичним свештеницима, међу којима је било врло много неписмених и полуписмених који су напамет учили из Требника неопходно потребне ствари „и често би било муке да се међу више свештеника нађе само један који би умео показати Јеванђеље дотичнога дана.“⁴⁾ Чак 1834 године није било у околини Шапца свештеника „који би по закону службу Божествену као што треба свршио.“⁵⁾

Књига је у почетку XIX века било само у црквама и манастирима, у калуђера и свештеника и то искључиво верских; али их је било мало, „чак ни десета част“ од онога колико их је било потребно. Због тога су свештеници били „принуђени преписивати молитве и стихире из печатаних књига и један другоме додавати.“⁶⁾ Само у неким манастирима било је нешто и преко тога, али и то су били остаци некадашње наше старе цивилизације: манастирске исправе⁷⁾ и старе рукописне књиге.⁸⁾ Од руко-

³⁾ Вукова Преписка II, 337.

⁴⁾ Др. Б. Куниберт, Српски устанак, 9.

⁵⁾ 10. марта 1834 године пшче Вуле Григоријевић из Шапца Кнезу Милошу: „По милостијешем налогу Ваше Светлости отишао сам у Јаребине, гдје је све свештенство и кнезови од снју села Нахије Дринске састало се. Но знајући да онамо нема ни свештеника који би по закону Службу Божествену као што треба свршио повео сам одаде проту Јована Павловића“. (Држ. Арх., К. К., Нах, Шабацка 1834).

⁶⁾ Новине Србске 1834, стр. 3-4.

⁷⁾ У Горњаку, Равањци, Студеници (Ј. Вујић, Путешествује по Србији I, 101—104, 120—122, 154—158; М. Петровић, Финансије и установе I, 724).

⁸⁾ У Никољу, Преображењу, Благовештењу, Тројци, (Ј. Вујић, II, 151—154, 157—158, 159—160, 201—205, 206; М. Петровић I, 726).

писа у духу наше старе литературе, који су постали у обновљеној Србији, мало се шта има поменути. Првих година XIX века написао је „Сказаније о пренесенији мошћеј Свјатаго во краљех Стефана из Студенице у Банат, сопственим трудом“ Вићентије Велимировић, јеромонах манастира Студенице.¹⁾ Још се казује да је Нићифор, игуман манастира Каленића († 1814), „читао старе Србуље и сабирао их са свих страна у Каленић и преписивао их, јер је имао особито леп рукопис.“²⁾ И најзад, Арсеније Стефановић, јеромонах манастира Љубостиње († 1835), оставио је у рукопису своје „Историјске записке и белешке.“³⁾ Сем тога треба напоменути да су у манастиру Сланцима, 1824 године, написали један бугарски „Зборник“ игуман тога манастира Нићифор и његов сапутник јеромонах Јеротеј,⁴⁾ и да је у Бранковини, 1831 године, по примеру учитеља ранијих времена,⁵⁾ написао једно „Јеванђеље“ Илија Јаковљевић учитељ бранковински.⁶⁾ Али су Нићифор и Јеротеј били Бугари и светогорски постриженици, а Илија је био

¹⁾ Герасим Георгијевић, Знаменити догађаји, стр. 92; М. Ђ. Милићевић, Поменник, стр. 51.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменник, стр. 443.

³⁾ Годишњица Н. Чушића 26, стр. 140.

⁴⁾ Споменник 37, стр. 87; и Споменник 49, стр. 153—170.

⁵⁾ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи бр. 3561, 3971, 2237.

⁶⁾ Ibid. бр. 5983. Најзад, овде да поменемо да је 11. јула 1813 године написао Вићентије Ракић „Тропар умилителни“ и „Кондак“ и везао их уз „Октоих“ саборне цркве у Београду, у којима се моли Бог да „дарује крепост на враги благоверному Господарју нашему Георгију, јакоче Давиду на прегордаго Голџата“ (М. Ђ. Милаћевић, Часови Одмора I, Београд 1858, стр. 10).

из Срема, те су сви производ средине и културе изван Србије. Сем тога Илијин је рад и ван манастира. У другим манастирима није било ничега што би се односило на књижевност. Шта више у бунама и метежима по манастирима је упропашћивано и оно што је дотле у њима било сачувано. Тако је за време Хаџи-Проданове буне, каленићски игуман Нићифор побацио у једну хлебну пећ велику количину „стarih књига, повеља, хрисовуља и других записника.“¹⁾

Тако је, у почетку XIX века у обновљеној Србији, дотрајавала наша средњовековна књижевна култура. У новој Србији она није обнављана. Ново време донело је Србији нове потребе и нову књижевност. На место старе, црквене, несавремене, ниче нова, светска, савремена.

У Карађорђеву Србију долази врло рано, већ 1807 године, Доситеј Обрадовић. Он је истина био већ на завршетку књижевног рада, али са дубоким знањем и са великом књижевном прошлосту. Он у Србији већ слабо пише, али ствара терен за савремено писање. Учен човек, учитељ јасних погледа и писац који књигом уводи и у живот, он у Србију уноси другојаче погледе на књижевност, но што су били погледи србијанских манастираца, који су дотле чували издишућу српску књигу.

И ако су књижевне прилике за време првога устанка биле никакве, „нити се онде за књиге мари“, како вели Доситеј у једноме писму од 1810 године,²⁾ опет се нови књижевни правац јасно осећао. Сам

¹⁾ Гласник Сраског Ученог Друштва XXI, стр. 48; Поменник, стр. 443.

²⁾ Домаћа писма Доситеја Обрадовића, Београд 1899 стр. 161.

Доситеј је у ономе, што је у Србији писао другојачи од својих предходника у њој.¹⁾ Исто тако другојаче раде и други људи у Београду: Јован Миоковић, наставник Велике Школе, преводи са руског „Житије Езопово“ и неколике басне,²⁾ Стефан Живковић преводи „Прикљученија Телемака“,³⁾ Иван Југовић преводи „Општу Историју“ и тако даље. Има помена да се и ван Београда, у унутрашњости Србије, радило у истом правцу. 1810 године написао је Јеремија Гагић, писар војводе Миленка Стојковића, у Поречу, књижицу „Благонаравие“, то јест „Правила с којима (омладина српски) нарав њихову украсити могу и истиним људима учинити се.“⁴⁾

У новој Србији помишља се и на штампање књига, чега у њој дотле није било. Већ 1 фебруара 1808 године пише Доситеј да је свој дом „у Београду за штампарију купио и приготовио, ако Бог изволи нам благополучан даровати мир.“⁵⁾ Али Бог није изволео даровати Србији што јој је Доситеј желео. Пропашћу тековина првога устанка пропали су и сви почетци стварања новог књижевног полета у њој.

Други српски устанак само је наставак првога. Наша се стара књижевност ни у њему не обнавља, већ дефинитивно изумире. Ново време, нови људи и нове потребе доносе са свим другу књижевност. Чак и Црква напушта своје старе традиције и полази

¹⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија бр. 344, 345, 346.

²⁾ Ibidem, бр. 468.

³⁾ Ibidem, 458.

⁴⁾ Вукова Преписка III, 740-750.

⁵⁾ Дожаћа Писма, стр. 140.

новим путем. Кад је 1829 године био Пирх у манастиру Раваници, њезин калуђер Никанор, емигрант из Шибеника, наредио је те су манастирски певчици певали у хору, у брзом ратоборном темпу, песме „пуне патриотског жара, искићене јасним сликама одабраног облика“, „у славу Србије, које је он саставио и мелодију удесио.“¹⁾ Ново време беше са свим потисло старо.

Док се у Карађорђевој Србији издваја један засебан књижевни круг људи и, како, изгледа, концентрише око личности Доситеја Обрадовића, дотле у Милошевој такве личности нема. Има појава из којих се види да је та личност требало да буде Вук Караџић. Још 1820 године дошао је Вук у Србију, почео учити неписменог Кнеза читању и чинити некоје предлоге и за подизање школа и књижевности. Стеван Живковић Телемак, који је и дотле жалио што Вук није заузео у Србији место, на које му дају право његове способности, врло се био обрадовао Вукову доласку у њу, али од Вукова књижевног и културног вођства није могло бити ништа. Кнез Милош је био човек који није волео ничије вођство и ни у чему у својој земљи. Сви доцнији покушаји Вукови да наметне Србији свој утицај били су без успеха. Централна личност за све, па и за литературу био је сам Кнез Милош. Вуков прекор „Данас у Србији Правитељсва, у правој смислу ове речи, нема никаквога, него сте цело Правитељство Ви сами. Кад сте Ви у Крагујевцу и Правитељство је у Крагујевцу; кад сте Ви у Пожаревцу и оно је у Пожаревцу; кад сте Ви у Топчи-

¹⁾ Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији у година 1829, 129.

деру и оно је у Топчидеру; кад сте Ви на путу и оно је на путу....", тај Вуков прекор у односу на Правитељство, односи се на све па и на литературу.¹⁾ Кнез Милош пак ни по својим способностима ни по својим саветодавцима није могао бити такав центар. Због тога је све остало да зависи или од случаја или од потреба Кнеза Милоша.

Кнез Милош је био, као што је познато, неписмен, и у почетку нити је имао какве незе са књижевношћу нити је могао имати каквог осећања за њу. Мало по мало он долази у додир и са њом. Он је био човек великог интересовања и жељан сваке поуке и знања. Са таквим личним особинама, у положају који је заузео, и са којим су у него толике потребе, морао се брзо обратити књизи. Њему су се, како се казује, сваки дан читали „најбољи европски листови": „Аугзбуршке Новине", „Газета Петробуршка", „Аустријски Обсерватор", једне грчке новине, „Отомански Монитор" и „Конституционал".²⁾ Даље он редовно држи „Новине Србске" које излазе у Бечу.³⁾ Најзад, он има и библиотеку у Крагујевцу, о којој њени посетиоци с хвалом говоре. У њој су „Конверзациони Лексикон", немачке, латинске и српске књиге, правног, философског, дипломатског, политичко-економског и историјског садржаја, које му се сваки дан читају.⁴⁾ У њој је један

¹⁾ Чак ни скупљање претплата на књиге није могло бити без одобрења Кнеза Милоша. 9 новембра 1829 моли Г. Захаријадис Кнеза Милоша да му одобри скупљати „приложнике" за некаку књигу да би је могао „издати на тп" (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија. Школа 1829).

²⁾ Куниберт 156, Пирх 70, Споменик 24, 23.

³⁾ Нов. Србске 1818, 712.

⁴⁾ Ј. Вујић I, 166-167, Пирх 167, Куниберт, 1:6

сто само за новине, један глобус, карте најразличитијих земаља у Европи, лепи бакрорези, који представљају низ старих српских владалаца и портрети знаменитијих лица новијег времена.¹⁾ Људи који су га посећивали веле да он „научене и просвештене људе у великом почитанију држи, пак такве добродетељју својом награђава",²⁾ прима их као госте, одликује их пажњом, чини им олакшице при путовању по Србији и слуша њихове савете. Око њега су људи који не само говоре све европске језике,³⁾ већ и први људи који су у тадашњој Србији нешто представљали на књижевном пољу. Он је највећи „благодјеј србскога књижевства", помаже књижевна предузећа⁴⁾ и излажење књига,⁵⁾ преплаћује се или купује велики број књига,⁶⁾ чини велике поклоне

¹⁾ Пирх. 167.

²⁾ Ј. Вујић II, 180.

³⁾ Пирх, 15, Споменик 24, 35.

⁴⁾ 1816 године шиле сто дуката у злату „урединштву Новина Србских" које излазе у Бечу (Нов. Србске 1818, 439, Вукова Преписка I 158, 160); 1826 г. даје на дар Матици Српској 1000 гроша (М. Петровић I, 825; Ђ. Магарашић, Путовање по Србији 38, 56).

⁵⁾ 1818 год. шаље Вуку Караџићу 1500 форината ради штампања „Српског Рјечивка" (Вукова Преписка II, 725); 1823 год. даје му 3000 гроша ради штампања народних песама (Вукова Преписка I, 635, II, 550).

⁶⁾ 1821 год. преплаћује се на сто примерака Вукових народних песама (Држ. Арх., Деловодни протокол 1811; Вукова Преписка II, 541, IV, 65), на 100 примерака „Животописанија" Ј. Вујића (ту је и Кнегиња Љубица претплатник на 50 примерака), на 100 примерака „Србијанке" С. Милутиновића. Даје 1000 гроша Ј. Вујићу за 25 примерака „Животописанија" Ј. Вујића (Ј. Вујић I, 19.)

књижевницима¹⁾ и иде на руку свему што је у вези са књигом.²⁾ Оно што се из овога јасно види то је да људи који су му препоручивали лектуру пису били свештеници но светски људи са укусима и погледима другојачијим од оних из времена пре устанка. Све остало или је била реална практична потреба, или радозналост, или декор, или гест, или љубазност, или тежња за придобијањем људи. Правога интересовања за књижевност и њезин напредак он нити је имао, нити је допуштао да се правилно развија.

Све је ово колико доказ погледа на књижевност новог времена у Србији, толико и образац за друге. По томе обрасцу раде и браћа Кнеза Милоша, Јеврем и Јован, нарочито Јеврем, који је једини писмен од браће Обреновића, и од природе врло склон на новачења и напредак. Он отвара у Шапцу прву болницу и апотеку у Србији,³⁾ установљава прву музичку капелу,⁴⁾ држи отворену кућу, која је господски и укусно, чак по европски, намештена. И у

¹⁾ Лукијану Мушницком 200 форината (Држ. Арх., Деловодни протокол 13. фебруара 1822 г., № 138; Вукова Преписка III, 674), Вуку Караџићу у много махова поприличне суме (Вукова преписка II 550, 561, 582, 593, 626, 675, 688, 744, 761, 766, 773, 777, 794, IV, 11, 718; V, 204; М. Петровић I, 824) и одређује му сталну пензију (Вукова преписка II, 667, 801-804, Нов. Србске 1833, 75). Ј. Вујићу (М. Петровић I, 825), Милошану Видаковићу (М. Петровић I, 380, 825) и многим другим људима који се баве књигом (М. Петровић I, 824-826, III, 95, 183, 251, 252).

²⁾ Вуку Караџићу је набављао певаче народних песама и плаћао им дангубу (Вук. С. Караџић, С. и. пјесме I, стр. LXX).

³⁾ Ј. Вујић II, 98-99.

⁴⁾ М. Петровић I, 691.

Шапцу, и доцније, у Беогриду долазе му страни људи, које прима са пуно предусретљивости и љубазности, живи отмено и децу лепо васпитава.¹⁾ Његова кћи Ана има за васпитаче Тирола и његову госпођу, који је уче европском васпитању. Она је прва од Србијанки напустила народно одело и оденала се по последњој бечкој и париској моди,²⁾ свирала гостима на клавиру³⁾ и чак се огледала на књижевности. Јеврем прима „*Österreichischer Beobachter*“ и „*Allgemeine Zeitung*“, које му вешти секретар, Поповски, преводи на српски,⁴⁾ држи „Новине Србске“⁵⁾ и има библиотеку у којој је „Конверзациони Лексикон“ на немачком језику, а за тим „Сочененија Лафонтена, Коопера, Скота, Шилера и прочих других немачких списатеља“. Међу књигама је и Вујићево „Новјејше Земљописаније“ „и проче друге књиге“. Сам чита „Касацију Царицу или Трагизираниг Октавијана“ од Видаковића и „радо се овим књигама занима“.⁶⁾ И Јеврем Обреновић показује наклоности према људима од књиге, уважава их, љубазно дочекује, гости их и чини им поклоне у новцу и иначе,⁷⁾ али се ни он, поред све своје напредности, не уздиже високо, нити се његов утицај на литературу осећа — Јован Обреновић исто тако показује интереса за књигом. И он држи „*Allgemeine Zeitung*“⁸⁾ и „Новине Србске“,⁹⁾ и он има нешто би-

¹⁾ М. Светић, Огледало Србско 41.

²⁾ Куниберт 527.

³⁾ Вукова Преписка IV, 397.

⁴⁾ Ђ. Магараšевић, 10.

⁵⁾ Новине Србске 1818, 712.

⁶⁾ Ђ. Магараšевић, 16.

⁷⁾ Вукова Преписка V, 488, 492, 498.

⁸⁾ Пирх, 157.

⁹⁾ Новине Србске 1818, 712.

блиотеке.¹⁾ И Јеврем и Јован претплаћују се на већи број примерака књига.

И ван Кнеза Милоша и његове најближе својте налазимо понешто књижевне културе. 1829 године помиње се библиотека у канцеларији кнезова у Ужицу, у којој је било и немачких књига²⁾ и Гаврилова мала библиотека у конаку у Београду.³⁾ Аврам Гашипаровић, учитељ пожаревацки, поклоник је Пирху 1829 године од својих књига „које су биле у рафу поређане“ Светићеву „Писмо Хорацијево о стихотворенију“.⁴⁾ Књига су морали имати и други људи, досељеници са стране: Давидовић,⁵⁾ Стејић, Куниберт, даље: доцнији професори, лекари, учитељи и други. Митрополит београдски Агатањел био је претплаћен на „Франкфуртске Новине“, „Новине Србске“ ишле су у Србију у пет примерака; 1816 године свих пет у Београд, 1818 године од пет примерака један прима Милосав Здравковић, кнез Ресавски, а други Јован Димитријевић из Добраче.⁶⁾

Уредништво „Новина Српских“, које нису ништа друго до наставак бечких „Новина Србских“, чак и са истим уредником, чине од 1834 године већ читав

¹⁾ Ј. Вујић II, 148.

²⁾ Пирх, 153.

³⁾ Ibidem 184. — Гаврило је био ванбрачни син Кнеза Милош и Јеленке. Умро је 30. јануара 1828 год. (Држ. Арх. Нах, Крагујевачка, писмо Ј. Јекића од 30. јануара 1828).

⁴⁾ М. Светић, Огледало Србско, 14.

⁵⁾ 18. јуна 1825 године пише из Крагујевца Д. Давидовић В. Караџићу: „Хвала Вам што сте „Blätter für die literarische Unterhaltung“ и за мене наручили“ (Вукова Преписка II, 97).

⁶⁾ Новине Србске 1818, 712.

мали књижевни центар, у који улазе: „Српске Народне Новине“, „Српски Народни Лист“, „Обште Новине“, „Монитор Отомански“, „Будимске Новине“, „Бечке Новине“, „Пожунске Новине“, „Северна Пчела“, „Журнал де деба“.

Сем библиотека у које долазе књиге и листови са стране, осим људи који се књигом користе, у Србији се, нарочито после 1820 године, налазе и људи који књиге пишу. Они су сви, с малим изузетком, дошљаци из Аустрије. Ту су од данас познатијих: Димитрије Давидовић, Јован Стејић, Димитрије Исајловић, Димитрије Тирод, Вукашин Радишић, Атанасије Николић, Ђорђе Зорић, Ђорђе Захаријевић, Лазо Зубан, и од данас мало познатих: Василије Јовановић „писар Суда Нахије Пожешке у Чачку“,¹⁾ Стефан Максимовић, „пожаревацке јуности наставник“,²⁾ Герасим Георгијевић, „епископ шабачки“,³⁾ Јован Николић, „концепист Народног Суда Српског“,⁴⁾ Јован Павловић, „протопрезвитер шабачки“,⁵⁾ Сава Поповић, „учитељ прве класе младежи шабачке“,⁶⁾ Јосиф Вукмировић „игуман Свјатаго Монастира Николи“,⁷⁾ Јован Филиповић, „концепист Совета Књажевства Србског“,⁸⁾ Јован Печеновић.⁹⁾ Сем ових у Србији се често виђају и Срби књижевници који

¹⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија бр. 857.

²⁾ Ibidem бр. 865.

³⁾ Ibidem бр. 1022.

⁴⁾ Ibidem бр. 871.

⁵⁾ Ibidem бр. 876.

⁶⁾ Ibidem бр. 877.

⁷⁾ Ibidem бр. 872.

⁸⁾ Ibidem бр. 1106.

⁹⁾ Ibidem бр. 103.

живе на страни: Вук Караџић, Сима Милутиновић, Павле Стаматовић.

У народној маси књига није било, сем Часловаца и Псалтира, који су служили као уџбеници у оно мало школа. Књиге су биле у почетку ретке чак и у Београду, и ако их је ту писмени свет био врло жељан. Кад би ко од Срба пречана донео по какву књигу, обично Доситијево „Басне“, „Касију Царцу“, „Геновеву“, Видаковићева „Љубомира у Јелисеуму“ или Вукове „Песме“, оне би ишле из руке у руку. Често би се виђало како у дућанима, или пред њима, понеки чита какву књигу, а маса га света окружила и слуша.¹⁾ Куповање књига било је немогуће, јер се о њихову издажењу није ни знало. Српска литература имала је дотле већ два књижарска „Каталога“: један из 1804, а други из 1833 године,²⁾ али тешко да су били и познати у Србији. Ни „Објављенија“ о књигама, штампана у „Новинама Србским“ у Бечу, у Србији нису имала успеха, јер су саме новине слабо у њу долазиле. Сама „Објављенија“ ради скупљања претплате свет је у почетку примао са неповерењем.³⁾ Доцније се почео

¹⁾ Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 105.

²⁾ „Каталог разних црквених, молитвених, исторических и славено-србских и славенских књига, који нахођајтсја у Г. Дамјана Каулица књигопродавца у Новом Саду. Будим 1894, 8°, стр. 40, и Јосиф Миловук, Књигопишеник. Будим 1893, 8°, стр. 40. (С. Новаковић, Срп. Библ. бр. 26 и 866).

³⁾ 6. септембра 1818. год. пише Јаков Јакшић из Београда Вуку Караџићу: „За „Словар“ изволите ми јавити хоће ли скоро изићи. Београд и Срби овде кажу овако: Кад „Словар“ дође а ми ћемо оних десет гроша онда додати, дакле миате какав је одашњи народ непросвештен, они хоћеду један пут књигу да виде, а за новце немајте брига“ (Вукова Преписка III, 428, V, 398).

навикавати, и срећни су скупљачи истеривали приличан број претплатника.⁴⁾ Мало по мало књига је, и ако не у великом броју, почела да улази и у масу, нарочито међу варошане. Особитих заслуга за ширење књига у Београду имао је, и иначе заслужни, Ђура Милутиновић, Црногорац „познати родољубац и ревнитељ српскога књижевства“, како га називају у списковима пренумераната, који је, и ако је био слеп, ревностно скупљао претплату, ишао по чаршији од дућана до дучана те продавао књиге и био „грубијан“ према ономе ко му се не бе одазвао.⁵⁾ Он је први „књигопродавац“ слободне Србије.⁶⁾ За Београдом, ишла је лагано и унутрашњост.⁷⁾

Па при свем том у Србији у широј маси књига није имала среће. Читалачка публика била је врло мала. Пренумерација „једини начин не само књигу издати, него је и по народу разнети“ значила је само куповање, али не и читање књига. Књиге познатијих писаца, који су имали јачих веза, имале су истина знатан број пренумераната, али су они већином „ретко кад што у књигама читали осим имена пренумераната која су се пред њиховим и за њиховим именима налазила.“⁸⁾ Претплаћивање је ишло или из поштовања према књижи у опште, или из пажње према писцу, или из атара према ску-

⁴⁾ 1821 скупили су: Јован Милоковић у Шапцу и Ваљеву 115, а Никола Никољјевић у Крагујевцу 107 пренумераната на једну књигу Ђ. Магарашевића (Вукова Преписка IV, 14, 99).

⁵⁾ Сретен Л. П., 108.

⁶⁾ Вукова Преписка III, 60, 63, 134, 146.

⁷⁾ Вукова Преписка V, 398, VI, 168.

⁸⁾ Голубица 1839, 22.

пљачу, или само да претплатници виде „како и њихово име као љубитеља књижевства међу пренумерентима печатно стоји,¹⁾ или просто из моде, јер је велики део претплатника био неписмен. Врло се мали део публике претплаћивао из осећања потребе за читањем. Понекад су претплаћивања била и под мораће, јер су претплату скупљали врло истакнути људи као што су: Јеврем Обреновић, Васа Поповић, Анта Протић и тако даље.²⁾ Преплату су на књигу „Милош Обреновић“ од Вука С. Караџића „с помоћу Господаревом купили.“³⁾ Давидовићев „Забавник“ препоручивао је сам Кнез Милош, што је значило врло много.⁴⁾ Понекад су претплаћивана и деца, која још нису умела ни да говоре. Често пренумерација није била ни истинита.⁵⁾ Најзад, онај ко би се претплаћивао није много гледао на шта се претплаћује. Књига се више ценила по дебљини него по садржини.⁶⁾

Књижевни саобраћај био је врло тежак. Српски књижевници у Аустрији слали су књиге својим

¹⁾ Вукова Преписка III, 134; Голубица 1809, 22.

²⁾ Вукова Преписка IV, 119, 126; V, 534.

³⁾ Ibidem V, 578.

⁴⁾ 1. октобра 1833. године, № 3470 препоручује Кнез Милош „Забавник“ свима свештеницима, сударцима, капетанима, писарима, учитељима и свима особама које врше контумацке, полицајне и остале јавне службе (Држ. Арх., К. К., Народни Суд 1833).

⁵⁾ „Не чуди се што је пренумераната [на „Србијанку“] колико и екземплара! Много их је без наре стављено спомена ради, други су удвојено, нешто их је обнадежно, и нека почести ради“ (Вукова Преписка I, 25 писмо С. Милутиновића Вуку. Види и VI, 188).

⁶⁾ Вукова Преписка I, 14.

претплатницама по приликама са вашара, на којима је било људи са свију страна. Тако је Д. Давидовић разаслао „Забавник“ за 1821 годину, тако Ј. Вујић своју: „Француску Граматику“ (1805), „Јетесвостловије“ (1809), „Земљописаније“ (1825 и тако даље.¹⁾ По приликама су слате књиге из Аустрије и претплатницима у Србији. Исто тако су слате књиге и из Србије. Прилике за слање књига по Србији, биле су, нарочито зими, врло ретке, јер је саобраћај био рђав. „Забавник“ за 1836 годину није се могао растурити због рђавог пута, који је ометао саобраћај, те се „слабо куд и валавило прилике по којој би се могао разаслати.“ Због тога се умољавāju потписници „кад се догоди да прилика каква из места њиног пође у Крагујевац, а они нек изволу упутити ју у Књажевску Печатњу књига да приме „Забавник“ и донесу им...“²⁾

Под Кнезом Милошем у почетку у Србији није било никаквих књижара. Правих књижара у то време мало је било и у Срба ван Србије.³⁾ Најближа књижара за Србију била је у Земуну, који је у свему представљао најближи културни центар.⁴⁾ Њу од почетка XIX века и за време Кнеза Милоша држи Гаврило Ковачевић, књиговезац, књигопродавац, па

¹⁾ Додатак Нов. Срб. за 1820; Ј. Вујић, Животописаније стр. 341, 371—372, 410.

²⁾ Новине Србске 1835, бр. 48.

³⁾ П. Стаматовић, Млади Србљин, 42-13.

⁴⁾ у Земуну се купују потребе којих у примитивној Србији још нема, у њему су лифранти за потребе из Беча и из других кријева Аустрије за Кнеза Милоша и за Србију. У њему је „Словено-србска Библиотека Земунска“. Земун у неким стварима чак и предњачи другим српским местима. Он први, још у почетку 1820 године, покушава да заведе насреније кнеза милоша

чак и списатељ.¹⁾ Код њега је вршено из Србије и претплаћивање на књиге које су у Аустрији излазиле.²⁾ У Земуну су сем Гаврила Ковачевића примали претплату из Србије и други људи.³⁾ Тек 1827 године јавља се у Србији прва књижара. Њу отвара Глигороје Возаровић, књиговезац и књигопродавац,⁴⁾ родом из Земуна. Занат је учио у Бечу, те је добро говорио немачки; од почетка је имао јаким веза, те је добро радио. У књижари је имао српских, немачких и француских књига. Чак је имао и Темпелхов „Седмогодишњи рат“.⁵⁾ Како је Возаровићева

Вукову граматiku и правопис (Вукова Преписка III, 89-92) Земун је Србији у неким стварима образац. 1827 године препоручио је Кнез Милош кнезовима Београдског Оуда да се у цркви београдској место паломљених дрвених рипида начини седам рипида од бакра „на подобје земунске нове цркве“ (М. Гавриловић II, 694).

¹⁾ Ст. Новаковић, Српска књига, 43; Ј. Вујић, Училиште добродетели, 1893 стр. XVIII.

²⁾ У „Објављенију“ на прву част „Љубомира у Јелиснуму“ препоручује се Србијанцима претплаћивање у Земуну „код Гаврила Ковачевића“ (Новине Србске 1819, 532).

³⁾ На Вуков „Рјечник“ скупила претплату Михаило Павковић у Земуну „Објављеније“ на „Српски Рјечник“ од 20. марта 1816 године као прилог „Новинама Србским“ за 1816 годину; Вукова преписка I, 56; на „Забавник за 1820“ препоручује се да се „Србијанци у Земуну код Г. Василија Васиљевића претплаћују (прилог „Новинама Србским“ за 1819). Исти прима претплату на Вукову „Даницу“ (Вукова Преписка III, 184, 136, IV, 424, 425). Код њега је претплатник на „Српске Летописи“ 1826 године Д. Давидовић. Даље су земунски скупљачи претплате на Србије: Мојсеј Лазаровић (Вукова Преписка IV, 423, V, 736) Athanas Petrovics Frucht-händler in Zemin (Вукова Преписка IV, 316) и тако даље.

⁴⁾ Вукова Преписка V, 207, 367.

⁵⁾ Парх, 44.

књижара била у маломе дућанчићу са источне стране садашње Саборне Цркве, у који се улазило на неколико басамака, она је била и нека врста читалонице, у коју су долазиле „Новине Србске“ и неки немачки листови, и зборно место људи од књиге и први књижевни центар у Србији. У њој су се могли видети сви људи који су представљали тадашњу српску интелигенцију: Вук Караџић, кад би се бавио у Србији, Д. Давидовић, Д. Исајловић, Д. Тирол, Цветко Рајовић, Бата-Лака, Ђ. Зорић и тако даље; а сем њих и трговци и грађани да чују светске новости. Ту је увек био и слепи Ђура Милутиновић, који је све новости по вароши разносио.¹⁾

У јесен 1834 године због преласка Државне Штампарије из Београда у Крагујевац „преселио се с алатом, калфама и шегртима својим ради везивања књига Књижевске Печатње“ у Крагујевац и Глигорије Возаровић „књиговезиц и књигопродавац београдски“, те је јамачно и ту био заматак другог књижевног центра Србије. „Књигопродавницу своју оставио је у Београду на месту где је била“, да њоме рукује његова домаћица.²⁾

Возаровић је био и издавач. Прва наштампана књига у Србији била је штампана о његовом трошку. Од око деведесет књига, колико је изашло од 1832 до 1839 године из Књајеско-српске Печатње, на двадесет их је „издано трошком Глигораја Возаровића, књиговезца и књигопродавца“.³⁾

¹⁾ Сретен Л. П., 105-107.

²⁾ Новине Српске 1834, 188.

³⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 846, 850, 872, 873, 874, 875, 899, 906, 922, 924, 939, 942, 968, 969, 970, 977, 1068.

Оно мало читалачке публике у Србији помагало се на сваки начин и Земуну, где је 1834 године Наум Димитријадес, трговац и књигопродавац држао књиге на немачком и другим језицима и примао претплату за све књиге и периодична издања.¹⁾ У исто време могле су се добити књиге у Земуну и код Димитрија Николића.²⁾

У другој половини XVIII и у почетку XIX века било је пуно рукописа српских списатеља „новописаних и преведених“, који се нису могли штампати, но су се ваљали по буџацима.³⁾ Томе ће по свој прилици бити узрок нешто мала читалачка публика, а нешто оскудица у меценама. Један велики део од узрока биће и у оскудици српских штампарија. Овај је узрок нарочито вредео за Србију, где из црквених књига није било у довољној мери, те су „свештеници били принуђени преписивати молитве и стихире из печатних књига и један другому додавати“.⁴⁾ Због оскудице у књигама је Доситеј Обрадовић још у почетку 1808 године мислио на оснивање штампарије у Београду. Због те оскудице се и у Србији Кнеза Милоша мисао о завођењу штампарије и фабрике за хартију јавља доста рано.⁵⁾ Чим је пак обнародован Хатишериф од 1830 године, у

¹⁾ Новине Србске 1834, 120.

²⁾ П. Стаматовић, Млади Србљин, 42.

³⁾ Вук Стефановић [Караџић], Писменица српскога језика, Виена 1814, стр. VI; Н. Радојчић, Автобиографија Петра Руњанина, Срем. Карловци 1914, стр. 120—121.

⁴⁾ Новине Србске 1834, 2—4.

⁵⁾ М. Гавриловић, II, 174; А. Арнаутковић, 9—25; В. Будимовић, Историја српских штампарија, Београд 1912, 22 и даље; Вукова Преписка II, 80, 583—585; IV, 115—116.

који је унесена и нарочита тачка о одобрењу оснивања штампарије, одмах је отпочето и да се ради да се до ње дође, и у другој половини месеца маја 1831 године у Србији је већ била заведена Државна Штампарија или како се онда говорило: „Типографија“ „Књигопечатња“, „Књажеска Књигопечатња“, „Књажеско србска Књигопечатња“ или „Правителствена Књигопечатња“, која је најпре, до краја септембра 1833 године била у Београду, па је за тим пренесена у Крагујевац, а отуда је, у јуну 1835 године, враћена у Београд. Она је у почетку штампала „којекакве ситнице, као пасоше, објављенија, различне протоколе и упуства, тако даље.“¹⁾ 28 марта 1832 године наштампан је и један лист „Новина Србских“ за пробу.²⁾ За управника Штампарије био је постављен Адолф Берман, један врло способан Прус, а сем њега доведени су из Немачке и окретни и вешти слагачи, тако да је радила врло добро, а доцније и врло много — седам машина имала је у послу³⁾ — и стекла врло леп глас.⁴⁾ Међутим штампарија се није рентирала. Њени су дефицити попуњавани из државне благајне. Због тога јој је Кнез Милош 12 јула 1835 године, № 2444 дао привилегију „да само она може издавати: Новине Србске, Календаре, За-

¹⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић и Вук Караџић, 46; Вукова Преписка I, 409; II, 337.

²⁾ Вукова Преписка I, 421; II, 369.

³⁾ Куниберт 356.

⁴⁾ „Књажеска књигопечатња србска у Крагујевцу, ако се и не може величином својом с другима славнијима у според ставити, зато овет у многим струкама отлиција и превасходства свог не само да је равна најзнаменитијим европејским књигопечатњама, но многе од оних у нечем несправљено превасходи“ (П. Стаматовић, Млади Србљин 41—42).

бавнике, Црквене Књиге, Школске Књиге... тако да горе наведена дела нико други осим Типографије издавати не сме".¹⁾

1832 године јављају се у Србији и прве штампане књиге. Требала је као прва да изађе књига Ј. Стејића „Сабор истине, и науке“ која је 5 марта те године била дата у штампу. Али кад се наштампало петнаест табака, буде обустављена, што је била писана без дебелог јера и што није означено откуда је шта у њој преведено.²⁾ Због тога изађе као прва „Србска Стихотворенија“.³⁾ Њу је 10 августа 1832 године Глигорије Вазаровић „с дужним страхопочитањем“ и „колениприклоно“ поднео Кнезу Милошу и младим кнезовима на дар „аки прво из новозаведене Светлости Ваше печатње изишавше дело“.⁴⁾ Ни Стејић ни писци „Стихотворенија“ нису били Србијанци, као што то нису били ни други доцнији писци књига нове штампарије, већ Срби са стране. Од 1832 до 1839 године наштампано је у Књажеско-Српској Печатњи на деведесет различитих

¹⁾ Зборник Закона и Уредаба, књ. 30, стр. 86.

²⁾ Вукова Преписка I, 429; II, 664—665.

³⁾ Вукова Преписка I, 440. — Прави је наслов на корицама ове књиге: „Србска Стихотворенија, сочинѣна од Ковачевића и Стаматовића. У Београду. Кодъ Глигоріа Вазаровића 1832“. Она има два дела: Први је „Песма о случајној буни Срба против данија. Састављена Гаврилом Ковачевићем, сад други пут надана трошком Глигоріја Вазаровића“, а други „Србском роду списано и посвећено од Н. Стаматовића“. У „Српској Библиографији“ од Ст. Новаковића књига је наведена не по наслову на корицама, већ по наслову првог дела. Због тога се чини као да је Новаковић није ни увео у „Србску Библиографију“.

⁴⁾ Држ. Арх. К. К. Београд.

књижевних предмета,¹⁾ од којих су, сем књига, пет годишњака²⁾ и један лист.³⁾ Писци су им сви готово по рођењу и по васпитању изван Србије. Ту убрајам и Вука Караџића и Милована Видаковића, који су истина рођени у Србији, али јој по наспитању не припадају. Поред њих се већ јављају и скромни почетци србијанских писаца. Не рачунајући оне који су, и ако Србијанци, штампали своје свари ван Србије, као што је 1827 године, још пре оснивања штампарије у Србији, штампано у Будиму Петар Соколовић из Ваљевске Нахије из села Бранковине „Неколико стихова о возбужденију србског витеза Милоша Обреновића против Скопљак Сулејмана паше 1816“.⁴⁾ Остајем само на раду Србијанаца у Србији. 1836 године Ана Ј. Обреновић, која се још радије у Давидовићеву „Забавнику“ за 1834 годину, огледала на књижевности и већ тада названа „првоначална сербијанска списатељица“, превела је „Наравоучителне повести“⁵⁾ и 1839 године превели су „с немцаког упражњенија ради на сербски језик у Оравици немцаком језику учећи се сербски младићи“: Владимир Јакшић, Арсеније и Аксентије

¹⁾ 1832.—5, 1833.—17, 1834.—10, 1835.—14, 1836.—14, 1837.—15, 1838.—10, 1839.—11. Свега 89 књига и 1 лист (Ст. Новаковић, Српска Библиографија).

²⁾ „Забавник“ 1833—1836; „Београдска Лира“ 1833—1835; „Месецослов“ 1836—1839; „Уранија“ 1837—1838; Голубица с цветом“ 1839.

³⁾ „Новине Србске“ 1834—1839.

⁴⁾ 8*, стр. 23. Ст. Новаковић, Српска Библиографија, број 691.

⁵⁾ Београд 1836, стр. VI—196, 8* (Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 571).

Туцаковић „Ла Перуз, позоришна игра.“¹⁾ У Србијанце са малом оградом убрајам још и Јована Павловића, и Герасима Георгијевића који се као оригинални писци јављају: први 1833, а други 1838 године.²⁾ Они су истина рођени ван Србије: први у Босни, а други у Видину, али су одрасли и васпитали се у Србији.³⁾

Увођењем штампарије ваљало је решити и питање о правопису у Србији. Јамачно под утицајем околине с којом се „советовао“ о овом „сасма њежном и танком вопросу“, Кнез Милош је био противан новоме Вуковом правопису. Због новог правописа, којим је штампана, била је, као што је напред речено, обустављена Стејићева књига, и он, увређен и љут, напушта Србију крајем јуна 1832 године.⁴⁾ Да би му ствар била сасвим јасна Кнез Милош се 31 јула 1832 године обрати и митрополиту Стефану Стратимировићу, „крепком бранитељу првобитности слова наших“, за савет, и он му 5 августа исте године, не само одобри погледе, но му још и похвали „ревност за одржање благочестија, вере и језика од новачења“. После овога се у штампарији у Србији са свим зацари стари правопис.⁵⁾ Узалуд је Вук Караџић писао Кнезу Милошу и доказивао му неупутиост таквога стања

¹⁾ Београд 1839, стр. 75, 8^о Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 1071).

²⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 876, 877, 1022.

³⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 490, 133.

⁴⁾ Вукова Преписка I, 428.

⁵⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић и Вук С. Караџић, 46—48.

ствари, стари правопис остаде у Србији за све време владе његове.

У одлично снабдевеној Књажевској Књигоне-чатњи, која је могла штампати „сваког рода и со-держанија књиге и сочиненија — ако иначе уста-новљеним правилима придворне ценсуре противна нису — на србском, словенском или церковном, ру-свијском, немачком, латинском, француском, тали-јанском, енглеском, влашком, бугарском, грчком, турском, арабском и чинутском језицима,¹⁾ штампале су се за владе Кнеза Милоша и књиге на другим језицима. Ту на прво место стављам књиге бео-градских Јевреја, као производ из Србије, седам на броју (1837—3, 1838—4), штампане старим јеврејским словима. Две су од њих издане трошком Хајма Давича.²⁾ Судећи по насловима (две носе наслове „Морални путоказатељ“) изгледа да су неке јеврејске књиге биле у духу тадашње српске литературе.³⁾ Затим су штампане књиге бугарске (1834—1, 1835—7, 1837—1), немачке (1834—1, 1836—5, 1839—1), грчке (1838—1).⁴⁾

1832 године, јавља се у Србији мисао о осни-вању једног књижевног часописа. Димитрије Тирол учитељ деце Јеврема Обреновића, који је већ дотле,

¹⁾ М. Петровић I, 777.

²⁾ Голубица 1840, 312—314. — Можда је коју од ових књига сам Хајм Давичо и написао. На његовом гробу на старом јеврејском гробљу је натпис: „Овде лежи тело Хајима Давича, писца више јеврејских дела. Родно се 1800, умро 1868.“

³⁾ Једна јеврејска књига из 1840 год. носи наслов „Пут к добротели“ (8^о, 122). (Голубица 1841, 245).

⁴⁾ Голубица 1839, 280, 285, 291; 1840, 306-309 и 310-311.

ван Србије, био написао неколико књига,¹⁾ уређивао „Банатски Алманах“²⁾ и чијим је суделовањем 1828. године створено је у Темишвару „Содружество љубитеља Књижевства Србског“,³⁾ мислио је да и у Србији треба отпочети рад на књижевности. Он је на име желео да оснује и да „у сојузу с нашим литераторима“ издаје књижевни лист под именом „Обзор Књижевства Србског“, који ће се старати „за изображеније језика српског и за стално правописаније и усавршенствованије његово“ и који ће у шест главних, пространих, рубрика садржавати предмете из језика, историје књижевности и критике.⁴⁾ Шта је био узрок те ова Тиролава мисао није успела нема података.

Исти Димитрије Тирол, кренуо је тридесетих година и мисао о оснивању једног књижевно научног друштва. Он је за њега написао и нарочита правила. Кад их је хтео штампати, цензура одлучи да се предлог о научној друштву у Србији „са свим не одбапује, већ само због тога се не одобрава, што светли и милостиви књаз суди да ми овде довољно онакових особа немамо, који би намереније тога друштва са својима умнима произведенијама у дејство привели и да би тешко било таква набавити“.⁵⁾ Тек 1835. године успео је Тирол да наштампа своје

¹⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 109, 114, 144, 150, 169.

²⁾ За 1827, 1828 и 1829. (Ст. Новаковић, Српска Библиографија бр. 694, 720, 773).

³⁾ Вукова Преписка IV, 602; V, 589.

⁴⁾ Ibidem IV, 607—608.

⁵⁾ М. Петровић I, 769—771.

„Начертаваје Устава Ученог Србског Друштва.“¹⁾ Али од Ученог Друштва није могло бити ништа све до 1841. године.

1833. године јавља се „Забавник“ Д. Давидовића, који је пре тога излазио у Бечу²⁾ и излази као годишњак 1833—1835. — Исте године почела је излазити и „Београдска Лира“, коју је као годишњак издавао Глигорије Возаровић до 1835. године. За овима се, даље, јављају као годишњаци „Месецослов“, који као календар излази од 1836 до 1839; „Уранија“ Д. Тирола 1837 до 1838 и „Голубица с цветом“ Г. Возаровића 1839.

28. марта 1832. године наштампана је у Београду у Књажеској Типграфији под уредиштвом Димитрија Исаиловића „Проба Србских Новина“ на једноме табаку.³⁾ То је био само оглед уређивања једног листа у Србији. Право пак излагање „Новина Србских“ отпочиње тек 1834. године у Крагујевцу. Напреднија класа, нарочито у Београду дочекала је „Новине Србске“ врло радосно. На Богојављење те године стигла је прва вест о њихову издавању, „и како је прво число истих новина обштемству београдском од секретара Суда Београдског Лазара Арсенијевића у кафани јавно прочитано, сви бивши членови тога обштемства били су као обајани, што је Србија и издавање новина у својој средини доживела, којих никад од како је Србија сушествовати почела, није у њој

¹⁾ Димитрије П. Тирол, Начертаније Устава Ученог Србског Друштва. Београд 1835. (Ст. Новаковић, Срп. Библиографија бр. 916).

²⁾ 1815, 1816, 1818, 1819, 1820 и 1821.

³⁾ Вукова Преписка V, 263; П. Стаматовић, Млади Србљин, 63, Ст. Новаковић С. Библиографија бр. 833 и 905.

„било“ — сви су тако весели били, да су се одмах — стали молити Богу за Књаза. „За два часа подписао се 120 Београђана на новине.“ Слично је било и са грађанством и чиновницима у Крагујевцу, Ваљеву и Пожаревцу.¹⁾ „Новине Србске“ кренуте су „као силно средство к образовању народа сваког у Србији,“ те им је поред осталог непрестано намењивана и просветна улога. По једној уредби Кнеза Милоша којом се препоручује држање „Новина Србских“ свима надлештвима, чиновницима вишим од капетана, општинама у којима има школа, имућнијим манастирима, свештеницима и свима кафанама, оне су имале за задатак не само да послуже „да би свако могао знати“ уредбе земаљске, које се у њима саопштавају, већ и да врше усавршавање у писмености и ширењу знања. Због тога се препоручује да „и сваки отац сину, који му је из школе изашао и хоће да практикује, новине држи, да му даде прилику себе усовершенствовати“, јер „народ читајући новине видети ће из њих шта други народи раде, шта се ново по свету догађа, и тако не само што ће обогаћавати разум познанијем разних полезних предмета но водити ће себи за ползу све оно што из новина видео буде да се добро и полезно у свету дела, а особито у отечеству свом, и тако ће новине бити полезна и поучна историја.“²⁾ Па при свему реченом „Новине Србске“ слабо су пролазиле. 1836 године имале су свега 300 претплатника, а 1837 јавило их се свега 150 и то 100 из Београда, а 50 из остале Србије.³⁾

¹⁾ Новине Србске 1834. 14.

²⁾ Новине Србске 1837, 201—202; Зборник закона и уредаба XXX, 192.

³⁾ Новине Србске 1837. Додатак бр. 1.

Све што је у Србији за владе Кнеза Милоша писано и штампано изгледа да је остајало само у Србији. У Турску књиге нису ишле, јер у њој сем свештеника ретко је ко други био писмен. Сем тога ни Турци никад нису трпели ширење туђих књига по својој држави. У Аустрији, пак, где је био не само најписменији део нашега народа, већ и наши књижевни центри и наши најистакнутији књижевници, књиге из Србије биле су потпуно забрањене. 2 фебруара 1833 године пише новосадски књижар Ђорђе Ђирјаковић Вуку Караџићу да је у Србији изашао „Забавник“ Дим. Давидовића за 1833 годину „но не сме се к нама давати. Писали су, чујем, на конзалиум, ако допусти.“¹⁾ 12. новембра 1836 пише Василије Василијевић из Земуна Вуку Караџићу и чуди се: „како можете од мене искати да вам те листове (Новине Србске) пошљем, кад сами знате да одонуд (из Србије) овамо није слободно ни мрве печатане пренети.“²⁾ Тек 1837 године добиле су „Новине Србске“ одобрење да могу улазити у Аустрију,³⁾ и улазиле су све до краја владе Кнеза Милоша;⁴⁾ али је забрана за друге штампане ствари остала и даље.⁵⁾

Међу тим на књигама печатаним у Београду налазимо пренумераната и из Турске (из Ниша, Сарајева, Нове Вароши, Цариграда и тако даље) и из Аустрије (из Арада, Беча, Земуна, Лежмира, Меленаца, Н. Сада, Пеште и тако даље).⁶⁾ На питање:

¹⁾ Вукова Преписка VI, 175.

²⁾ Вукова Преписка III, 168.

³⁾ Вукова Преписка IV, 213, 218.

⁴⁾ Вукова Преписка III, 273.

⁵⁾ Вукова Преписка III, 202, 208—209.

⁶⁾ Места су овде унета из листе пренумераната на књиге Доситеја Обрадовића, које су штампане у Србији, почевши од 1833 г.

да ли су ови пренумеранти и добијали књиге, или су се претплаћивали само да помогну српско „књижество“, тешко је дати одговора. На сваки начин да су за многе књиге налажени путови и начини да дођу до руку претплатника.

За владе Кнеза Милоша библиотеке су у Срба у опште биле ретке ствари.¹⁾ У почетку његове владе, сем понеке манастирске и нешто приватних, као што је већ поменуто, у Србији није било никакве друге библиотеке. Од 1832 године налазимо у Србији већ и јавних библиотека. Те се године помиње „Новозаведена Библиотека Вароши Београдске.“²⁾ 1837 године налазимо у Београду још „Књаеску Библиотеку“ и „Књажеско-типографијску Библиотеку“³⁾ и крагујевичку „Библиотеку“⁴⁾ Колико су ове библиотеке одгова-

¹⁾ 1834. год. било је најславније „књигохранилиште“ архиеп.-митрополијско у Карловцима; за овим племена Текелије у Араду и најзад књигохранилишта „свију епископата и манастира православних.“ Знаменито је било још „књигохранилиште“ епископа Мушвицког. Сем тога било их је у гимназијама: Карловачкој и Новосадској (основано 1821 г. Вукова Преписка II, 499). „Вниманија је достојно још: земунско, дмитровачко, пештанско, градишко и нека новија“. Но изузевши два три сва остала „печат највећег небреженија и хладнокривости њихових притјажатеља на себи очевидно носе“ (П. Стаматовић, Млади Србљан, 45). У неке библиотеке као да се слабо кад и улазило. У јединоме допису из Неготина хвали се неготинска црква, али је, вели се, све бадава „кад јој је кључ скоро онако забачен као онај од Земунске Библиотеке“ (Новине Читалишта Београдског да 1847, стр. 154).

²⁾ Д. П. Тирол, Политическое Землеописание, Београд 1832, 77; Списак пренумераната на „Живот и привљученија Д. Обрадовића“ 1833.

³⁾ Списак пренумераната на „Тројесестарство“, 1837.

⁴⁾ Д. Момировић, Кратка историја и географија Србије С. Петербург 1839, стр. 47.

рале својој намени и колика је била њихова употреба нема података.

За владе Кнеза Милоша почиње и прво интересовање и прикупљање предмета из области појединих наука. Србија је била богата старинама, од којих су многе још из преисторијских времена, али до ослобођења нико на њих није обраћао пажњу. После ослобођења дошле су и старине на ред. И ту је Вук Караџић заорао прву бразду. 3 априла 1821 године шаље он из Крагујевца Копитару натпис с једног римског камена, који је нађен у Пожези, па отуда понесен за Крагујевац, али, због велике воде, остављен у Чачку.¹⁾ Даље он пише 1826 године чланак „Почетак описанија српских манастира“, у коме се вели да му је давнашња жеља била „да се сви наши манастири опишу“. Ту је он и описао неколике наше манастире.²⁾ Он је и после тога, у много прилика свраћао пажњу и на нашу старину. С јесени те исте године пропутовао је Србију Ј. Вујић, и, јачачно инспирисан чланком Вуковим у „Даници“ од те године, описао многе наше старине, нарочито цркве и манастире. Народне старешине, било да су то схватиле као дужност, било да им је наређено, слале су извештаје о старинама, кад год би их где нашле, или кад год би о њима сазнале, а Кнез Милош је обично наређивао да се пренесу у Крагујевац.³⁾ Међу тим он није знао вредност ста-

¹⁾ Вукова Преписка I, 191. Овај је камен доцније пренесен у Крагујевац, где га је, пред Кнежевском Канцеларијом, виђао 1826 године Ј. Вујић. (Ј. Вујић I, 188).

²⁾ Даница за 1826, стр. 1 и даље.

³⁾ Тих. Р. Ђорђевић, Из Државне Архиве. (Старинар 1907 до 1909).

рина, те на њих није обраћао велику пажњу. Шта више он је пре 1831 године многе старе новце, који су којегде у Србији нађени и прибрани у државној каси, послао у Беч и продао по њиховој металној вредности. Тек после тог времена почела се увиђати вредност старина и показивати већи интерес и о њима.¹⁾ Најзад, о старинама се почело говорити и у тадашњим новинама. „Новине Србске“ саопштавају да је мајор Никола Германи 1839 године, градећи кућу у Београду, нашао 270 комада „римских древних новаца.“²⁾ Но све то ништа није могло припомоћи да се озбиљно настане око прикупљања и систематског сређивања старина, јер знање о њима у Србији није било никакво. Чак су и ученији људи о њима знали врло мало; за пости, пак, свет оне су често пута биле праве сензације и предмет фантастичког фабулирања.³⁾

Шта вреди о старинама, вреди и о предметима из области природних наука. Па ипак изгледа да је први заматак правога музеја био са природњачком збирком; бар први је помен музеја у Србији у вези са њом. 1837 године, на име помиње се у Крагујевцу *Музеј*, у који је Кнез Милош био сместио примерке од минерала, које му је немачки природњак, Барон Хердер, био донео са свога пута по Србији 1835 године.⁴⁾ Да ли су у томе Музеју били и археолошки предмети нема података. Исто се тако не зна ни шта је даље било са овим Музејем. Зна се само то да је Хердјева збирка минерала пренесена

¹⁾ Глас V, 25.

²⁾ Новине Србске 1840, 116.

³⁾ Сретен Л. П., 89.

⁴⁾ Споменик 17, 37.

у Београд, где се помиње 1843 године у минералској колекцији Лицеја.¹⁾ 1840 године изгледа да још није било археолошког музеја у Србији. Те године имао је Др. Ђорђе Мушицки збирку старих новаца, коју је некада Лукијан Мушицки био саставио у Срему. Њу је Ђорђе Мушицки намеравао да поклони музеју, кад се оснује.²⁾ 1841 године се помиње „Музеум Лицеума“ у Београду, за који је वालало откупити сабљу Ђурђа Бранковића из 1428 године.³⁾ Овај се Музеј помиње и 1843 године.⁴⁾ Но све ово изгледа да је било више прикупљање градива за музеј, него музеј. Празно оснивање Народног Музеја, пада тек у 1844 годину.⁵⁾

¹⁾ A. A. Paton, *Servia*, London 1845, 283.

²⁾ Додатак Новинама Србским за 1840, 207.

³⁾ Новине Србске 1840, 222.

⁴⁾ A. A. Paton, 283.

⁵⁾ Гласник I, 153.

УМЕТНОСТ

Старање уметности у почетку владе Кнеза Милоша. — Архитектура. — Мајстори у Србији. — Грађевине. — Сликаство. — Старање пре Кнеза Милоша. — Црквени живопис. — Живопис ван црквеног: Павле Ђурковић, Аксентије Јанковић, Урош Кнежевић. — Прве збирке слика. — Пашоци за сликарство. — Музика. — Народна музика. — Црквена музика. — Турска музика. — Циганска музика. — Уметничка вокална музика. — Уметничка инструментална музика. — Јосиф Шлезингер. — Банда. — Музикална библиотека. — Играње. — Народно играње. — Циганско играње. — Европско играње. — Позориште. — Бачка позоришта. — Стално позориште. — Ј. Вујић. — Представе. — Репертоар. — Ефекат од позоришта. — Затварање позоришта.

У почетку владе Кнеза Милоша у Србији није било друге уметности сем народне, старог наслеђа наше народне уметничке културе. Она је, међутим, била врло примитивна и лепо се изражавала само у женским ручним радовима и нешто у дрворезу (преслице, ковчези, гусле и слично) и народној музици. Од архитектуре, скулптуре и сликарства није било ничега, сем дотрајалих, порушених и онакажених остатака из наше срећне старине. Под Кнезом Милошем почињу да се сеју и да полако клијају и први почетци уметности у Србији. Али ти почетци, у колико им приличи име уметности, изузевши добар

део музике, мало имају везе са уметношћу која је дотле у народу живела, а још мање са остатцима од уметности из наше далеке прошлости. Они не потичу из њих, већ су највећим делом продукти који се уносе са стране. Неке се уметности, на пример скулптура, никако и не јављају. Од ње ми није познат никакав, иоле пажње вредан, остатак за све време владе Кнеза Милоша. Оно пак што се јавило састоја се у следећем.

Архитектура. — Први почетци ма и најпростије архитектуре не јављају се на кућама и зградама око њих. По селима су куће и остале зграде градили сами сељаци.¹⁾ Те су пак грађевине биле тако примитивне да са архитектуром, како се обично та реч разуме, немају никакве везе. Куће, дућани, магаци и друге зграде по варошима, истина су градили нарочити мајстори, али су и оне биле далеко од архитектонских послова. Архитектура се јавља у почетку само на неким црквама. Кад је Србија у почетку XIX века ослобођена од Турака, цркве и манастири, и ако су нешто под Мустај-пашом поправљани, били су у страшноме стању. Једна од првих брига српских устаника била је да обнове старе и начине нове богомоље. Старање око тога налазимо и за време Кара-Ђорђа, када је подигнуто врло много црквених грађевина.²⁾ Ово је старање под Кнезом Милошем још у јачој мери.

¹⁾ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 102.

²⁾ Ј. Вујић I, 87, 208, 211, 213, 216; II, 52, 128; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 3832, 3834, 3858, 3878, 3881, 3885, 3886, 3894, 3924; Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића, № 1099, 1459—1465; Неки Ђорђе Кукољ из Мојсиња у Округу Рудничком живео је више година у

Мајстора задара било је у Србији мало, вештих мајстора готово нимало. У неким крајевима није их било ни за најобичније поправке на бољим старим грађевинама.¹⁾ Што је пак било нешто домаћих мајстора, било их је у Београду, који је био највећа варош, те су ту били и најпотребнији; затим у Пожаревцу и још у неким местима. Њих је Кнез Милош, ради послова, позивао и у Крагујевац. 14 маја 1822 тражио је да му се пошљу из Беорада „дунђери Бошко и Коњалија и још пет или шест искусних мајстора њиховог заната.“²⁾ Из Пожаревца је позиван „Тодор неимар“, „Тодор Петровић неимар“, или „Тодор дунђер“.³⁾ Сем њега било је у Пожаревцу још неких задара.⁴⁾ Поред ових помињу се још левачки и ваљевски дунђери.⁵⁾ Они су мајстори били прости људи, без имагинације и без укуса. Највише

Цариграду и тамо се усавршио у задарском занату. Кад се вратио у Србију начинио је, за времена Кара-Ђорђевог, у којој многе грађевине (М. Ђ. Милићевић, Кнез. Србија, 342).

¹⁾ 13 априла 1820 жали се Јеврем Обреновић из Шапца да не може наћи задара да поправе манастир Чокешину (Држ. Арх., Кнежевска Канцеларија, Јеврем Обреновић 1820); 21 априла 1829 моли Ст. Стефановић из Пореча Кнеза Милоша да му пошље каквог мајстора да поправи пренуклу поречку цркву, јер тамо нема мајстора (Држ. Арх., К. К., Нахија Пожаревачка 1829).

²⁾ Држ. Арх., К. К., Деловодни Протокол 1822.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., 30 јула 1822; 24 јуни 1823; 2 март 1824.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 10 јули 1824.

⁵⁾ 10 јула 1823 пише Кнез Милош Живку Шокорцу „да скупим све дунђере левачке и да их пошље у манастир Каленић да раде“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823) Ваљевски дунђери се помињу 11 јуна 1834 (Држ. Арх., К. К., Конак Београдски 1834).

што су могли урадити, то је да поправе, а некад и да покваре, опале старе црквене грађевине, или да начине нове цркве. Они су начинили за владе Кнеза Милоша масу цркава по селима. Оне су све, више или мање, истога типа, просте и врло често од дрвета.¹⁾ Куће су градили само по варошима, у турском стилу, од слабог материјала, обично од дрвета са нешто дрвореза. Но цео њихов посао нема везе са уметношћу. Само по изузетку знао је по неки од њих унети нешто укуса у свој посао. Такви су мајстори нарочито тражени на све стране.

Што вреди о мајсторима из Србије, исто вреди и о мајсторима који су долазили из других српских крајева: Старога Влаха, Осата, Пирота, Ниша, Реке, Битоља, Охрида и Арнаутлука.²⁾ Нешто бољи мајстори били су Цинцари, који су долазили у Србију на рад из Македоније и који се у актима врло често

¹⁾ 1 децембра 1822 пише Кнез Милош Јовану Обреновићу да ће „темељ цркве миловачке од кмена, а остало од дрвета, бити“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822, № 2282).

²⁾ 16 априла 1823, № 638 зато је „објављеније“ Буљугији Маросаву, „неимару дунђерском“ из Вранеша Старовлашке Нахије и Сани Перичићу, „неимару задарском“ да први са 17, а други са 11 другова могу радити своје занате у „нашем пашалуку“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823); 6 маја 1823 шаље Кнез Милош из Крагујевца Јеврему Обреновићу 11 Осакана да их употреби на рад (Ibidem); 21 јуна 1832 моли Коцз Марковић из Пожаревца Кнеза Милоша да му пошље из Крагујевца 16 мајстора Осакана да раде на црквама: у Пожаревцу и Рукомији (Држ. Арх., К. К., Нахија Пожаревачка 1832); 11 јуна 1834 помињу се дунђери Рекалје, Пироћани, Нишлје и Манастирлје (Држ. Арх., К. К., Београдски Конак 1834), Охриђани (Ibidem 1836) и из Арнаутлука (Држ. Арх., К. К., Државни Савет 15 августа 1836).

помињу.¹⁾ Најбољи су били Талијани. За време Турака тешко да их је било у Србији. Али, кад се после ослобођења почела Србија обнављати, почели су и они долазити. Већ 18 јуна 1821 године наређује Кнез Милош да се из Београда пошаље у Крагујевац „маурер Мартин“ заједно са фамалијом.²⁾ 1822 године раде Талијану на патосању и кречењу цркве у Свилајци.³⁾ 20 маја 1822 године позива Кнез Милош да му дође из Београда „Талијан Антоније, зидар, који је овде (у Крагујевцу) радио.“⁴⁾ 1823 године раде четири зидара Талијана у Ужицу. Талијани су радили боље и лепше цркве и грађевине од тврдог материјала, или су на обичним грађевинама додавали по што год „по европејском фкусу“, што обични балкански дунђери нису умели начинити. Кад је 1824 године зидао Кнез Милош конак у Крагујевцу и хтео у њему „имати штокатор, а не по овим обичајима таван“, позвао је Талијана Антонија, који је тада радио у Јагодини, да покаже како се то ради.⁵⁾ 24 јула 1827 шаље Алекса Симић из Београда у Пожаревац мајсторе зидаре који умеју „по немачкој форми“ ударати малтер на зид и кречити, да окрече

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 14 мај 1824, № 891; 5 јуни 1824, № 1070; Нахија Пожаревачка 1832; Јован Обреновић 15 април 1834; Нах. Пожаревачка 1 јули 1834; Нах. Неготинска 19 октобар 1834; Нах. Алексиначка 25 април 1836, и тако даље.

²⁾ Др. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821.

³⁾ Др. Арх., К. К., Дел. Прот. 5 април 1822.

⁴⁾ Др. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1086.

цркве у Окугу Пожаревачком.¹⁾ Из акта се не види да су они мајстори били баш Талијани, али се јасно види колико су србијански мајстори били примитивни кад нису умели ни малтерисати ни кречити „по немачкој форми“.

Поред многих малих цркава и обичних грађевина,²⁾ за владе Кнеза Милоша саграђене су ове важније грађевине: Конак у Крагујевцу (ова, како каже Ј. Вујић,³⁾ палата савидаана је 1824 године), даље: здање намењено за Кнежев Двор (данашње Министарство Финансија), отпочето 1829, а завршено 1836 године; Кнежев двор у Београду, (доскорашњи Касациони Суд, 1831); Кнежев Двор у Топчидеру (1831); Двор Београдског Народног Суда у Сави Мали (1834); Нови Кнежев Двор у Топчидеру (1834); Црква у Топчидеру (1834); Табакана у Топчидеру (1834); Кула на Топчидерском Брду (1834); Ђумрукана на Сави (1835); Маркова Црква у Београду (1835); Велика Касарна у Београду (1836); Касарна

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1827.

²⁾ Још 14 децембра 1815 године пише Кнез Милош кнезовима свих Нахија: „Сваки кнез да напави колико места гди су цркве биле у кнежини својој има, и по имену да опише и у Београд то описаније и число цркви на канцеларију пошаље и објави“ (В. и Н. Петровић II, 142). Подигнуте и обновљене цркве за владе кнеза Милоша биле су детаљно списане у актима Државне Архиве, али ми је тај списак пропao. Помени о њима нису ни иначе ретки. Види Ј. Вујић I, 43, 66, 80, 86, 177, 197, 200; II, 15, 22, 23, 28, 32, 37, 43, 46, 53, 61, 64, 67, 68, 81, 86, 88, 97, 101, 117, 123, 150; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 3937, 3945, 3967, 3976, 3977, 3978, 3979, 3993, 3994, 4008, 4009, 4010, 4011, 4016, 4018, 4019, 4026, 4029, 4030, 4033, 4098, 4158; М. Петровић I, 715, 718—720.

³⁾ Ј. Вујић, I, 162.

у Топчидеру (1836); Магацин у Топчидеру (1836); Механа у Топчидеру (1836); Папилулска Касарна у Београду (1837); Ледерница у Топчидеру (1838).¹⁾ Београдска саборна Црква започета је 15 јула 1837 и до августа 1838 године била је назидана до крова. Свршена је тек после владе Кнеза Милоша.²⁾ Све су ове грађевине, као што се види, биле државне. Без обзира на њихову лепоту, која је увек релативна, све су биле врло солидне. Као свуда, тако су и код грађевина ваља и укус Кнеза Милоша били оно што је главно. Он је одређивао где ће се шта зидати, и од чега ће бити, како ће изгледати, колико ће се платити, и све друго. Све што се радило тражио је да буде солидно и да одговара његовом укусу. Да би био сигуран да ће грађевина добро испасти, он је, по тврђењу једног савременика, „одмах у почетку о једном у земљу укопаном диреку закивао ченгеле да обеси мајстора, ако грађевина рђаво испадне“.³⁾ Грађене под таквим условима, није никакво чудо што грађевине из доба Кнеза Милоша још и данас врло добро служе и што за неке кажу да могу да издрже још и нове спратове.

Сликарство. — О раду на сликарству пре Кнеза Милоша мало се зна. Зна се само то да се и оно јавља са обнављањем цркава и манастира. За Карађорђево владу, као што смо већ рекли, обновљене су и начињене многе црквене грађевине. За њих су били потребни и живописци. Од домаћих мајстора помиње се тада само Петар Молер, који

¹⁾ М. Петровић, Финансије и установе I, 713—715, 720; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија 40.

²⁾ Новине Србске 1838, 250.

³⁾ Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, стр. 61

је као младић, 1804 године, малао конак једног од дахија¹⁾ и за кога се казује да је малао цркву у Тополи.²⁾ Још се, 1911 године, помиње неки молер Јеремија, кога Кара-Ђорђе тражи од проте Матије Ненадовића да га пошаље „са свим његовим алатом и са момцима, ако има, цркву јесам свршио, они сад templo да граде“.³⁾ 10 јуна 1813 године пише из Тополе Кара-Ђорђе своме секретару Стеви Јефтићу да преко Димитрија, молера у Земуну, набави фарбе, „јер нам је од потребе“.⁴⁾ Најзад са живописом је у вези и један барјак од карловачког живописца Стефана Гавриловића, који је у Кара-Ђорђеву Србију послао отац Димитрија Давидовића.⁵⁾

У Србији Кнеза Милоша подизане су и обнављане црквене грађевине још у већој мери. Први живопис је и у њој у вези с њима. Домаћих мајстора није било. Петар Молер удављен је на почетку владе Кнеза Милоша 1816 године. Чак 1836 године, у списку занатлија тадашње Србије налазимо само у селима Среза Рамског два молера, о којима не знамо ништа друго. Сви остали живописци о којима што знамо, с малим изузетком, су Срби из Аустрије. У мају 1817 године био је у манастиру Враћевшници Ђорђе Лацковић, живописац, и радио иконе и слику архимандрита Мелентија Павловића,

¹⁾ Л. Арсенијевић—Баталака, Историја Српског Устанка I, 49; М. Ђ. Милићевић, Поменик 383.

²⁾ Дѣловодный Протокол њ Кара-Ђорђа Петровића, Београд 1842, Регистар стр. 118.

³⁾ М. Петровић I, 804.

⁴⁾ Дѣловодный Протокол њ Кара-Ђорђа Петровића, стр. 168.

⁵⁾ Дѣла Дим. Давидовића I, стр. II.

доцнијег београдског митрополита.¹⁾ 1818 године погађало је „общество поречко“ некаквог „молера из Цесарије“ да им ради темпло.²⁾ 1827—1832 помиње се неки Јања молер, који ради иконе за цркву и молерај за „новоосновану касарну“ 1832.³⁾ 1833 године био је у Крагујевцу Јова молер, који је малао и завесе и кортине за тадашње позориште.⁴⁾ 1834 исплаћено је из благајне Кнеза Милоша Константину Лекићу, сликару из Земуна, 3600 гроша за 8 икона, за измалане певнице и трон за цркву у Топчидеру.⁵⁾ Темпла за манастир Радовашницу и цркву у Зајечару радио је „Ђорђе Бакаловић, живописац“, који је 1840 стално становао у Шапцу, и одатле се препоручивао публици.⁶⁾ Неки су црквени живописци били из јужних крајева Балканског Полуострва. Јамачно је било и Дебалија, или Дибалија, познатих живописаца печалбара, који су радили по свима земљама јужно од Саве и Дунава. Судећи по имену и помињати Јања молер изгледа да је био Македонац. Изреком се пак помиње да се 1821 године бавио неко време у Србији и радио свој занат „Антоније Вафиполу, молер, Грк из даљних предела“ и да „намерава у Пешту свој род тражити“.⁷⁾ Сви су ови живописци били слаби; најбољи од њих нису се пели изнад најобичнијих занатлија.

¹⁾ Ј. Вујић II, 140.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка, 27 јуни 1818.

³⁾ М. Петровић I, 801; II, 366, 373; III, 244, 545, 556.

⁴⁾ М. Петровић I, 804.

⁵⁾ Ibidem 714.

⁶⁾ Новине Србске 1840, стр. 155.

⁷⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 12 септембра 1821, № 1250.

У Србији се у почетку владе Кнеза Милоша није ни знало за други живопис сем црквеног.¹⁾ Временом, и то доста рано, јављају се и живописци, који су радили ван црквеног живописа. 20 априла 1823 позвао је Кнез Милош „живописца србског у Новом Саду, Павла Ђурковића“, на неодређено време „ради живописанија“ своје фамилије.²⁾ Због формалности око пасоша Ђурковић је могао прећи и бити упућен у Крагујевац тек крајем 1823 или почетком 1824 године.³⁾ Ту је он израдио, колико се сад може нагађати, три слике Кнеза Милоша. Прва је попрсје Кнеза Милоша, завршена 19 фебруара, друга је његово „изображеније у целом стасу телесном“, завршена 19 марта, а трећа је опет попрсје, завршена 21 марта.⁴⁾ Ђурковић је, јамачно том приликом,

¹⁾ У Стеријиној драми „Београд некад и сад“ износи се како је једна примитивна Београђанка, пошто је провела много година у унутрашњости, дошла своје сину у Београд у госте, на свадбени портрет свога упука почела да се крсти и да говори: „Помози, Боже, дај свако добро и срећу“. На примедбу своје упуке да је то Велимиров портрет, она одговара: „Нисам још видела савца Велимира“.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 15 децембра 1823 № 2312.

⁴⁾ На првој је на задњој страни запис: „У Крагујевцу 19-го фебруарја 1824. изживописао Павел Ђуркович, Славено-Сербин родом из Цесаре жител в Карлови Срем-стѣмъ.“ Била је својина Вука Караџића, и до рата била је у Народном Музеју у Београду са осталом Вуком заоставштином (Опис ствари из заоставштине Вука Стеф. Караџића Београд, 1900, стр. 24). — На другој је запис, који (транскрибован модерним правописом) гласи: „У Крагујевцу, 19 марта, 1824., изживописа Павел Ђуркович, Славено-Сербин из Карловца, в Среме“. Њу је 1826 видео Јоаким Вујић у двору Кнеза Милоша у Крагујевцу (Ј. Вујић I, 163). — На трећој

израдио и слику Кнегиње Љубице, чија се једна копија налазила 1868 године у збирци слика Настаса Јовановића.¹⁾ Из аката се види да је Ђурковић тада израдио још и „ожиовисаније Савкино и Станкино (кћери Кнеза Милоша)“ и да је за то добио 400 гроша.²⁾ Сем тога Ђурковић је још један портрет Кнеза Милоша „мали, на хартији, тушом начинио“ и из Србије однео. Њега је у Земуну копирао Јанаћ Ђиковац, а од Ђиковца „дијете Јована Ковача“. То су, на сваки начин, прве репродукције слика Кнеза Милоша. Видећи ове копије у Земуну, Вук Караџић је желео да умножи слике Кнежеве. Због тога му јавља 3 септембра 1824 године да код себе у Бечу има копију детета Јована Ковача, „но лице није нимало налик на Ваше, само су хаљине налик“. Уз то му каже да се из свега види да „ће Ваш портрет или Ђурковић или други когођ издати (макар како) на свијет, а мислим да је најправилје да ту част ја добијем“. ³⁾ 10 децембра му тражи „онај мали портрет што је Ђурковић моловао“, а ако то не може бити, мека заповеди „ономе молеру из Вршца [Аксентију Јанковићу] нека измолује (тушем на артији) само главу, па ми њу пошлите; а аљине ја имам намоловане доста добро“. ⁴⁾ Шта је даље било са том

је запис: „У Крагујевцу, марта 21., лбта 1824, изживисалъ Павле Гмурковичъ, жителъ карловачки Сремстѣмъ, серфскогъ православногъ вѣровсвоѣданіа“. Ова је слика била својина Краља Милана. Њена маля копија налази се испред друге књиге „Грађе за Историју Краљевине Србије“ од В. и Н. Петровића.

¹⁾ Гласник С. У. Друштва 23, 64.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 21 март 1824, № 694.

³⁾ Вукова Преписка II, 565.

⁴⁾ Вукова Преписка II, 567.

сликом, не види се. Вук пак у своме *Милошу Обреновићу* (Будим 1828) наштампао је једну слику, испод које стоји: „Писао П. Ђурковић“. ¹⁾ Мислим да ће то бити она слика, коју је израдио Ђурковић у Крагујевцу 19 фебруара 1824 године, и која је доцније била у Вуковој заоставштини у Народном Музеју у Београду.

Ђурковић је израдио у Србији још једну слику. Док се, на повратку из Крагујевца, бавио у Београду, стигло је писмо Кнеза Милоша Алекси Симићу, базр-ђанбаши београдском, „да настоји сваким возможным начином“ да Ђурковић „Ђур Ђорђа (Белеша) за увеселеније Господару оживописне“. ²⁾ То би била прва карикатура из обновљене Србије.

Одмах после Ђурковића, или можда још док је он био у Крагујевцу, дошао је са препоруком Вука Караџића Аксентије Јанковић, молер из Вршца. ³⁾ Јанковић је остао у Крагујевцу до 19 маја, над му је издато „објављеније“ да му се у Баточини и Свилајинцу даду бесплатно кола до Пожареваца. ⁴⁾ Шта је све Јанковић израдио, не види се из аката. Међутим, 20 јуна 1824 године пише Кнез Милош Јовану Обреновићу у Пожаревац да одобрава Јанковићу, молеру, да иде кући и „да тамо испише наручене образе а оданде да их пошље с назначењем цене њине“. ⁵⁾

¹⁾ Ова је слика одатле пренесена и у Вукове „Скупљене Историјске и етнографске списе“ I, Београд 1898.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 21 април 1824, № 694.

³⁾ 24 априла 1824 јавља Кнез Милош Вуку да је Јанковић дошао у Крагујевац, и да ће „ово дана дело художества свог почети“ (Вукова Преписка II, 559; IV, 703).

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 19 мај 1824, № 928.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1243.

1834 године дошао је у Србију и у њој остао неколико година Урош Кнежевић, академски сликар.¹⁾ Он је израдио 1835 године за Кнеза Милоша један портрет руског цара и један Кнежев, и за то је добио 20 дуката. Сем тога израдио је неколико мањих слика, за које је добио из народне благајне за рачун Кнеза Милоша 100 талира. Најзад радио је слике историјских личности²⁾ и портрет Кнеза Милоша за тадашња исправничества по целој земљи. У писму Кнезу Милошу од 27 јула 1837 године он помиње да је израдио ове ствари: „1. у парадној униформи целе природне величине портрет Ваше Светлости, које се у Високославног Совета сали налази; 2. обашка изнађене ордене Ваше Светлости; 3. историческо изобразије Ваше Светлости оног времена кад сте Србију од тирјанства и пропасти избављали и како и данас избављате, које је Ваша Светлост намеравала за мур определити.“³⁾

У Народном Музеју у Београду било је пре рата још слика које је Урош Кнежевић радио у Србији за владе Кнеза Милоша. Које су све и колико их је било данас се не може знати, јер су и стари музејски инвентари пропали у рату. Због стања у коме се данас налази остатак Народног Музеја не може се рећи ни шта је очувано од Кнежевићевих слика које су пре рата биле у њему. Међутим у једном инвентару очуваних ствари Народног Музеја, који су градили Аустријанци, и који

¹⁾ „Ево већ три године прођоше од како се ја овде у Србији, радећи живописне послове, бавим“, пише Кнежевић Кнезу Милошу 27 јула 1837 године (Држ. Арх., К. К., Школе).

²⁾ М. Петровић, I, 803.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Школе.

носи назив „Srpski i jugoslovenski slikari“ налазимо још ове Кнежевићеве слике из времена Кнеза Милоша: 1. Јакова Живановића, секретара Кнежевске Канцеларије (1836), 2. Кнеза Милете Радојковића (1837) и 3. Кнеза Милана Обреновића II.¹⁾

У истој инвентару налазимо још и четири слике Ђорђа Бакаловића из времена Кнеза Милоша: 1. Митрополита Петра Јовановића (1838), 2. Владике шабачког доцније митрополита Мелентија (1838), 3. Митрополита Мелентија Павловића (1839), 4. Кнеза Ива од Семберије.

Потпуности ради треба поменути да се у фебруару 1838 године бавио у Београду неки Јован Деметровић, „академски молер“ и препоручивао се „србском благородству и благоизбраним општествима за ово време док се овде налази... са тим што у свакој струци, по најновијем укусу, особито по јевтину цену, равна моловања предузима: као гвожђа, дрво и проче потребе позлаћивати, а такође и собе тапцирати; равним начином целе домове, собе и покућанства по новоизбраном академическом укусу до удивленија, изрјадно и постојано делом извршити.“²⁾

Најзад, гроба поменути да је и Адолф Берман, директор Књажевске Типографије, могао понешто „обцајхновати“.

Да ли је за владе Кнеза Милоша у којој школи предавано цртање не види се јасно. 20 новембра

¹⁾ Можда ће по овој последњој бити израђен литографисани лик Милана М. Обреновића, који се пре рата налазио у заоставштини Вука С. Караџића у Народном Музеју у Београду. (Опис ствари из заоставштине Вука Стеф. Караџића. Београд 1906, стр. 81).

²⁾ Новине Србске 1838, стр. 48.

1839 године отворена је на свећан начин у Крагујевцу Школа Начертанија, о којој не знамо ништа подробније.¹⁾

Прва збирка слика у Србији је збирка Кнеза Милоша. Још у јуну 1823 године добио је он једну „моловану фигуру, која би Белведер дичити могла“, један „Meisterstück молераја“, како је онда рече, која је представљала „једног старца с брадом, у порфиру обученог, на глави чалму и круну носи прегрливши голог нагог, пред њим клечећег и рукама молећег човека“. Слика је била посвећена „Фиршту и Губернатору од Србије, Господару Милошу Обреновићу од Јевте Поповића“.²⁾ Даље, 1826 године, видео је Ј. Вујић у „парадној соби“ Кнеза Милоша у Крагујевцу, поред већ поменуте Бурковићеве слике Кнеза Милоша, још и „изображенија руских императора на четврт табака напечатана“. То су били: цар Михаил Теодорович Романов, цар Алексиј Михаилович, цар Теодор III Алексијевич, цар Јован Алексијевич, императори: Петар Велики, Петар II, Петар III, Павле I, Александар I, велики кнез Константин Павлович, тадашњи император Николај I, велики кнез Михаило Павловић, руски министар Строганов, гроф Витгенштајн, турски цар Махмуд II и Наполеон Бонапарта.³⁾

Ова скромна и проста збирка слика постепено је умножавана. Већ 1829 године помиње Пирх у крагујевачком конаку још и „лепе бакрорезе, који представљају низ старих српских владалаца, Нема-

¹⁾ Новице Србске 1840, стр. 25.

²⁾ Вукова Преписка III, 114.

³⁾ Ј. Вујић, II, 163—164.

њића¹⁾, и портрете знатнијих лица новијег времена“, алегорију Добročинства, која је „копија једне од слика из белведерске галерије у Бечу“²⁾ и једну слику Кнежеву. Обе последње слике рађене су масном бојом и тако су добре „да их можемо сматрати као почетак васпостављања лепих вештина у Србији“. Радио их је неки млади Србин, за чије школовање има заслуга Кнез Милош.³⁾ Најзад се Кнежева збирка слика развила у читаву галерију. У августу 1833 године купљене су у Земуну од Константина Лекића, сликара, три велике слике за 2000 гроша и пренесене у Кнежев двор.⁴⁾ Исте године у децембру понуди Кнезу Милошу Наум Димитријевић земунски старинар, једну колекцију „икона и фигура“ на откуп, и он је откупи за 10.000 пореских гроша или 416 $\frac{2}{3}$ дуката. Колекција је садржавала дванаест великих слика са рамовима, од којих су десет биле од српских сликара (три од Арсе Тодоровића и седам од Јована Стајића—Ташковића), једна од „непознатог кинстлера“ и једна од „капетана Франца од Штрифе“.⁵⁾ Галерија је и доцније, колико се зна, умножена радovima Уроша Кнежевића, а можда и другим сликама.

Још се слике помињу код Јеврема Обреновића. 1826 године видео је Ј. Вујић у његовом двору у

¹⁾ Ово ће бити јамачно бакрорези Јосифа Миловука, пештањског књижара, „који је прве слике прекосовских владалаца и косовских јунака издао“ (Сретен Л. П., 127.)

²⁾ Можда је ово ова иста слика коју је Кнезу Милошу 1823 године дао Јевта Поповић и коју смо мало час помињали.

³⁾ О. Д. Пирх, Путовање по Србији у години 1829, стр. 167.

⁴⁾ М. Петровић I, 801.

⁵⁾ М. Петровић I, 801—802. Она се збирка доцније чувала у Двору Кнеза Милоша у Толчидеру (Гласник С. У. Друштва 23, 67).

Шапцу „изображеније“ Кнеза Милоша и Јевремово.¹⁾ У шареној соби београдског двора Кнеза Милоша налазиле су се 1824 године „две контрафе: Јего Сијателства и Госпође Савке“, а 1829 године само „једна контрафа Госпође Савке“.²⁾ Да ли је још где било слика, нема помена.

Најзад, под Кнезом Милошем се помињу и питомци на страни који уче сликарство. Још 1829 године, као што смо рекли, помиње Пирх неког младог Србина који је за Кнеза Милоша израдио копију алегорије Добročинства и његову слику, кога је он школовао.³⁾ Даље, 1832 године налазимо као стипендисту за сликарство Павла Радмировића.⁴⁾ Сем тога слат је у Беч да учи литографију Анастас Јовановић.⁵⁾

Музика. — О народној, јединој српској музици која је живела у Србији у почетку владе Кнеза Милоша, нема се шта много рећи. Она је била или вокална, коју су изводили млади људи и жене и девојке, или инструментална, коју су изводили људи, обично млађи, на гајдама, дудуцима и двојницама. Најзад, она је била и комбиновава из вокалне и инструменталне у певању уз пратњу гусала. Оваква је музика задовољавала целокупну потребу нашега сеоскога света и на веселима, и на поселима, и на играма, и при раду, и за стоком, и на путу. За

¹⁾ Ј. Вујић, II, 95.

²⁾ М. Петровић, I, 381.

³⁾ Пирх, 167.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Школе 1832.

⁵⁾ М. Ђ. Милићевић, Додатак Поменнику, 61—62; Новине Србске 1841, стр. 398.

каквом вишом музиком у маси се народној није ни знало.

У народну вокалну музику рачунам и црквено певање. О њему немам скоро никаквих података. Судићи по свештеницима, којима је падало у дужност да је негују, она је морала бити врло слаба, као год што је била слаба и њихова спрема у опште. Постепено, са доласком у Србију свештеничких кандидата из Аустрије, нарочито са отварањем Богословије, и она се почела подизати. Али се, пре свем том, за дуго остало на slabим свештеницима и на њиховом примитивном певању. Сем свештеника, црквено су певање знали и учитељи. Нарочито су га добро знали они учитељи који су долазили из Аустрије. У Београду се помиње „слаткопевац“ учитељ Михаило—Миша Николић, старином из Ресника, те се презивао и Ресничанин, али је био родом из Земуне.¹⁾ Учитељи су учили црквеном певању и своје ученике. Један ђачки хор, распоређен поред певница, с обе стране олтара, певао је у пожаревачкој цркви 19 октобра 1829 године, на дан рођења Милана Обреновића.²⁾ Спремао га је јамачно тадашњи пожаревачки учитељ Аврам Гашпаровић, родом из Петровог Села у Бачкој.³⁾ — У Београду је преовлађивало грчко црквено певање. Њега је неговало грчко свештенство и грчко становништво. Знали су га и многи Срби, чак и они који никад нису учили грчкога језика, просто из похађања цркве београдске, у којој се служило и певало грчки.⁴⁾

¹⁾ Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 106; Држ. Арх., К. К., Школе 1836.

²⁾ Пирх, 73.

³⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменник, 98.

⁴⁾ Сретен Л. П., 122.

Сем народне инструменталне и вокалне музике налазимо у ослобођеној Србији још и турску и циганску музику.

Прву су нарочито неговали везирови музиканти, над којима је био један мектербаша (капелник). „Везирова музика“, како су је називали, имала је: две хегеде, један сахан, један велики бубањ, једне цимбуле, једне даире са прапорцима и један триангл „илићи просто рећи саџак“, у који је једна зракава Циганка с једном гвоздеом шипком ударала.¹⁾ „Овакова инструментална не могу концерт музикални чинити“, приметио је још онда Јоаким Вујић. Утисак од њих лако је замислити. Везирови су музиканти уз музику и певали турске и арнаутске песме. И о њиховом певању вреди што и о свирању. Пирх га назива „ужасним дерањем“. Ова музика била је „свакодневна забава Његове Екседенције“ београдског везира и почаст његовим одличним гостима.²⁾ У знак особитог благовољења и пажње, везир је своју музику позајмљивао и истакнутим Србима, кад би имали какво весеље. Такву једну љубазност учинио је везир Николи Брзаку о венчању његове кћери 1826 године.³⁾

Другу су неговали Цигани. Она је била циганска само по томе што су је изводили Цигани, иначе

¹⁾ Ј. Вујић, I, 37. Изгледа да је везирова музика била много већа од овог Вујићевог описа. 21 септембра 1821 јављају кнезови београдски Кнезу Милошу да су београдски Турци, кад је адакалски Абдурахман-паша наименован за београдског везира, послали изасланике у Адакале са половином Марашлијине музике (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 87).

²⁾ Пирх 41—42.

³⁾ Ј. Вујић, I, 35—37.

није имала ничега специјално циганскога. Цигани су свирали и певали српске и турске песме и мелодије, онако како им се где тражило. По селима они су свирали и певали српско комађе, а по варошима, где је било више Турака, турско. Инструменти су им били: ћеманета, кларинети, зурле, даире и бубњеви. Кнез Милош и његова фамилија имали су своје Цигане свираче.¹⁾ 1829 године били су свирачи Кнеза Милоша Мустафа и један његов пратилац. Свирали су у виолину и кларинет. Свирање им је било, кажу, налик на удешавање инструмената пред свирање. Они су и певали, и то „турске песме од два стиха, већином љубавне“, али им „је мелодија била спуштање и дизање хроматичне скале, и налик је више на ратну песму, но на израз нежних осећања“. ²⁾ Они су, сем обичног свирања о ручковима и весељима, својом свирком још и поздрављали Кнеза Милоша о свечаностима, испраћали га на пут и дочекивали с пута.³⁾ Они су остали његови свирачи и онда кад је у велико била заведена „књажевска банда“. ⁴⁾ Сем Цигана бавиле су се музиком и Циганке. Оне су обично само певале. Оне су певале и Кнезу Милошу.⁵⁾ Цигани су свирали и пе-

¹⁾ 18 јула 1822 шаље Кнез Милош сину Милану „Чају место Мете да му свира“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822); 19 јуна 1823 шаље му Метицу да му свира док се он [Милош] не врати са Милановим свирачем Кара-Ахметом (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823).

²⁾ Пирх 59—60.

³⁾ Пирх, 74, 172.

⁴⁾ М. Петровић III, 388.

⁵⁾ 21 марта 1821 наређује Кнез Милош Јовану Обреновићу да му прибави „Две Циганке певачице“ које су већ раније биле код њега (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821).

вали и другој отменој господи онога времена. Тако су 1829 године, за Пирхова бављења у Чачку, „Мустафина виолина и његове песме зачињавале ручак“ код кнеза Васе Поповића.¹⁾

То је све музичко наслеђе што га је слободна Србија добила од турских времена. Постепено се, међутим, почиње развијати и другојача музика. Сем народнога певања, почиње се, мало по мало, јављати и уметничко. Њега су доносили досељеници из Аустрије. Пирх казује како се 1829 године у Пожаревцу састајао у вече са господом из Кнежеве околине у здању где је била канцеларија и ту је „обично бивало и музицирања; свирало се у гитару и певале српске и немачке песме.“²⁾ Шта више, временом се јављају и композитори. Они су дилетанти и досељеници су из српских земаља изван Србије. Тако је у манастиру Раваници игуман Никанор, родом Шибенчанин, наредио те су 1829 године пред Пирхом и другим гостима „манастирски певчици певали песме у славу Србије, које је он сам саставио и уз то мелодију удесио... Певали су их у брзом, ратоборном, темпу, а рефрен су понављали сви у хору.“³⁾ После овога времена су овако импровизирани песме и мелодије врло честе, особито у част истакнутих личности и важних догађаја.⁴⁾ Изводили су их хорови дилетаната, нарочито ђака, кад би се указала потреба. Прво певачко друштво налазимо тек 1839 године, и то у Крагујевцу. Кад је

¹⁾ Пирх, 138.

²⁾ Пирх, 72.

³⁾ Пирх, 120.

⁴⁾ Новине Србске 1837, бр. 42; 1838, бр. 8, 44; 1839, бр. 7., и тако даље.

постало, не види се. Чланови су му били професори и други чиновници, а хоровођа Вукашин Радишић, професор.¹⁾

Поред вокалне, јавља се и инструментална уметничка музика. И она долази из Аустрије. 7 новембра 1823 године тражи Кнез Милош да му кнезови Суда Београдског „пошљу музиканте прешавше из Земуна у Крагујевац“, и они га 3 децембра извештавају да су из Немачке (Аустрије) прешла она три музиканта које је тражио.²⁾ Но инструментална уметничка музика не остаје само на дошљацима. Она се почиње одомаћивати и међу чистим Србијанцима. И ако се у тадашњој примитивној средини сматрало да је свирање искључиво мушко занимање, а од женскиња да се њиме могу бавити само Циганке,³⁾ ипак прво уметничко свирање у Србији започиње женскиње, и то женскиње из првих кућа. 1823 године почела је да учи свирати у клавир Јелисавета (Савка), млађа кћи Кнеза Милоша, којој је тада било десет година. Учила је у Београду, у кући доктора Вата Ромите, доцнијег таста доктора Куниберта, где је била послата на васпитање.⁴⁾ Пирх казује у октобру 1829 године о Јелисавети да је образована, да има нешто европског васпитања, да говори талијански, и да „свира у клавир“. ⁵⁾ Јамачно је за њу слао „музикалије“, лети 1829 године, преко Вука Караџића, Јосиф Миловук, књијар из Пеште.⁶⁾ 1829 године почела су да уче

¹⁾ Ђ. Малетић, Грађа за историју позоришта, стр. 5.

²⁾ Држ. Арх., К. К. Дел. Прот. 1823.

³⁾ Ј. С. Поповић, Београд некад и сад.

⁴⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић, II, 712.

⁵⁾ Пирх, 65.

⁶⁾ Вукова Преписка IV, 253, 260, 262, 268.

„ударати у гитар и у клавир“ и деца Јеврема Обреновића у Шапцу. Јеврем Обреновић, најпросвећенији Србијанац, узео је био те године Д. Тирола и његову госпођу да буду домаћи учитељи његове деце.¹⁾ Да би му се деца свестрано образовала, узео им је и учитеља за музику. Али, или због каквих интрига, или можда из породичне ненависти, изгледа да Кнезу Милошу није било право што и Јевремова деца уче музику, те га је за то прекорео. Тај прекор нисам могао наћи, али се од прилике види из Јевремова одговора. 25 августа 1829 године пише из Шапца Јеврем Обреновић Кнезу Милошу врло снисходљиво и у виду извињавања да у Шапцу „истина има један човек, бивши Јевреј, а сада католик, који је у више отмених домова у Цесарији децу учио ударати у гитар и клавир“ и да „у ове инструменте учи ударати нашу децу ради одморка, и то у собама да се звук ових инструмената на поље чути не може, нити су се никад деца чаршијска на звук ових сабирала, нити су их момци разгонили. Може бити да сам у овоме погрешно, но ако је височајша воља Ваша, ја сам готов и жену и човека овог од деце отпустити.“²⁾ Мало по мало свирање у клавир и у гитару, особито у Београду, узело је приличнога маха, тако да је кроз деценију две могла једна изображена Београђанка рећи својој примитивној баби: „Иди у прве куће, свуда ћеш наћи или фортепијано или гитар“.³⁾ „Бивши Јевреј“ Јеврема Обреновића када није дуго остао као учитељ музике његове деце. На његово место дошао је други, и то прави „Јевреј“. И

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 713.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић, 1826—1830.

³⁾ Ј. С. Поповић, Београд некад и сад.

ако се и овај други не именује, јасно је да то није био нико други до Јосиф Шлезингер. То се лепо види из једног његовог писма из 1836 године.¹⁾ Томе човеку пало је у део да буде оснивач и прве музичке капеле у Србији и да за дуго музика у њој буде везана једино за његово име, које постаје синоним и стални назив за капелника у њој.²⁾ О његовој се прошлости мало зна. Био је родом из Сомбора, музику је учио приватно, свирао је у разним обичним и позоришним капелама, док најзад није постао капелник новосадске грађанске гарде. Ту се и оженио.³⁾ Изгледа да му није ишло добро, јер су га, после доласка у Србију тужакали из Новог Сада за дугове из 1828 и 1829 године у стварима и у новцу, које су учинили он и његов отац „на спасеније и одержаније његове убоге тада фамилије“.⁴⁾ У почетку је, као што смо рекли, био само учитељ Јевремове деце у Шапцу. Доцније је ту створио и војничку капелу, „банду“, како се онда говорило, за његове солдате, и спремао војничке кандидате

¹⁾ 23 августа 1836 вели Шлезингер у писму Кнезу Милошу: „... још пре седам година, 1829, кад сам ја у Шапцу код Свјателног Господара Јеврема био...“ (Држ. Арх., К. К., Војска 1836 године).

²⁾ За дуго после Шлезингера сви су капелници у Србији називани Шлезингерима, као што су, по Винклеру књиговесцу, сви књиговесци називани Винклерима (Сретен Л. П. 187).

³⁾ Ови су подаци узети из једне непоуздане књиге о Шлезингеру, коју је написао, тобож по казивању самога Шлезингера, Ф. Ш. Кухач и која се зове: Josif Šlezinger, Zagreb 1897, 13—18.

⁴⁾ Тужба Вилхелма Гроаниера новосадског апотекара Кнезу Милошу од 15 августа 1836 (Држ. Арх., К. К., Лекарни и апотекари, 1836).

који су слати у Шабац на „науку музикалног искуства“.¹⁾ После неког времена затражи Кнез Милош од брата да му ову „банду“ уступи, и он то учини. То је свршено, изгледа, с пролећа 1831 године.²⁾ Тако би заснована „књажевско-србска банда“, а Шлезингер постаде први „књажевско-србске банде капелмајстор“, са платом од 300 гроша на месец или 360 талира на годину,³⁾ која је доцније повишена на 400 талира годишње.⁴⁾

Шлезингер је био без правилног музичког школовања, више практичар но теоретичар. Он је и компоновао, али му композиције „глазбено-ортографски“ нису биле коректне. Оно што је главно, он је имао „знатну глазбену праксу“ и „глазбено извежбано чувство“.⁵⁾ Са таквом спремом отпочео је Шлезингер свој рад у Србији. Са собом је довео још и два три извежбана музиканта са стране,⁶⁾ остало је саставио од Србијанаца. У почетку је било свега 16

¹⁾ 6 октобра 1830, № 1, пише Илија Момировић Кнезу Милошу да је било „одшедних у Шабац на науку музикалног искуства тобошара 8“ (Држ. Арх., К. К., Војска 1830).

²⁾ 22 маја 1831, № 386, јавља из Шапца Јеврам Обреновић Кнезу Милошу да му шаље бандисте и капелника, а 30 маја му пише како му је мило што је „капелмајстор Шлезингер с бандистима сведоџбу о успеху њиховог овде пребивања показао и да сте успехом њиховим задовољни“ (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1831).

³⁾ М. Петровић, III, 320, 334, 335, 361, 394, 414, 590, 600, 628, 643, 644.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет 18 новембар 1839, № 5068.

⁵⁾ F. Š. Kuhač, Josif Šlezinger, 13–14.

⁶⁾ Странаца је било у „књажевској банди“ изгледа не престано. Из једног „списка књажевских музиканата“ види се да је 9 маја 1836 године било од 29 бандиста: родом из

бандиста са „тамбурмажуром“ Михаилом,¹⁾ доцније им је број варирао између 30 и 44.²⁾ Колика је била плата бандиста, не види се тачно, јер је у рачунима увек завођена целокупна сума која им је издавана, али изгледа да је просечно износила око 10 гроша на месец. Михаило „тамбурмажур“ имао је 40 гроша месечно, или 48 талира на годину.³⁾ Поред плате су и капелник и бандисте добијали с времена на време и поклоне.⁴⁾ Музичке инструменте и музику куповала је народна каса.⁵⁾

Нови капелник је имао врло великих тешкоћа са својом бандом. Бандисте су били обични војници, регрутовани од примитивних, полуписмених или неписмених сеоских младића. 1836 године, од 22 бандиста, рођена у Србији, сви су били синови земљоделаца. Примани су или као добровољци или по наредби.⁶⁾ За њих су били огромни напори научити компликоване музичке знаке и савладати тешку музичку технику. Уз то су, као и други војници, морали радити и друге тешке послове. Тек 1836 године издао је наредбу Кнез Милош да се „бандисте само

равних окружија тадашње Србије 22 и 7 иностранца, од којих су: 1 из Цесарије, 5 из Турске и 1 из Аранске (Држ. Арх., К. К., Војни Рапорти, 1836). Овај се Аранин често помиње у актима и литератури из доба Кнеза Милоша.

¹⁾ М. Петровић I, 691.

²⁾ 16 јуна 1831 било их је свега: 1 „капел-мајстор“ и 31 бандист (Држ. Арх., К. К., Војни Рапорти 1831, № 34); 9 маја 1836 било је 29 бандиста (ibid. 1836); 5 октобра исте године 44 (ibidem); 3 јануара 1837 било их је 42 (ibid. 1837).

³⁾ М. Петровић III, 320.

⁴⁾ Ibidem, 291, 292, 338.

⁵⁾ Ibidem, 319, 320.

⁶⁾ Држ. Арх., К. К., Војни Рапорти, 9 мај 1836.

с музикалним изученијем, које много труда изискује, занимају" и „да бандисте само бандисте буду, а шнајдери и чизмари нека буду из војничке гарде“.¹⁾ Ни иначе на њих није обраћана велика пажња. 1836 године жали се Шлезингер да „има у банди 14 ретрута, који нити јапунцета, нити другог каквог одеа имају, а старих 28 бандиста, који су пре три године мундире добили, [да су] без таквог остали, то јест парадни мундир окрачао је и по већој части [се] издеро, а посведневни се сасвим исцпеао“.²⁾ Из рапорта се види, да су музиканти често побољевали. Из једног рапорта крајем јула 1835 види се да су осморица у један мах били у „шпитаљу Гарде Књажевске“.³⁾ 3 јануара 1837 било је: у касарнском шпитаљу 1, а у главном шпитаљу 4 бандиста, и тако даље.⁴⁾ Свему овоме треба додати војничку стегу и дисциплину и честа путовања из места у место, па ће бити јасно колико је младићима слободне природе тешко падала бандиска дужност. Због тога су њихова бегства⁵⁾ и молбе, било за отпуст из

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Војска, 7 мај 1836. № 1788.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Војска, 3 децембра 1836. № 168 и 18 децембра 1836. № 198.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Војска, 1835.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Војни Рапорти, 1837. № 13.

⁵⁾ „10 овог месеца бандист Катанић из села Средњиковца опет утече“ (Држ. Арх., К. К., Војска 13 јули 1831, № 36); 7 августа 1832 јавља капетан гарде Михаил Павловић да је добошар Обрад Недовић из села Бреснице отишао неовану куд (Држ. Арх., К. К., Војска, 1832); 30 августа побегла су два бандиста чамцем преко Дунава (ibidem); уочи 21 марта 1833 побегао је из касарне бандист Живојин Томић из Дубља Шабачке Нахије оставивши мундир и обуканши калуђерско одело, које је негде купио (ibidem 21 март 1833

банде¹⁾, било за прелазак у другу војну службу,²⁾ врло честа. Има примера да су неки били незадовољни и са наставом која им је давана из музике.³⁾

Дужности „књажевске банде“ биле су врло разнолике. Она је, на сваком месту, била лична банда Кнеза Милоша и служила је свима његовим потребама и потребама његове фамилије: о дочецима, испраћајима, слави, Божићу, Богојављењу, Ускрсу, свечаним ручковима, баловима и другим приликама.⁴⁾ С тога је морала бити свуда где је био Кнез: у Пожаревцу, Београду, Брестовачкој Бањи, кад би он тамо ишао на лечење, у Брегову, кад је тамо ишао да прими орден којим га је султан одликовао.⁵⁾ Банда је путовала и са члановима његове породице, кад би куд год ишли на кумство или друго какво ве-

№ 6); у половини јуна 1836 побегла су два бандиста: Никола Тасић из Нах. Пожаревачке и Стефан Катић из Градишта (ibidem 16 јуни 1836) и тако даље.

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Војска, 15 мај 1833; Војни Рапорти 10 децембар 1838.

²⁾ 12 јануара 1834 моли Кнеза Милоша Мита Аџимовић, родом из Ниша, да га премести у коњичку гарду за трубача где би му било лакше дувати (Држ. Арх., К. К., Војска 1834); 11 децембра 1835 моли Алекса Вељковић, бандиста, да после четиригодишње службе, може ступити у пешачку гарду за стражмештера, јер га прса побољевају, а писмен је, те би могао нову дужност вршити (ibidem 1835).

³⁾ 7 фебруара 1835 моли Кнеза Милоша Василије Михаловић, бандиста да му да отпуст да може отићи у Русију да продужи учење, јер је још млад и „јербо ми није ништа фајде што седим, науке никакве не учим“ (Држ. Арх., К. К., Војска 1835).

⁴⁾ Новине Србске 1834, бр. 1, 4, 5, 8, 17, 30, 42; 1835, бр. 1836, бр. 3, 6, и тако даље.

⁵⁾ Новине Србске 1834, бр. 89.

сеље.¹⁾ Затим, она је служила војничким потребама и свирала за време војничких вежбања и парада. Банду је Кнез Милош и позјамљивао, кад је коме хтео да укаже своје благовољење. 27 јануара 1838 године давао је енглески консул ручак и бал у част свога авансмана за генералног консула, на којима је био и Кнез Милош заједно са многим другим званицима. И о ручку и на балу свирала је „књажевска банда“.²⁾ Најзад, банда је била у неку руку и народна, и свирала је о народним празницима, бакљадама и илуминацијама и другим весељима, као што су: рођен дан Кнеза Милоша³⁾ и принчева⁴⁾, дан заклињања Кнеза Милоша на Устав 1835,⁵⁾ и тако даље. На послетку, банда је давала и концерте.⁶⁾ Свима овим ризноликим потребама излазили су Шлезингер и његова банда на сусрет како су најбоље знали.

Музички укус тадашње србијанске публике био је врло нивак. „Столица с музиком“, „бурмутица с музиком“, „печат Господарев који има музику у себи“, што се помињу међу стварима у двору Кнеза Милоша⁷⁾ не дају високу сведоџбу о музичком укусу Кнежевог двора. Исто тако не ни Мустафа, Кара-Ахмет, Метица и други Цигани и Циганке што су увесељавали и забављали Кнежев двор. Музички укус масе народне стајао је још ниже. Због тога је

¹⁾ Б. Куниберт, Српски Устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 372.

²⁾ Новине Србске 1838, бр. 4.

³⁾ Новине Србске 1834, бр. 11.

⁴⁾ Новине Србске 1834, бр. 35.

⁵⁾ Новине Србске 1834, бр. 6.

⁶⁾ Новине Србске 1834, бр. 17, 42, и тако даље.

⁷⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 705.

Шлезингер пошао срећним путем што се, чим је започео рад у Србији, трудио да ради у духу српске народне музике. Он је записивао и разрађивао за своју банду мелодије српских народних игара и песама, па их је банда, или као такве свирала,¹⁾ или је он из српских народних мелодија и мотива састављао маршеве у српском духу,²⁾ или је записивао песме, па их хармонизирао за хорове уз иратњу банде.³⁾ Тај локални, народни карактер музике „књажевске банде“, који у том погледу није ишао далеко од србијанско-оријенталне музике коју су изводили србијански Цигани, таман је одговарао духу и укусу тадашње србијанске публике. То је оно што се почело формирати као србијанска музичка култура и осећати као специјално своје. То је оно што је остављало дубоке утиске, који се, као оно слика завичаја, тешко заборављају. Кад су 1839 године крагујевачки ђаци отишли у бечку оперу, па „кад су чули оперско певање, запушили су уши да не слушају“. „Тако нам се, вели један од њих, то оперско певање чинило нехармонично. Онда би тек видели и с тугом се сећали да нема преко нашег капелмајстора Шлезингера, кад банда засвира „Коконице, Иван-ван“, или кад Кара-Мустафа, оберлаутџр Књаза Милоша, заавира „Болаи ми лежи Кара-Мустафа“, и многе друге наше арије, које су нам биле лепше и умилније него и саме опере талијанске“.⁴⁾

¹⁾ Сретен Л. П., 61.

²⁾ „Онда смо [1830?] први пут чули прву српску банду, која је свирала маршеве од српских арија и песама, као: „Коконице, Иван-дан“, „Болаи ми лежи Кара-Мустафа“, „Јованата Хајдук-Велькова песма и многе друге арије, песме и игре“ (Сретен Л. П. 123. 189.)

³⁾ Сретен Л. П., 187—188.

⁴⁾ Сретен Л. П., 189.

Сем националног карактера музике, на тадашњу је публику правила утисак и сама банда: множином свирача и њиховим војничким држањем, разноликошћу и чудноватошћу инструмената, јачином свирања, и сличним. Ефекат што га је производила био је силан. На војничким вежбањима и парадама, кад су свирани маршеви, на дочецима и испраћајима Кнеза и његове фамилије и на другим свечаностима и весељима, кад су свиране песме и игре, на концертима и баловима, на којима је поред осталог банда пратила песме које су за такве прилике спеване и које је Шлезингер компоновао и спремао им певаче и пратњу бандом — публика је падала у прави занос. 14 октобра 1834 године свечано је прослављено одликовање Кнеза Милоша од стране султана. У вече је био бал. Долазак Кнежене фамилије на бал банда је громко поздравила. Чим су се гости наместили, певачки хор, састављен од чиновника, имао је да отпева песму Димитрија Исајловића, спремљену за ову прилику. Банда одсвира „глас по коме ће се ова песма певати“, а чиновници отпочеше:

Сунце јарко српском сину
Изобилно сишће зраке,
Оривонт му сав засину...

Цела је публика била тронута лепотом песме, а нарочито певањем, тако „да си морао мислити да си у сред талијански театра... и најмањему гласку знали су ови [певачи] дати такву важност да је сваки и најпростији слушатељ сваким звучињем песме њине био обајан. Банда је тако удесно одсвирала последње две врсте сваког стиха, да се о њој рећи може да ни за најискуснијом европском бандом не

остаје“. „Ниси ока видео које није било наводњено“, сваки се „разнеженим чувствовао“. Тако су регистrirале *Новине Србске* утисак што га је учинила банда на тадашњу србијанску елиту у Крагујевцу.¹⁾

Но нису само Србијанци бивали „обајани“, слушали наводњених очију и „разнеженим се чувствовали“ од „књажевске банде“, но су се чак и „Земунци много чудили докле је наша банда успела у свом художеству“. А то није била мала ствар, јер је Земун био наш најближи културни центар, дистракција Београда, главни депозит из кога су набављане све више потребе, и образац за укус, бон тон и моду свима горњим слојевима Србије. То је било 1834 године, приликом удаје кћери Јеврема Обреновића, кад су се „Земунци много чудили докле је наша банда дотерала у свом художеству“ и кад су Шлезингер и његови бандисте „похвалу Земунаца заслужили“.²⁾

Шлезингеров репертоар, међитим, изгледа да није био врло високо уметнички. Нигде нема помена да је са својом бандом изводио ствари више уметничке вредности. То је сасвим природно, ако се узме на ум његова музичка спрема, музичке квалификације његових бандиста, укус тадашње србијанске публике и, најзад, разнолике потребе које је тада једна једина банда Србије имала да задовољи. Но зато је његов репертоар био врло разнострук. Ту су народне или већ одомаћене старинске песме са својим мелодијама, или песме тадашњих песника, којима су давали мелодије, било он сам, било примитивни музички дилетанти тадашње Србије; затим

¹⁾ *Новине Србске* 1834, № 42.

²⁾ *Новине Србске* 1834, бр. 1.

народне игре које је он стављао у ноте и маршеви, које је он компоновао или преносио са стране. Сем тога, на тадашњим дворским баловима он је изводио и друге, стране, игре: и бугарске, и влашке, и немачке, шведске, мађарске, и менуете, и тако даље.¹⁾ Најзад, његов је рад у вези и са зачетком позоришта у Србији.

На послетку, треба поменути и то да је Шлезингер имао и библиотеку, „музикалну библиотеку“, како је сам назива, коју је себи „од младости до сад набављао“ и којом је „себе у художеству музикалном свемогућно усовершенствовати постао се“. Она је била „снабдевена свима предметима, који су како за теоретическоје наставленије художества овог нужни, тако и за најбоља увеселенија од најискуснијих художника на свет издани“. Није потребно ни помињати да је то прва „музикална библиотека“ обновљене Србије. Њу је Шлезингер 21 фебруара 1835 понудио Кнезу Милошу на откуп, уверавајући га да ће „свагда на ползу Србске Државе, а нарочито учећих се бандиста, служити моћи“.²⁾ Да ли је откупљена и шта је с њом даље било, нисам могао сазнати.

Играње. — О народном се игрању нема шта много рећи. По селима су се играла наша кола (или ора) уз песму или уз музику од дудука или гајда, коју је сам народ изводио. По варошима се играло то исто уз музику од хеманета, кларинета, зурли, даира и бубњева, коју су изводили Цигани. Сеоска кола су имала народна имена и била су врло при-

¹⁾ Новине Србске 1834, бр. 42.

²⁾ Држ., Арх. К. К., Војни Репорти 1835.

митивна; варошка су имала имена српска (четворка, Лепа Маца), или грчка (Кокон Мариола), или грчка па србизирана (Коконица), или грчка па, преношена од влашких Цигана, румунизирана (Кокоњеште), и извођена су са много више укуса и елеганције.

Турци никад нису играли, али су зато њима, у веселим часовима, играли Цигани и Циганке. Ово наслеђе од Турака за дуго се одржало и међу Србима у ослобођеној Србији. Циганско играње је било понекад врло лепо, пуно покрета и фигура, у којима су се наизменично ређали или хармонично допуњавали источњачки занос и страст, тиха сентименталност и притајени севдах. Још 1658 године хвали један француски путник играње Цигана и Циганака у Београду уз пратњу хеманета.³⁾ У време Кнеза Милоша српске вароши су имале много циганских играча и играчица. О Циганкама играчицама није потребно трошити речи. Оне су и данас у нашим јужним крајевима онакве какве су биле њихове прабабе у северној Србији. Један путник из доба Кнеза Милоша оставио нам је врло живописну и импресивну слику једног младог Циганина играча у Смедереву. Било му је око шеснаест година. Био је затворено жућкасте боје, правилних лепих црта, сјајних очију, дуге црне, разбарушене косе, витка струка, у кошуљи пуној бора, златом везеном прслуку, широкој шареној хаљини до чланака, босих ногу и са кастањетима у рукама. Пре но што ће почети игру, начини одмереним корацима по соби неколико кругова. „Неколико удараца са кастањетима, неколико живих покрета и стаде на сред собе. Музика

³⁾ Les voyages de M. Quiclet à Constantinople, Paris, 1664, 114.

је пратила сваки покрет. Сад отпоче грациозна игра, која у скоро пређе у брже покрете и окретања, који на послетку постадоше дивљи, дрхтећи, конвулзивни. Музика је изазивала на све јача напрезања. Падање, брањење, обамирање, скакање и бесно вртење у кругу долазили су једно за другим¹⁾. То је било подражавање харемским играма. „Ужасна гипкост тела приаљачила је погледе, као год што их је безгранична бестидност покрета одбијала. Кад се очекивало да падне од умора, онда му је свако ново савијање давало нову снагу. На послетку паде изнурен у мојој близини и метну натраг превијену главу на моје колено са склопљеним очима и спуштеним рукама. На миг мога суседа метнух му један новац у уста, и одмах игра отпоче изнова“²⁾. — Изгледа да су Цигани играчи играли и у Крагујевцу пред Кнезом Милошем.³⁾

О европском игрању по паровима мало има помена у доба Кнеза Милоша. У Београду је било балова доста рано. Први мени познати је из 1827 године. Њега је приредио један тадашњи гостионичар, пореклом Земунац. Помен о томе нашао сам у његовој молби, којом се обраћа на власт да одреди патролције, који ће са батилама одржавати ред око локала. Но ред игара са тога бала није ми познат. Сигурно су још тада наши Пречани, којих је било доста у Београду, поред наше Четворке, Лепе Маце и Кокоњешта, одиграли и коју полку и посејали прве клице новоме игрању. На дворским баловима у Кра-

¹⁾ Пирх, 51, 52.

²⁾ 14 маја 1822 године пише Кнез Милош Милети Радојковићу „да допусти оним играчима нека дођу у Крагујевац (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1822, № 911).

гујевцу, после 1830 године, већ се помињу и стране игре, „немачке, шведске, мађарске и менуети“¹⁾. Пред крај владе Кнеза Милоша приређивао је балове енглески конзул Хоџес у своме дому. На њих је позиван и Кнез Милош и сва тадашња елита. Ту су се играле и стране игре. Ове, по тадашњим србијанским појмовима, врло чудне игре, морале су имати и врло чудне коментаре. Хоџесова Госпођа је била изванредна играчица и радо је играла велики мазур са једним младим нашим чиновником. Кнез Милош му се за то „свакојако потсмевао и дирао га онако по његовом обичају“²⁾.

Позориште. — Остаје нам да кажемо неколико речи и о позоришној уметности под Кнезом Милошем. Прве позоришне представе у Србији јављају се већ 1825 године, и то у Крагујевцу. Њих су о великим празницима приређивали учитељи нормалних школа са својим одраслим ученицима и другим младићима. На овоме се особито одликовао крагујевачки учитељ Ђорђе Јевђенијевић, младић од 28 година, родом Србијанац, Ужичанин, из села Вране³⁾, али је био свршио нормалне школе, једну гимназију и Богословију у Сремским Карловцима. Ово примитивно дилетантско позориште изгледа да се дуго одржало, јер се помиње и 1829 године, када је из народне благајне издато „учитељем здешњим [крагујевачким] о театру“ 200 гроша.⁴⁾

Нека врста сталног позоришта јавља се у Ср-

¹⁾ Новине Србске 1834, бр. 42.

²⁾ Споменик 17, 43.]

³⁾ Држ. Арх., К. К., Школа, 20 јули 1836.

⁴⁾ М. Петровић I, 798.

бији тек 1834 године. Јоаким Вујић, „славено-сербски списатељ“, писац многих драма и оснивач путничких позоришта у Срба преко Саве и Дунава, где је и сам „по градови и варошима театре играо“¹⁾, који је већ одавно уживао благовољење и помоћ Кнеза Милоша и који је добро познавао Србију из путовања и бављења у њој, притерав материјалним негодама, крајем јула или почетком августа 1833 године, опет дође у Србију и замоли Кнеза Милоша да у Крагујевцу установи позориште, или још боље „театар“, како се то онда називало. Кнез му изиђе на сусрет и постави га „директором књажеско-србског театра“, са платом од 10 талира месечно, а уз то је добијао и поклоне од Кнеза.²⁾ Уз тадашњу Књажеску Типографију сагради се нарочита зграда за театар, и Вујић се одмах даде на посао. Он састави позоришну дружину из млађих државних чиновника и ђака, набави позоришне потребе и намештај. До краја фебруара 1834 молер Јован био је готов са малањем завеса и кортина и примио 70 гроша награде, а столар Јова довршио је и наместио бину и клупе за седење и примио својих 79,11 гроша. Још су набављене и све друје потребе, које су коштале 1448,22 пореских гроша.³⁾

¹⁾ О раду Ј. Вујића на позоришту пре доласка у Србију види: Српска драма у XIX веку од П. Поповића (С. К. Гласник V, 199—207, 282—290, 348—356)

²⁾ 12 децембра 1834 пише Кнез Милош из Пожаревца Јакову Јакшићу: „Не могу да пропустим ову прилику, а да Вам не препоручим мог сина Вујића; уредите за кост и квартал његов, дајте му трошка да није без новца и направите му вишије хаљине и по обште настојте да му ништа не оскудева“ (М. Петровић I, 800).

³⁾ М. Петровић, I, 799.

Прва представа била је у марту 1834 године. Представе нису биле јавне; гледао их је само Кнез, његова фамилија, свита и позвани гости, већином чиновници и ретко који грађанин, сем, кад су бивале скупштине, што су их гледали и скупштинари. Кнез Милош и већа господа су седели, остала је публика стајала. Сем обичних, бивало је и, тако да их назовем, свечаних представа, у част одличних гостију. Тако је на пример у фебруару 1835 Кнез Милош „благоволео позвати саветског секретара и кабинетског писара Наби-Ефендију, дошавшег из Цариграда... у театар“.¹⁾ Тако су позивани и други високи гости. Редитељ и главни глумец био је сам Вујић, остало су били, као што смо већ рекли, млађи државни чиновници и ђаци. Ђаци су играли и женске улоге, јер пре свега ни један родитељ не би одобрио својој кћери толико слободе да са мушкарцима игра на бини, а сем тога и ретко је које женскиње било писмено, да би могло своју улогу научити. Облачила их је у женско одело „Госпођа Јеца жена управитеља Књигопечатње Бермана“. Одело и накит узимани су од крагујевачких госпођа, које су их нерадо давале. „Кад би ме, прича један од глумаца овога театра, послао Вујић Кнезу Милошу да му се потужим како за коју представу немамо довољно хаљина, онда би ми Господар дао свог момка Книћанина, с којим бих од куће до куће ишао, те бих, што се данас каже, реквизицијом узимао, наравно на послугу, и хаљине и накит. Но због реквизиције допусти се тим госпођама, које су своје ствари давале, да могу у театар долазити“.²⁾

¹⁾ Новине Србске 1835, стр. 64.

²⁾ Сретен Л. П., 186—187.

Театар је имао и свој оркестар. То је била књажевска банда. Свирала је пре представе и између чинова. Њезин капелник је, будући позоришни сликар пре доласка у Србију, знао добро за тај ред. Она је пратила и певање у комађу с певањем.

Српска драмска литература у то време била је још врло сиромашна. Кад је 1833 године Вујић дошао у Србију, она је бројала свега 32 штампана дела. Готово сва, с незнатним изузетком, била су преводи. Од њих пет су била од самога Вујића.¹⁾ Сем тога Вујић је имао 20 дела у рукопису.²⁾ Свега штампаних и нештампаних Вујићевих дела било је 25, што је чинило без мало половину целокупне тадашње наше драмске литературе. До 1836 године, докле је трајало Вујићево позориште у Србији, у читавој нашој литератури приновило се још 5 дела: 1834 године — једно, 1835 — два, 1836 — два.³⁾ Ни те принове нису много измениле бројни однос Вујићевих драма према свима осталима у нашој литератури. Нешто то, а још више што му туђа драмска дела у Крагујевцу нису могла бити прируци, и што је хтео, као и сви уметници, он сам највише да се види, његов крагујевачки репертоар био је састављен готово искључиво од његових дела. У колико је очуван материјал за репертоар, види се да је тада играна, од штампаних Вујићевих драма, *Фернандо и Јерика*.⁴⁾

¹⁾ Фернандо и Јерика (1805), Љубовнаја завист чрез једне ципеле (1805), Награждење и наказаније (1807), Слеп миш (1809), Крешталица (1814).

²⁾ П. Поповић, Нештампане драме Ј. Вујића (Годишњица 24, 187 и даље).

³⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија бр. 911; 919, 936, 951, 952.

⁴⁾ Среген Л. П., 187; Ђ. Малетић, Грађа за историју позоришта, 3.

а од нештампаних: *Ла Перуз*, *Бедни стихошворци* и *Шнајдерски калфа*.¹⁾ У фебруару 1836 године давала су се још два Вујићева комада, или још боље „два прекрасна мимическа дејствија (tableaux) с певањем и музиком“. У првоме се износило „паденије Србије у време Светог Књаза Лазара у 16 представленија“, а у другоме „востановленије Србије чрез Светлог Књаза Милоша“ у 10 дејствија. Оба ова комада су пригодне ствари, спрењене у част повратка Кнеза Милоша из Цариграда. У извештају о њима казује се да су оба, „особито второ, прекрасно испала, на част Г. Вујића, многоваслужног списатеља србског“.²⁾

Пригодан је био, по свој прилици, још један комад. То је био *Бој на Чачку*. Ко га је писао, не зна се. Биће да је и он од Вујића. О њему се у опште не зна ништа друго, сем што га помиње један од тадашњих глумаца, који је у њему играо Каегињу Љубицу.³⁾

Најзад, у Крагујевцу је играно и комађе које није било од Вујића. Изриком се помиње да је игран *Бегунац* од Коцебуа у преводу Александра Загорице.⁴⁾

Међутим, у „књажевском театру“ све је ишло врло фамилијарно. Кнез Милош је називао Вујића „сином“, и ако је био млађи од њега, а Вујић Кнеза „оцем“. Вујића су сви остали звали „Карисиме“, а исто тако и он њих све. Кнез је за све време представе пушио на чибуку и пио кафу. Мало се обзирао на смисао и тенденцију комада који се играо.

¹⁾ Ђ. Малетић, 3—4.

²⁾ Ђ. Малетић, 5.

³⁾ Среген Л. П., 187.

⁴⁾ Ђ. Малетић, 4.

Он је имао своје схватање и свој укус, којима су се сви морали покоравати, па и позоришна уметност. Тражио је увек да се пева. „Било не било у представи певања, прича један од тадашњих глумица и певачица, дотрчао би к мени Карисим с речима: „Карисиме, отац хоће да му се пева, кажите коју ћете песму певати да кажем Шлезингеру да нађе ноте“. И Шлезингер знајући укус Кнежев, свагда је понео све ноте од песама које сам ја певао“. И извођење комаћа ишло је фамилијарно. Један пут помињати глумац певачица није могао певати онако високо како је требало. Шлезингер, да би га опоменуо повиче: „Више, више!“ — „А ја, вели глумац, ни пет ни шест, него одговорим: „Не могу више!“ Кнез Милош чувши то, осече се на Шлезингера: Шта си окупио дете: више, више; кад не може како ти хоћеш, а он нека пева како може!“¹⁾

Позориште се тадашњој србијаској публици врло допадало. Кнез Милош га је волео и трошио на њега. Волела га је и остала публика. Она је истина и дотле имала, гдешто, прилике да види представе, али су оне биле сасвим другојаче. 1828 године беше донесен у Београд један живи слон „и свету на углед стављен“, а његов приказивач, некакав Македонац тумачио је: колико „ову елафант“ има година, где је ухваћен, колико хлебова поједе и колико чаброва воде попије. Даље, србијанска је публике имала „поњатије и о магијама или по турски „џозбојаџилук“, које су приказивале прве дервишине, који су можда били из Индије, из земље магијске“ и који „би јели памук, а после би из уста извлачили памучне пантљике, игле и тако даље, или би се боли пожевима и неким

¹⁾ Сретен Л. П., 187—183.

оштрим ражњевима“. Најзад, 1835 године дошли су у Крагујевац и „први модерни џозбојаџилуци“ и извођени су у истој згради у којој је било и позориште. Између осталог један је од представљача „пунио пиштољ, који кад је избачен изашла би тичица голу-ждрава, а била би увијена цедуљицом, на којој би што написано било“. Све су ове ствари биле за тадашњу нашу публику сасвим туђе и врло чудновате. О њима су причане врло фантастична приче. Оне јесени кад је слон доведен у Београд, беху многе кише, и свет је говорио да ту кишу производи слон. „По сву ноћ шмрче са својом њушком из Саве воду, а после је на земљу избацује у виду кише“, говорила је тадашња српска публика. Онда је био и хлеб скуп. Народ и ту скупоћу приписиваше слоновој прождрљивости. „И узрујала се беше светина због скупоће, и то због слона, те је због тога морао отићи из Београда.“¹⁾

Позоришне представе су биле нешто сасвим друго. Оне нису биле ни туђе ни мађијске. Нису их изводили људи из бела света, већ познати домородци, који нису имали ничега тајанственог и волшебног. Због тога су у низу толиких других тадашњих тековина сматране као још једна нова тековина, као нешто своје. Примитивне, без великих заплета и без високе уметности, а ипак романтичне, оне су годиле младој, готово децјој души тадашњих Србијанаца. Догађаји из живота, одевени у просто књижевно рухо, изгледали су инструктивни и наравоучителни. Историјски догађаји, којима је била толико пуна њихова традиција и сковашња прошлост, играни у богатом војводском оделу са калпацима, накитима и

¹⁾ Сретен Л. П., 30—91.

оружјем, изгледали су као оживотворене јуначке песме. Свему томе треба додати још и омиљену банду и певање, па је лако замислити ефекат од крагујевачког театра.

Представе су давале само кад је Кнез Милош био у Крагујевцу, иначе их није било. Тако их није било у децембру 1834 и у јануару 1835, док је он био у Пожаревцу.¹⁾ Исто их тако није било читаве друге половине 1835 и почетком 1836 године, док се бавио на путу за Цариград.²⁾

Књажевски театар је трајао до септембра 1836 године, када је затворен. Вујић је и даље остао у Србији, уживао Кнежеву наклоност и примао исту плату, само се на признаницама није више потписивао „књажевско-србског театра директор“, већ просто „писатељ“.³⁾ Шта је био узрок те је театр престао, не види се из података. После овога у Србији није било позоришта све до краја владе Кнеза Милоша.

¹⁾ М. Петровић I, 799.

²⁾ Ђ. Милетић, 5.

³⁾ М. Петровић I, 800.

МЕДИЦИНА

Здравствене прилике. — Лекари са старане. — Вера и правоверница. — Дипломирани лекари. — Акушерство. — Камљење богиња. — Апотеке. — Болница. — Медицински лифтерашура. — Минералне воде. — Епидемије.

Какве су биле здравствене прилике у Србији под Кнезом Милошем не може се тачно рећи. По рапортима који су му слати о свему, па и о здрављу у народу, и у којима се увек лаконски говорило: „Богу хвала све је здраво и весело“, или „Благодареније Богу, болести никаких нема“, могло би се рећи да је тада свет у Србији у опште био здрав. То исто би излазило и по тврђењу Д. Момировића, који вели да у Србији „никаких болести нема, сем што се међу становницима око Саве и ушћа Велике Мораве, због блатишта и због излива тих река, јављају јаке грознице“.¹⁾ У ствари није било тако. Др. Е. Линденмајер, који је под Кнезом Милошем служио као лекар, не говори баш похвално о здрављу у Србији уопште²⁾. Пирх пише 1829 године

¹⁾ Д. Момировић: Кратка историја и географија Србије. С. Петербург 1839, 70.

²⁾ Dr. E. P. Lindenmayer, Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt in Sanitätswesen. Temeswar 1878 стр. 3.

да је последњих година грозница била врло честа и да је трајала врло дуго, јер се ничим није лечила¹⁾. Вук Караџић вели 1831 године да у Србији „готово у свакој кући има грознице“.²⁾ То би исто излазило и из приватних писама чланова Кнежеве фамилије, која су писали једни другима и у којима сваки час се казује да по неко болује од тешке грознице. Сем тога у актима има помена и о томе да су читави крајеви страдали од разних других болештина, било с времена на време, било стално. Нарочито је сифилис беснео у неким крајевима. Изриком се помиње маса света у Окрузима Крушевачком и Гургусовачком која страда од ове болести. У једном писму од 4 јуна 1838 године помиње се 500 болесника од сифилиса,³⁾ а у Гургусовцу се 1836 и 1838 године морао градити формални шпитаљ за лечење сифилистичара⁴⁾. Било је у народу и венеричних болести, нарочито изгледа да их је било у околини тадашњих крупних људи и по већим варошима.⁵⁾ Болести се врло често помињу и у кући Кнеза Милоша и његове браће. Милан Обреновић је готово стално болестан. Исто тако често болују, па најзад и умиру, деца Јована

¹⁾ Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829, стр. 127.

²⁾ Вукова Преписка I, 402.

³⁾ Државна Архива. Државни Савет 1838.

⁴⁾ Држ. Арх., Држ. Савет, писмо Исправнишества Окр. Гургусовачког од 19 авг. 1836, № 393 и Магистрата Окр. Гургусовачког од 5 окт 1838, № 749.

⁵⁾ Држ. Арх., Кнежевска Канцеларија. Лекар и апотекар, писмо Анастаса Теодоровића Кнезу Милошу од 18 маја 1818; — Преписка Мих. Германа, писмо Германово Кн. Милошу од 11 јуна 1819; Држ. Арх., Држ. Савет 22 авг. 1835. № 870.

Обреновића. Јеврем Обреновић је врло често побољевао, јер је прозвезао у Небојши кули, док је у њој тамновао.¹⁾ Није много боље ни са другим члановима Кнежеве фамилије.

Појмови о лечењу били су врло примитивни, управо онакви какви су се били затекли из времена турске владавине. Лечило се како се знало. Пазило се на здравље и чувало од болести онако како је био обичај, или како је ко мислио да треба. Неке ствари управо изненађују својом нелогичношћу. Кад је преко лета 1823 године чуо Милосав Здравковић да у Крагујевцу има срдобоље, препоручио је Кнезу Милошу да у име предохране запоји Милава Обреновића мокраћом од јарца; али је у исто време послао Милану „четири лубенице и корења млада“.²⁾ У целој Србији све до 1819 године није било ни једног дипломираног лекара. Место њих лечили су свет по варошима: *бербери, ехими и лекари самоуци*, а по селима: *народни видари и видарице*.

Бербери су били по народности, најобичније, Турци. Лечење су учили од својих мајстора уз берберски занат. Они су пуштали крв роговима, чарковима и пијавицама; вадили зубе, трљали, мазали и купали, вршили мање хируршке операције, а често су се мешали и у све друге лекарске послове.³⁾

Ехими су били обично Грци; пореклом су били из Епира и околине и називали су се калојатри (добри лекари). Лекарско су знање добијали у фамилији као наслеђену тајну од старих времена. Настањивали су се у појединим варошима и лечили свет,⁴⁾ или

¹⁾ Пирх 163.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах, Ђупријска 10 јуни 1823.

³⁾ Lindenmayer 9.

⁴⁾ Ibid. 10.

су били лични лекари појединих турских власника.¹⁾ Највише их је било у Београду, јер је био најмно-гољуднији и јер је у њему грчка култура била врло јака. Ту их је било и најбољих, те им је свет из да-лека долазио.²⁾ За владе Кнеза Милоша у Београду је била чувена видарица Ђира Мана са сином Ећим-Томом Костићем или Костандиновићем, родом из Кожана у Македонији. Ећим-Тому је још 1806 го-дине Совет, осведочивши се о његовој лекарској вештини, узео за војничког лекара са 60 гроша ме-сесечне плате, коју ће примати и онда кад не би имао никога да лечи.³⁾ Он је излечио и Кнеза Ми-лоша од ране, добивене 1807 године у јуришу на Ужице.⁴⁾ И у другоме устанку чинио је Ећим-Тома силне лекарске услуге рањеним и болесним војни-цима. Под Кнезом Милошем држао је кафану у Бео-

¹⁾ У Зборнику се 1799 године помиње Грк Јанко као лекар Капетан-наше, који је по пашиној наредби саремно-отров за Стефана Јовановића троншког архимандрита (Вук С. Караџић, Ист. и етн. списи I, 240).

²⁾ За владе Карађорђевог често су долазили „болесни-људи из даљинијих нахија да траже у Београду лијека код лекара“ (Вук С. Караџић, Ист. и етн. списи I, 66).

³⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 789.

⁴⁾ Куниберт казује да је у време првог устанка било у целој српској војсци свега један или два хирурга (Др. В. Куниберт, Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића, Београд 1901. стр. 48). Он им не помиње имена, па ни име Ећим-Томе, те не знамо на кога мисли. Међутим за време првог се устанка помиње као видар и Јован Врбца, који је све рањене момке у Врбци и по војсци видао и танета на момака вадио (Прота Матија, Мемоари 256). Осим овога Г. М. Вукићевић помиње у првом устанку још неколике на-родне, поред квалификованих, лекара, који су доцније дошли (Иа Карађорђево доба, Београд 1913. 84 и даље). Вук Кара-

граду негде код садашње Саборне Цркве,¹⁾ али је и даље са мајком (умрла 1833) вршио лекарске услуге не само у Београду, већ и Кнежевој фамилији у Кра-гујевцу и другима у унутрашњости Србије, или су му отуда слати болесници у Београд. У свима слу-чајевима вели се да је имао успеха.²⁾ Због тога га је Кнез Милош у неколико махова обдаривао,³⁾ а свет га је на све стране с благодарношћу помињао. 3 октобра 1834 године, № 3320 у знак признања „за услуге које је указивао роду српском у 1815 го-дине лечећи рањенике, боривше се за приведеније садашњег стања Србије“, издао је Кнез Милош „лекару Томи (обштеномодно познатому под именом Ећим-Тома) диплому на пензију од 150 талира на годину“,⁴⁾ а указом од 23 фебруара 1835 добио је заједно са многим другим заслужним људима због „родољубивих заслуга... које имају за премилу род и отечество наше“ пензију од 100 талира годишње.⁵⁾ 11 августа 1839 године повишена му је пензија по-

мић казује како 1803 г. „наши самоуки лекари“ нису могли извадити куршум из ране Петра Јоклића „него се рана онако замлади, и тако је он врло носпо неколико година, док му га у Земуну не изваде немачки учени видари“ (Ист. и етн. списи I, 82).

¹⁾ Држ. Арх., Преписка Наума Ичка, писмо Ичково Кнезу Милошу од 7 августа 1819; Сретен Л. П. 218.

²⁾ У Новинама Српским за 1841, бр. 28. стр. 222 вели се да је Ећим-Тома излечио ногу Димитрија Русајца, за коју је Др. Ђорђе Мушицки тврдио да се не може излечити и да је једини спас ако се одсече.

³⁾ М. Петровић, Финансије и установе III, 338. 433.

⁴⁾ Нов. Србске 1834, 169.

⁵⁾ Нов. Србске 1835, 74; Држ. Арх., Држ. Совет 1839 године, писмо Попеч. Финансија Совету од 11 августа 1839. ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША

нова на 150 талира годишње.¹⁾ Умро је од колере 9 октобра 1848 године у Панчеву, куда је, по наредби српске владе, био отишао да лечи рањенике из мађарске бује. Тело му је пренето у Београд и сахрањено код Маркове Цркве.²⁾ Сличних екипа имали су у почетку, у својој служби Кнез Милош, његова браћа и друге крупне личности. Кнез Милош је имао свога екип-башу.³⁾ Почетком априла 1822 године шаље Јеврем Јовану Обреновићу свога екипа Ђорђа да лечи болесног Обрена.⁴⁾ И тако даље.

Лекари самоуци били су по народности Грци, Срби и Турци. Лечење су учили на различите начине: случајно, спремањем, искуством и томе слично. Врло рано, још од 1813 године бани се у Београду „Антониј Делини, лекар и житељ београдски“, по пореклу Грк, родом из Смирне. Он је најпре био трговац у Земуну, па је трговачким послом често долазио у додир са паном београдским. У недостатку лекара чинио му је чак и лекарске услуге. Доцније је „покрај мале теорије читањем медицинских на талијанском и греческом језику списаних књига, а нарочито дуговременим, искуством и практиком подкрепљеним, художеством“ у Србији „болно човечество од разних недуга лечио“.⁵⁾ Слично Делинију лечили су „болно човечество“ и други. Тако је неки

¹⁾ Држ. Арх., Држ. Савет 1839, ПН 987 и № 1347.

²⁾ М. Ђ. Милићевић, Поменик, 783.

³⁾ Држ. Арх., Нах. Ђупријска, писмо Милосава Здравковића од 13 јануара 1820 и 3 јануара 1821.

⁴⁾ Држ. Арх., Јов. Обреновић 1828.

⁵⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Делинијево Кнезу Милошу од 26 августа 1833; Lindenmayer 34.

Капарис, који је био родом од некуд из Епира, колевке каложатра, дошао у Србију врло млад, па се ту уз доктора Карабинију и Перинију и даље усавршавао, тридесетих година већ са доста разумевања лечио свет, те је добио чак и чин поручника. Тако је исто чинио и неки Рибакон, чије се порекло не зна. Линденмајер каже за њега да је био велики швиндлер (Erzschwindler). Непрестано је губио наклоност Кнеза Милоша и поверење публике, док најзад, и поред тога, није постао окружни хирург.¹⁾ — Овако самоучки истакло се и неколико Срба. На првом месту заслужује да се помене Сава Јовановић, из Дреновца код Шапца, који је као младић дошао у Београд у кућу доктора Бартоломеа С. Куниберта, ту научио талијански језик и читањем и помагањем Куниберту око болесника стекао нешто појма из медицине. Доцније је почео и сам да лечи, па је чак често и службено као лекар употребљаван.²⁾ 1832 године имао је већ и плату од државе од 120 гроша на месец.³⁾ 1836 и 1838 године лечио је свет од френге (сифилиса) неки Гојко Марковић, родом из села Добрње у Округу Пожаревачком. Он је 1813 године био заробљен и одведен у Смирну и Александрију „и предан тамо неком грчком екиму, где је он практичка лечења научио“. Гојко је у Гургусовцу читав „шпитаљ од предпоменутих болести држао“.⁴⁾ За лечење је имао одобрење Савета. 1838 године био је у Ђуприји неки „Гаврил Савић, житељ и лекар ћу-

¹⁾ Lindenmayer, 33—34.

²⁾ Ibidem 83.

³⁾ М. Петровић III, 354.

⁴⁾ Држ. Арх., Држ. Савет, писмо Исправнич. Окрг. Гургусовачког од 19 авг. 1837, № 397 и од 5 окт. 1838, № 749.

пријски", који је, како сам вели, заједно са женом сам страдао од рана, па, лечећи се, научили су „са овим истим лековима и друге људе излечивати, као што и житељи многи Окружија Ђупријског осведочити могу“. Гаврило је лечио и од костобоље, што су такође људи потврђивали, те му је одобрено да слободно може лечити свет.¹⁾ Многи самоуци лекари хришћани употребљавани су и ради службених послова и то чак и онда, кад је већ било дипломираних лекара у Србији. — Чести су помени по варошима и самоуких лекара Турака. 15 јуна 1825 године шаље Јован Обреновић Кнезу Милошу „Турчина ећима, који је лечио малог Обрена“²⁾; 18 августа 1828 године пише Јован Обреновић Кнезу Милошу о „ећиму Турчину из Ужица“³⁾; 1836 године лечио је Симу Паштрмца у Крагујевцу неки Хаваз-Мемет, оца, родом из Београда, који се хвалио да ако га не валечи даје и жену и децу у ропство Кнезу Милошу⁴⁾; 1839 године помиње се неки „Асан Мустафић, лекар и житељ смедеревски“.⁵⁾

По варошима су лечили свет и правили му записе и амаџије још и оде и дервиши.

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Ђупријска, писмо Совета Ки. Милошу од 23 фебруара 1839, № 493 и молба Гаврилова од 23 јула 1834 године.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Јов. Обреновић 1825.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Јов. Обреновић 1828.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Крагујевачка, писмо Симе Паштрмца Кнезу Милошу од 3 јуна 1836.

⁵⁾ Зајечарска Судска Арх., писмо Сула Окр. Црногорског Суду Окр. Крајинског од 30 маја 1839, № 376. — Биће да је то онај исти Асан који је исте године лечио свет по Окружију Црногорском „од венеричне болести“ (ibidem 5 јула 1839 године).

У варошима су биле и *лекарице*: Гркиње, Јеврејке и Циганке. Ђира Ману смо већ помињали. У Београду је 1834 године била нека Гркиња „која је валечила далак кћери Давидовићевој „трљавши је неком машћу, кају она сама справља“.¹⁾ 21 марта 1834 године позвао је Кнез Милош Давичетовицу (жену Давида Хаима) из Београда у Крагујевац да га лечи од трбобоље.²⁾ Међу расходима Кнеза Милоша за март 1830 године стоји да је издато „Циганки Бегзи за потпасивање Миланово 1 грош“.³⁾

У маси народној било је у сваком селу по један или по неколико *народних видира или видарица*, који су своје лекарско знање чували као тајну, и који су, лековима и бајањима, чинили свету услуга. Међу њима је било и таквих особа, које су својом вештином имале великога успеха. Пирх је 1829 године виђао зарасле ране „које би, може бити, при вештачком лечењу повукле за собом губитак каквог уда, а које су овако потпуно залечене и без остављања икаквих последица“.⁴⁾ Ти су лекари предузимали и срећно извршивали чак и неке операције, као што су ампутација, скидање мреже са очију, вађење камена из бешике.⁵⁾ Сем ових по селима је било и, тако да их назовем, специјалиста, који су звани само по једну врсту лекарства: намештање угануте или сломљене руке или ноге, потпасивање од ките, лечење очију и слично.

И варошке и сеоске лекаре врло често упо-

¹⁾ М. Петровић I, 407.

²⁾ Ibid. 406.

³⁾ Ibid. III, 724.

⁴⁾ Пирх 127.

⁵⁾ Lindenmayer 4.

требљавају Кнез Милош и друга тадашња господа, позивајући их с једног краја Србије на други. 1819 и 1820 године позиван је у Крагујевац Еџим-Тома по потребама Кнеза Милоша;¹⁾ 16 новембра 1819 године наређује Кнез Милош Ђелешу да пошаље из Београда неку „бабу лекарицу с Круном на колима добро покривеним у Крагујевац“;²⁾ 24 августа 1822 године шаље Милосав Здравковић неку Живану из Дубнице да лечи Кнеза Милана;³⁾ 24 марта 1822 године шаље Кнез Милош некакву бабу у Брусницу да лечи болесног Обрена;⁴⁾ 6 марта 1822 године шаље Кнез Милош чак у Градиште по Петра Влаха да лечи Обрена у Брусници;⁵⁾ 30 марта 1830 године тражи Кнез Милош неку бабу из Црче, која је лечила Милана, да дође у Крагујевац и да понесе траве да га опет лечи, и тако даље.

Овакви су народни лекари употребљавани и у бојевима. После битке на Љубићу Кнез Милош је наредио те су лекари рањеноме робљу завили ране, а за тим нареди да му се пограде носила (као тетриване) и да се упуте у Ужице.⁶⁾

Сем настањених било је и лекара путника. Они су ишли из места у место и указивали свету помоћ.⁷⁾

¹⁾ Држ. Арх., Преписка Наума Ичка, писмо Ичково Кн. Милошу од 7 авг. 1819; Дел. Прот., Унутр. Преп. 27 нов., 1820, № 1538.

²⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Унутр. Преп. 1819.

³⁾ Ibid. 1822.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Вук С. Караџић, Ист. и етн. списи I, 153; С. Милутиновић 315.

⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, Кн. Србија 1111.

Они су били највећим делом Грци, калојатри, из околине Пинда. Било их је врло много. Путовали су по целом Балканском Полуострву, обично по неколицина у групи.¹⁾ 3 јуна 1820 године дат је пасош Пани и Димитрију, да по одобрењу Кнеза Милоша лече од краста по селима Пашалука Београдског;²⁾ 6 новембра 1822 године дато је објављеније лекарима из Урумелије: Константину, Панајоту, Димитрију и Јџи „да могу по пашалуку овом ходити и лечити онакове који лека њиховога потребују“.³⁾ Лекара путника било је и Срба. 4 марта 1823 године дато је објављеније лекару крагујевачком Ђорђу „да иде по нахијама лечити болеснике“ и препоручено је властима да му буду на руци.⁴⁾ Међу лекарима путницима било је и незналица и неваљалаца, који су се користили невољама света и плачкали га. Тако је 1824 године неки монах Иноћентије људима „гуше и гукe којекакве резао“ по Ужичкој Нахији, „и сви они, којима је он што резао, живи распадају се, а неки и очи своје губе што их лечити није хтео“.⁵⁾

Сем ових и оваквих лекара под Кнезом Милошем су често довођени и лекари са стране. У јуну 1819 године послао је Михаило Герман чак из Букурешта неког Антонија Мавромата да лечи Кнеза Милоша;⁶⁾ 30 марта 1823 године моли Кнез Милош

¹⁾ Lindenmayer 2 и 10.

²⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1820, № 706.

³⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1822, № 2139.

⁴⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1823, № 343.

⁵⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 13 март 1824, № 264.

⁶⁾ Држ. Арх., Преписка Мих. Германа, писмо Германа Кн. Милошу од 11 јуна 1819 године.

земунског генерала Червенку да „из комшијског пријатељства“ пошље земунског лекара Минаса у Крагујевац да лечи болесног Милана;¹⁾ 12 априла 1823 године пише Јеврем Обреновић Кнезу Милошу да је због грознице која га је почела хватати позвао „региметсдоктора“ (ваљда из Митровице), но да му од његових лекова није било боље, те је позвао доктора Камбера из Новог Сада;²⁾ 9 септембра 1823 године моли Кнез Милош Варадинску Генералкоманду да се одобри новосадском лекару Камберу да „на неколико месеца, ако не на пол године, у Србија остане“ ради лечења Јеврема Обреновића и деце Кнеза Милоша.³⁾ Земунски директор карантина и лекар, доктор Минас, изгледа да је често, праксе ради, долазио у Београд, нарочито кад је тамо имао болесника који су га очекивали. 27 августа пише му Кнез Милош да што чешће прелази ради лечења болесника које му у Београд шаље;⁴⁾ 26 априла 1823 године послао је Кнез Милош Кнегињу Љубицу са Миланом у Београд да га тамо лечи доктор Минас.⁵⁾ Митрополита београдског Кирила лечио је 1826 године земунски лекар Др. Валкони.⁶⁾ Понекад су болесници прелазили у Земун, и ту остајали да би их лекари стално могли лечити. Тако је 23 новембра 1826 године прешао митрополит Кирил у Земун да не би лекар морао сваки час прелазити у Београд.⁷⁾ Тако је

¹⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1823, No 533.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Јевр. Обреновић 1823.

³⁾ Држ. Арх. Дел. Прот. 1823 No 1720.

⁴⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1822, No 2075.

⁵⁾ Држ. Арх., Дел. Прот., Ун. Преп. 1823, No 684.

⁶⁾ М. Гавриловић II, 643.

⁷⁾ *ibidem*

старији син Кнеза Милоша, Милан Обреновић, болестан лежао у априлу 1839 године у Земуну, у кући Тоше Бајића¹⁾

Понекад су болесници и слати у она места у Србији, у којима има лекара да би их лечили.²⁾ Понекад су слати и ван земље. Кнез Милош је слао Кнегињу Љубицу са болесним сином Миланом у Темишвар неком „искусном лекару“, где су остали читаву једну зиму. Кад ту не би помоћи, пошље их у Варадин, где се налазио „некакав много искусан доктор“.³⁾

Понекад, пак, лекари нису ни видели болеснике, већ су им, по поруци и по опису болести, слали лекове. 28 марта 1823 године пише Кнез Милош Марку Базрџанбаши да иште од земунског лекара Минаса најбоље средство противу грознице за Милана, „кога је почела хватати“⁴⁾; 17 августа 1823 године пише Кнез Милош Јеврему Обреновићу да тражи лекове од доктора Камбера за болесног Василија Поповића у Чачку.⁵⁾ 17 септембра 1823 годину тражи Кнез Милош за себе лекове од грознице од земунског лекара Минаса,⁶⁾ и тако даље.

У болестима је и вера играла врло видну улогу.

¹⁾ Ј. Стојановић, Стари српски записи и потписи бр. 524.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Тупријска, писмо Милосава Здравковића Ки. Милошу од 18 дец. 1820 и од 19 јан. 1821; Дел. Прот., Ун. Преп., 27 окт. 1822, No 2081; 28 нов. 1822, No 2275 и 8 јуна 1823, No 1050 и тако даље.

³⁾ Споменик XXI, 23.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп., 28 март 1823, No 518.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп., No 1566.

⁶⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп., No 1769.

„Код Срба кад се које разболи, вели Вук С. Караџић, слабо траже лекара, него попа или калуђера да му чита молитву *малу* или *велику*: мала се молитва чита од главе, од грознице и од другијех којекакијех малијех болести; а велика кад човек није при себи, него бунца или плаши се. Мала је молитва до скоро у Србији била за мариаш, а велика за грош, а сада ваљада су и оне поскупљеле“.¹⁾ Болесници су и ношени, нарочито сиромашнији, у цркве и манастире те су им тамо свештеници и калуђери читали молитве ради оздрављења. Пирх је 1829 године често виђао како се болесници на коњима муче док их однесу манастиру или цркви.²⁾ Имућнији су људи позивали својим кућама свештенике и калуђере да им читају молитве и свете масло ради оздрављења.³⁾ Кнез Милош је у болестима и поручивао молитве у калуђера и свештеника ради исцељења. 23 марта 1822 године препоручио је калуђерима у Каленићу, Драчу, Благовештењу, Вољавчи, Никољу, Тројници, Сретењу и Јошаници да „бденија држе и моле Бога... о исцеленију здравља Миланова“.⁴⁾ Кад је 1834 године боловао Милан Обреновић расписао је Суд Народни Србски 3 децембра свима великим срдарица „да учине наредбу да се свуд по Србији шаљу молитве к Богу за оздрављење нашега Господара

¹⁾ Вук С. Караџић, Српски Рјечник, код *молитва*.

²⁾ Пирх 127. Види још: Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 29 јануара 1821, № 142; 17 априла 1833, № 194 и 644; 20 јула 1824, № 1479 и тако даље.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 25 септембар 1819; 4 март 1822, № 381; 24 март 1822, № 549 и тако даље.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 1822, № 536.

Милана, а Господин Митрополит је расписао свему духовенству да свршује молебства“.¹⁾

Сем свега реченога, народ се у болестима испомагао и врло различитим сујеверицама. У овом погледу је чак и Кнез Милош био једнаког гледишта са масом народном. Кад је крајем новембра и почетком децембра 1834 године опасно боловао Милан Обреновић, наредио је Кнез Милош свима судовима да „незадржано наредбу учине да се сви апсеници, што год их у држави нашој има, макар шта они согрешили и макар под каквим испитом били, са свим из апса одпусте... и да им се каже да се они зато апса ослобођавају, што је возљубљени син мој Милан опасно болестан, па сад ослобођени да се моле Богу за његово исцеленије“.²⁾ 1836 године, за време боловања Амиџина, препоручио је Кнез Милош „да га народ у цркви опрости, не би ли Бог дао да се исцели или да умре“.³⁾ 31 јула 1836 године јавља Арсеније Андрејевић из Крагујевца Кнезу Милошу о некаквим пророцима који лече. Овде треба убројати и ношење болесника у извесне дане: светим изворима и водама, из којих су пили, или су се из њих умивали и купали, или су им се код њих вршила друга каква сујеверства; даље, исцелителним гробовима, на којима су неко време лежали, и тако даље.⁴⁾

Кад би настале велике заразе народ је бежао

¹⁾ Нов. Србске 1824, 193.

²⁾ Држ. Арх., Нар. Суд, писмо Кнеза Милоша Нар. Суду од 2 дец. 1834; Нов. Србске 1834, 193.

³⁾ Тих Р. Ђорђевић, Грађа за нар. обичаје (Срп. Етн. Зборник XIV, 430).

⁴⁾ Lindenmayer 13; Срет. Л. П., 499.

из заражених места на чиста, обично у шуму, и ту је остајао док болест не прође.¹⁾

Дипломирани се лекари јављају у Србији доста касно. Код паша и других крупних личности у Турској помињу се дипломирани лекари врло рано. Но да ли их је било и у Београду, код паша, пре доба Кнеза Милоша, није ми познато. Вук С. Караџић пише 1832 године да му се чини да је Кнез Милош почео имати лекара 1819 године.²⁾ И у истини првог дипломираног лекара, чије име знамо, налазимо у Србији 1820 године. То је неки „Константин Александриди, доктор медицине и лекар књаза сербског“, како је записан међу претплатницима из Крагујевца на Давидовићев „Забавник“ за 1821.³⁾ Ко је био, кад је баш тачно и којим поводом

¹⁾ Т. Р. Ђорђевић, Грађа за срп. нар. обичаје (Српски Етногр. Зборник, књ. XIV, 391, књ. XIX, 447); Вукова Преписка IV, 158.

²⁾ Вукова Преписка II, 649.

³⁾ У „Објављенију“ на „Забавник“ за 1821 годину, које је изишло у Бечу 31 августа 1820 године и наштампано у „Додатку Новина Сербских“, стоји да ће „Забавник“ бити готов у новембру 1820 године и да они „који би купили „Забавник“ кад изађе и онако, а ради би били да им стоји и име као прекупитеља у њему, нек изволу ми послати име своје писмено до конца септембра, по нашем“. Пошто се име Др. Александридија налази међу претплатницима на „Забавник“ за 1821 годину са титулом „лекар књаза сербског“, значи да је он већ у септембру 1820 године био у Србији. Од 19 новембра 1820 године већ имамо његово писмо Кнезу Милошу. Потписује се најпре грчки на онда српски „Константин Александровић доктор“. Можда је Александриди дошао у Србију још 1819, јер се у актима од 20 и 21 јуна те године помиње да је дошао „нови доктор“, али му није име означено (К. К., Д. Прот. Ун. Преп. Види и Мих. Гајиловић, Милош Обреновић II, 393). То би се слагало и са казивањем Вука С. Караџића, коме се „чини“ да је Кнез Милош почео имати лекара 1819 године (Вукова Преписка II, 649).

овај лекар дошао у Србију, не зна се.⁴⁾ Из његовог презимена и из казивања Вука С. Караџића види се да је био Грк. Вук још казује да је Александриди напустио службу Кнеза Милоша 1821 године „што су му почели плату преко погодбе умањивати“.⁵⁾

Други по реду дипломирани лекар у Србији, о коме се зна, био је Др. Вито Ромита (Dr. Vito Romita, како се сам потписивао). Био је по народности Италијан, Неаполитанац, по уверењу карбонар. Дошао је у Србију из Цариграда заједно са једним помоћником у априлу 1823 године, и постао лекар везира београдског. Пре тога изгледа да је био у Букурешту. Као невирова лекара упознао га је и Кнез Милош, те га је, по одобрењу везиру, позивао кад код му је затребало лекарске помоћи, а у половини јануара 1824 године узме га сасвим у своју службу,⁶⁾ са платом од 560 гроша месечно.⁷⁾ Уз плату добијао је гдешто и хонорар⁸⁾ и наплату лекова.⁹⁾ Становао је у Београду, а по потреби одлазио је и у унутрашњост Србије. Био је човек „висок и угледан“, образован и окретан, и брзо се са Србима спријатељио. Имао је око четрдесет година

⁴⁾ Један Др. Alexandrides био је 1813 године лекар у Бечу и уредио „Ελληνικός Γυμνασιος“ још од 1808 године. Цензор и овим новинама као и „Новинама Сербским“, које су од 1813 налазиле у Бечу, био је Кипитар. Могућно је да ће то бити иста личност са првим лекаром Кнеза Милоша (Види Archiv für slavische Philologie XXXI (1810), стр. 401).

⁵⁾ Вукова Преписка II, 649.

⁶⁾ Дож. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 26 јануара 1824, № 124; 28 јануара 1824, № 135.

⁷⁾ М. Петровић III, 91, 101, 123, 143, 176.

⁸⁾ Ibid, 150, 170, 185.

⁹⁾ Ibid, 106, 82.

На једном плацу идући Топчидеру, који је добио на поклон од везира, начинио је лепу кућу. То је позната Докторова Кула код данашње болнице за душевне болести, по којој се место још и дан дањи зове Докторова Кула.¹⁾ Око ње је засадио воћа, лоза и поврћа, за које је поручивао те су му се слале младице и семење чак из Италије.²⁾ Остао је у Србији до 1827 године. Тада је напустио оде у Румунију, оставивши кућу своје зету Др. Куниберту. То је по реду трећи дипломирани лекар у држави Кнеза Милоша. Др. Бартелеми С. Куниберт био је такође Италијан. Дошао је у Србију 1826 године и био је најпре лекар код везира у Београду, а 1828 године ступи у ближе односе и у службу Кнеза Милоша са платом од 500 гроша месечно³⁾ уз хонораре.⁴⁾ Био је врло образован и способан човек и брзо је ушао у све ствари у Србији. У Београду се и оженио ћерком Др. Вита Ромите. Остао је у Србији све до краја владе Кнез Милоша. Од њега је остала и једна добра историја времена Кнеза Милоша.⁵⁾

Сем њих долазило је још неколико лекара, већином Италијана, али у Србији нису дуго остајали,

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Београд 4 август 1824.

²⁾ Lindenmayer 25.

³⁾ М. Петровић III, 236.

⁴⁾ Ibid 239, 326.

⁵⁾ Barthélemy-Sylvestre Cunibert, *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie, depuis 1804 jusqu'à nos jours*, I Paris 1850, II Leipzig 1855. (Српски превод: Др. Бартол. Куниберта: Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1804—1850, превео Др. М. Р. Весинић, Београд 1901).

нећ су у њој били више у пролазу. 1829 године било је у Србији само четири лекара: Јован Стејић код Кнеза, Куниберт у Београду, Ђорђе Новаковић у Јагодини и некакав Рус у Пожаревцу. Сем њих био је и некакав турски лекар у Чачку.¹⁾

Како се потреба у лекарима све више осећала, Кнез Милош је у то време настојавао преко Вука Караџића да из Аустрије добије још ког доктора.²⁾ Настојавање је било безуспешно. Србија је била још и сувише примитивна за људе који су долазили у њу из Европе. Чак су и Срби из Аустрије још били у неповерењу према Србији, коју су сматрали за Турску, „у којој човек нити је сигуран са својим животом ни са имањем“,³⁾ и која им није стављала у изглед задовољење тежња, амбиција и прохтева. Сомборски лекар Др. Стефан Прерадовић, кога је Вук 1828-1830 године нудио да дође у Србију, није хтео доћи „што је тамо све неизвесно шта ће бити како ли ће са Србијом“, и што није могао напустити сомборски „женски род“,⁴⁾ а Др. Константин Пејчић је 1830 године „полагао кондиције какве ни султану у Једрену Руси нису постављали“. Због тога је, најзад, писано Вуку да никога не препоручује, „ко хоће да дође, нек дође сам, пак како му буде“. Једини је изузетак био Др. Јован Стејић, кога је, Јеврем Обреновић помагао да заврши школовање у

¹⁾ Пирах 127.

²⁾ Вукова Преписка, II, 592, 601.

³⁾ Ibid. 592.

⁴⁾ Ibid. V 516, 610.

⁵⁾ Ibid. V, 610.

⁶⁾ Ibid. 610, 643—644.

Бечу.¹ Стејић је био родом из Арада, прешао је у Србију чим је завршио медицинске студије, у лето 1829 године,² и постао домаћи лекар свога добротвора Јеврема Обреновића у Шапцу, који је због своје болести често потребовао лекарске помоћи.³ Он остаје које у Шапцу, које у Крагујевцу код Кнеза Милоша, које у Ваљеву⁴ и понова у Шапцу,⁵ које понова код Кнеза Милоша, до пред крај јуна 1832 године.⁶ За тим одлази у Земун, одакле је више пута позиван да се врати, но он није хтео, јер је био силно увређен.⁷

Од 1830 године, кад су настале сређеније прилике у Србији, број лекара у њој постаје све већи и већи. Сем тога је и Кнез Милош, увидевши да су земљи потребни школовани лекари, узео неколико Срба, медицинара на универзитетима у Бечу и Пешти, за своје питомце, који су по свршеним студијама долазили у Србију. На Стејићево место дошао је у Крагујевац и постао „кнежевски доктор“, како се назива у једном спису у претплатника,⁸ Др. Нестор Месаровић, родом из Ирига, који остаје у Србији три године, па се враћа у Земун. После њега долази за личног кнежевог лекара Др. Карабини, родом из Ко-

¹) Ђ. Магарацкић, Путовање по Србији, 10—11; Книге Матице Српске 46, 84.

²) Вукова Преписка I, 334.

³) Lindenmayer 26.

⁴) Вукова Преписка I, 279.

⁵) Ibid. 388, 392.

⁶) Ibid. 418.

⁷) Ibid VI, 86, 90, 92, 95, 723—724. М. Гавриловић, Милош Обреновић и Вук Стеф. Караџић, стр. 46 и даље.

⁸) Живот и прикљученија Д. Обрадовића 1833.

стурд, који је свршио медицину у Лајпцигу, али остаје у Србији само до краја 1836 године, па одилази у своју постојбину, а његово место заузима Др. Карло Пацек дотадашњи лекар гарде,¹ који је прешао у Србију 1833 године.² У исто време кад и Месаровић био је у Пожаревцу лекар кнежеве фамилије Др. Пантелић, родом из Гргуроваца у Срему, али се и он враћа преко и постаје лекар карловачког митрополита, а његово место заузима 1834 године Др. Максим Николић-Мишковић, родом из Карловаца. Њему је Кнез Милош ставио у исто време у дужност да буде и „главни лекар Великог Сердарства Подунавског“. У постављењу од 23 маја 1834, № 1844 вели му Кнез Милош да ће му бити дужност „болне у двору мом лекарски посещавати и све оне болеснике Великог Сердарства Подунавског, који би Вама на лечење дошли, лечити и то бесплатно. Плату ћете пак државну имати, која ће се састојати годишње у 720 форината у сребру.“³

Са напредовањем и уређивањем Србије множило се све више лекара у њој, тако да се најзад образовао читав мали лекарски кадар. Преко лета 1835 године дошао је Емерих П. Линдермајер, родом из Чакова, и постао лекар Подринско-Савске Команде; у пролеће 1839 године дошао је Карло Белони, родом из Лева у Горњој Угарској, и постао лекар Подринско-Моравске Команде; ускоро за њим Др. Јосиф Ребрић из Хрватске и постао лекар Дунавско-

¹) Lindenmayer 27.

²) Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Пацеково Кнезу Милошу од 23 децембра 1833.

³) Lindenmayer 27; Др. Владан Ђорђевић, Историја Војног Санитета I, Београд 1879, стр. 128.

Тимочке Команде; после њега 1836 године Др. Херман Мајнерт из Лајтмерица у Чешкој; 1838 године Др. Ђорђе Мушички из Ђурђева у Шајкашком Баталјону; а у исто време дођоше и Др. Константин Михайловић и Др. Јован Цомпо. У исто су време подлазили у Србију још и Др. Комненовић, Др. Вартиадес, Др. Логотетес, Др. Ризо и други, али се нису у њој дуго задржали.¹⁾

Сем ових треба поменути још неке школоване људе, који су под Кнезом Милошем радили као лекари. То су: Боровац (Боројевић), родом Далматинац, који је учио медицину на више универзитета у Аустрији и Немачкој и неке њезине гране добро познавао, али није имао никакав академски степен. Дошао је у Србију тридесетих година, где је по наредби Кнеза Милоша 1836 године одржао један испит пред Др. Пацеком и Др. Карабинијем и добио једно подређено место код Кнежеве гарде, али је у брзо и умро. Даље, Леополд Ерлих, Аустријанац, који је у Србији назват Ђока Новаковић, или кратко, доктор Ђока. Он је као дипломирани хирург двадесет година вршио лекарску дужност у аустријској војсци у Италији, одакле је отишао у Турску, а отуда, после различитих доживљаја, најзад, дошао у Србију, где је на различитим лекарским дужностима остао до дубоке старости. Антоније Славуј, магистар хирургије, родом из Шида у Срему, који је прешао у Србију 1836 године, такође је употребљаван као лекар.²⁾

Најзад, у санитет тадашње Србије треба поменути и Др. Стекара и магистра хирургије и апотекара турске болничке апотеке Бирга, обојица родом

¹⁾ Lindenmayer 30—32.

²⁾ Ibid. 32.

из Угарске и обојица у служби код београдског паше у граду, као лекари турског гарнизона.¹⁾

Лекарске су плате биле различите, 200-500 талира сребра, према месту које су заузимали и према наклоности коју су уживали код Кнеза Милоша.²⁾

До 1836 године није било одређене таксе за лекарске визите, а тада је Совет прописао „да се докторима за свако посещеније, које они имућноме болноме учине, по један цванцигер за труд њихов издати, а за то да они буду дужни свакоме сиромашу бесплатно посещенија чинити“. Лекове је пак сваки морао плаћати.³⁾

Положај лекара под Кнезом Милошем био је врло тежак. Пре свега лекари су били људи са стране из са свим другојаче средине, са другојачим навикама, интелигенцијом, схватањима и потребама, но што је све то било у примитивној Србији. Због тога су се врло неугодно осећали у њој. Даље, публика је била ненавикнута на њих и мало је тражила њихове услуге, већ се и даље служила својим еџимима, видарима и видарицама, врачарима и врачарицама. Дипломирани су лекари, услед тога, били

¹⁾ Ibid. 39, 48.

²⁾ Ibid. 35; Вук Караџић казује 1832 године да су велике плате лекарима дотле само обрицане, а слабо се коме потпуно исплаћивало. „Ја се опомињем, вели Вук, да га је (Кнеза Милоша) 1821 године оставио неки грчки лекар Александриди, што су му почели плату преко погодбе умањивати; кад се који [лекар] истера из службе, слабо се кад исплаћује за оно време од како је плату примио“. „Доктор је Пантелини дошао [у службу Кнеза Милоша] на глас те велике плате, па му се сад не плаћа више, до по 30 талира на месец“ (Вукова Преписка II, 649.)

³⁾ Држ. Арх., Држ. Савет, 12 новембра 1835, № 2902.

готово без праксе. Пракса по удаљеним местима, куда су позивани, или куда им је наређивано да иду, била је скопчана са великим тешкоћама. Путовали су по рђавом путу, ноћивали по неугодним преноћиштима и излагали се опасностима и непријатностима. Најзад, Кнез Милош је са њима поступао онако, како се са лекарима не поступа. Сем што им је закидао од плате, он их је мало респектовао, мучио, понижавао и тражио од њих што и од својих дворана и пандура. „Ни за какву плату, вели Вук С. Караџић, код Милоша није дужност лекара само да му дође по једном или два пута на дан да види је ли здрав и да га лечи, кад је болестан; него мора сваки дан пре зоре устати, и читав се дан око њега налазити (и то највише на ногама), тако да по својој вољи не може ни лећи ни устати; мора јести оно што Милош једе, и пити што се предањ донесе; мора кашто и јеменије Милошу окренути и на ноге навући; кад Милош неће да се говори, и он мрта љутати, а кад Милош хоће да се говори, он мора говорити, ако му се и неће, мора помагати с другима људима (и с највећим пријатељима својим) спрдњу збијати, а често слушати да се и с њим самим спрдња збија; ако му Милош заповеди ни с највећим пријатељима својим не сме се мешати ни разговарати; и преко свега тога Милош га може, кад му падне на ум, без икаква узрока, истерати, он сам пак не може лако ни с узроцима, а без псовке и срамоте никако, службу својевољно оставити“.¹⁾ У оваквим околностима, лако је разумети зашто су лекари тешко и са неповерењем долазили у Србију и зашто су, кад би дошли, мало у њој остајали.

¹⁾ Вукова Преписка, II, 649.

И после доласка дипломираних лекара у Србију није се престало ни са дозивањем лекара са стране, ни са питањима страних лекара за савет у случају потребе. Кад је 1826 године боловао Кнез Милош од стомака позвао је са стране лекаре белоцркванског и земунског¹⁾; 13 јануара 1827 године издато је из државне благајне „доктору из Голубица у Срему“ 100 гроша²⁾; исте године пита Кнез Милош преко Вука Караџића бечког доктора Гелиса „о својствима и употребљавању неке воде зване aqua antimiastica“³⁾; Ј. Стејић је из Земуна одлазио Јеврему Обреновићу кад год му је требало лекарске помоћи, а Кнезу Милошу је, будући на њега љут, слао само писмена лекарска упутства.⁴⁾ Кад је у новембру и децембру 1834 године опасно боловао Милан Обреновић, лечили су га „придворни лекари и лекар београдски доктор Куниберт“, а 10 децембра дошао је и Др. Стејић из Земуна⁵⁾; за време колере 1837 године позајмљен је Др. Нађ, војни лекар из Земуна, те ју је угушио. Гдешто су лекари и сами прелазили у Србију на неко време. У октобру 1838 године био је дошао у Београд неки „искусан доктор од окобоље“ по имену Бијало, који „прешавши из Аустрије овамо и желећи за неколико месеци свог бављења своју науку и овде употребити“ препоручује се публици.⁶⁾

¹⁾ Држ. Арх., Нар. Суд. писмо Нар. Суда Кнезу Милошу од 7 августа 1826, № 990.

²⁾ М. Петровић III, 183.

³⁾ Вукова Преписка II, 595.

⁴⁾ Ibidem VI, 99, 106.

⁵⁾ Нов. Србске 1814, 197; Вукова Преписка VI, 112.

⁶⁾ Нов. Србске 1838, 62, 42.

Па не само што су довођени и питани лекари са стране, но су и народни лекари и народна медицина остали у пуном поштовању¹⁾. 14 октобра 1826 године дато је из благајне Кнеза Милоша 50 гроша „баби која је Гаврила лечила“; бавећи се 1834 године у Свилајинцу позвала је Кнегиња Љубица неколико вештих жена да их пита чиме ће лечити далак Михаилу, и оне су јој препоручиле да му даје „млека с белим луком кувана да пије“²⁾; 1837 године пита Кнез Милош „да л' има још који од оних вишеградских Турака у жињоту, што умеју добро очи лечити“, и тражи да му се један такви пошље³⁾; 1838 године шаље Кнез Милош свог момка Стојана у Крушевац „да тамо страдајуће људе од френге лечи“⁴⁾. 1839 године помиње се „Асан Мустафић, лекар и житељ смедеревски“⁵⁾.

О акушерству у доба Кнеза Милоша није очувано готово никаквих података. Само се помиње у актима да се у Београду налази још од 1816 године нека Марија Маленовић или Маца Заџика „с бабичлуком занимајућа се“ „варошка бабица“, која је од „общества“ београдског имала педесет талира

¹⁾ У том погледу врло је интересно лечење Гаврила сина Кнеза Милоша и Јеленке у јесен и зиму 1826 године (М. Гавриловић, Милош Обреновић, II. 717—722).

²⁾ М. Петровић III, 167.

³⁾ Ibid I, 407.

⁴⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Ужичка, писмо Кнеза Милоша старешини Среца Рујанског од 10 марта 1837.

⁵⁾ Држ. Арх., Држ. Савет, писмо Кнеза Милоша Савету од 8 марта 1838, № 588.

⁶⁾ Зајечарска Судска Архива, писмо од 20 маја 1839, № 376.

годишње плате.¹⁾ По осталим варошима и по селима о сталним бабицама нема помена. Јамачно су се, као и данас у широкој маси народној, око породила налазиле старе жене. Често пута ни оне нису биле потребне. Др. Линденмајер казује како се, у доба Кнеза Милоша, у Србији дешавало да су жене рађале изненада, чак и на раду и пољу. У таквим случајевима оне би се породиле гдегод у обуну, метнуле би дете у кецељу и однеле би га кући. После тога не би се виђале по неколико дана, више због обичаја, него због одмора, па би опет отпочеле радити све послове као и обично.²⁾ 2 октобра 1837 године пише Велики Суд Савету о девојци Купини, кћери Цветка Манојловића из Тиовца Окружија Гругусовачког, како је на појати родила и како никако није ни легала³⁾.

Калемљење богиња за владе Кнеза Милоша није било у народу са свим непозната ствар. Једна жена из куће Жујовића „знала је калемити богиње и то сребрвом иглом са дечјих крста. Ишло јој је добро од руке, па се рашчула и друге жене научила“. Доносили су јој многу децу да их пелцује, а и ишла је од куће тога ради.⁴⁾

Помене калемљења богиња од стране лекара имамо у Србији већ 1821 године. 1822 године је, поред калемљења Обрена, син Јована Обреновића, у Брусници, за кога је послат Ђорђе, ећим из Кра-

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Београд 3, писмо Маце Заџике Кнезу Милошу од 7 септембра 1834 и Свидетелство Милутина Радовановића, кмета београдског од 13 марта 1836.

²⁾ Lindenmayer 2.

³⁾ Држ. Арх., Држ. Савет 1837 године.

⁴⁾ Младен Жујовић, Белешке, 5.

гујевца, објављено и народу око Бруснице колика је корист од калемљења, и позват је да доведе децу на пелцовање, док је лекар у Брусници.¹⁾ 27 јануара 1826 године било је пелцовање сина Кнеза Милоша, Михаила Обреновића, које је у Пожаревцу извршио доктор Вито Ромита.²⁾ За тим је постепено увођено свуда редом и у народ. На многим местима је пелцовање било сасвим непознато, те је примано са великим негодовањем и отпором. Тек од 1835 године, кад се увидело да богиње обилазе оне који су били пелцовани, калемљење је ушло и у масу народну.³⁾ Правила о калемљењу богиња издата су тек 8 јула 1839 године.⁴⁾

У почетку владе Кнеза Милоша није било у Србији никакве апотеке. Лекари су сами давали и лекове. Неки су од њих држали и дућане са лековима. 1823 године у Београду је био „отворио мало дућана са лекарством“ неки „Гаврил Фелћер“ или „Гаврил лекар“, како се сам називао, који је лечио свет не само по Београду, но и путујући по Србији.⁵⁾ Сем тога лекова је било и иначе по дућанима, нарочито по јеврејским. Држани су врло непажљиво и неуредно, на влази, измешани међу собом у кутијама и хартијама, са мало обзира на то да ли ће бити у близини отровни са неотровнима. Лекови које су прописивали дипломирани лекари, који су на позив

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., 9 јан., 6 и 7 март 1821 и 14 март 1822.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1826.

³⁾ Б. Куниберт, Српски уставак, стр. 467.

⁴⁾ Зборник закона и уредаба, књ. I, стр. 60.

⁵⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Гаврилово Кн. Милошу од 4. октобра 1824.

долазили у Србију, набављани су са стране, из Матровице,¹⁾ Земуна²⁾, или чак из Беча.³⁾ Дипломирани лекар Вито Ромита био је донео своју апотеку, која није била велика.⁴⁾

Прва се апотека у Србији помиње у Шапцу 1826 године. Установио ју је Јеврем Обреновић. Била је прилично снабдевена „нужним и потребним лекарије вешчма, које на 5000 гроша износе“. Сметена је била у дому Јована Миоковића, који је био и апотекар.⁵⁾ 1827 године био је у Шапцу неки Ђир Ђорђе, који је држао „малу с најнужнијим средствима снабдевену апотеку и који је у време нужде и самог лекара замењивао.“⁶⁾ Тек 1830 године отворио је у Београду праву апотеку Матеј Јовановић из Земуна,⁷⁾ те се бар у Београду могло доћи до сигурних и безбедних лекова. Но и ако се до апотеке овако касно дошло, ипак је то било „у време кад нико воље имао није у Србији, па и само правителство... апотеку завести“ кад за пуне две године није доносила „своје притјажатељу ни толико колико би му за препитаније, кирију и друге апотеки

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 10 авг. 1822, № 1557.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 2 авг. 1823, № 1458.

³⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Ун. Преп. 13 апр. 1824, № 625, 627.

⁴⁾ Држ. Арх., Д. Давидовић, писмо Давидовићево Кн. Милошу од 3 маја 1823.

⁵⁾ Ј. Вујић, II, 98—99.

⁶⁾ Ђ. Магарацшевић 10.

⁷⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Матеја Јовановића Кн. Милошу од 13 апр. 1830 и од 18 септ. 1832.

једној потребне трошкове довољно било¹⁾, и кад је „овде завести апотеку толико значило, као и неко пожртвованије учинити“.²⁾ 1835 године постаје „правителствени апотекар“ у Крагујевцу „Павел Илић, дипломирани апотекар“³⁾ родом из Бечкерека у Банату.⁴⁾

И поред апотеке у Београду потребе у лековима у местима поред Дунава, која су лежала подаље од Београда, подмириване су са стране. Тако је за шпитаљ у Градишту слао „медиamente“ 1832 године апотекар Јоан Шмиц из Беле Цркве.⁵⁾ Сем тога ни продаја лекова по дућанима још за дуго није престала, па чак не ни у оним местима у којима је било апотека. 1832 године жали се апотекар београдски Матеј Јовановић на Јевреје београдске, који на његову велику штету, продају „лекарна и целителна вештества“. 1837 године је „књажески апотекар“ Павле Илић наилазио по дућанима у Крагујевцу „готово формалне апотеке“, у којима се „с таквом непажњом сичан продаје“, да се „на истим теразијама мери, на којима се мери кафа и шећер“.⁶⁾

После ослобођења Србија није имала ниједне болнице. Док се још војевало рањеници и болесници, од војвода до простих ратника, слати су кућама да се лече. После тога времена болесници су се лечили или код својих кућа, или су, као што смо већ ви-

¹⁾ Нов. Србске 1841, 386.

²⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Павла Илића Кн. Милошу од 17 јула 1835 године.

³⁾ Lindenmayer 45.

⁴⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Ј. Шмица Кн. Милошу од 6 маја 1832.

⁵⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, 15 фебр. 1837.

дели, ношени лекарима, манастирима и лековитим водама. Прву болницу налазимо, такође у Шапцу, тек 1826 године. Њу је за варош Шабац установио Јеврем Обреновић. Састојала се из једне велике собе, у којој „обдржавају се болесници“ и једне мање, у којој је становао „доктор хоспитатељски“.¹⁾ Због умножених венеричних болести по нахјама предложено је 1829 године Вук Караџић Кнезу Милошу „да се у Крагујевцу начини шпитаљ барем од две собе (једна за мушкарце, а друга за женскиње)“, па да се из свију нахија покупе венерични болесници и ту бесплатно лече.²⁾ Но Кнез Милош није могао разумети значај овакве установе.

Хатишерифом од 1830 године одобрено је између осталог и грађење болница у Србији.³⁾ Први се јавни шпитаљ помиње 1832 године и то у Градишту.⁴⁾ Исте године помиње се шпитаљ и у Свилајинцу,⁵⁾ али изгледа само за кратко време, јер се већ у почетку 1836 године говори о „кућама што су биле шпитаљ“;⁶⁾ 1833 године помиње се шпитаљ у Пожаревцу⁷⁾; 1836 године установљене су војне болнице у Крагујевцу, Београду и Пожаревцу;⁸⁾ 1837 године налазимо „шпитаљ солдачки“ у Сава-мали у Београду.⁹⁾

¹⁾ Ј. Вујић II, 99.

²⁾ Вукова Преписка II, 656.

³⁾ М. Гавриловић III, 126.

⁴⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Ј. Шмица Кн. Милошу од 6 маја 1832.

⁵⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Бупривска, 24 септ., 2 окт. и 26 нов. 1832.

⁶⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Бупривска 31 март 1836.

⁷⁾ Држ. Арх., Нар. Суд. писмо Нар. Суда Кн. Милошу од 15 марта 1833, № 520.

⁸⁾ Lindenmayer 43.

⁹⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Вучића Першића Кнезу Милошу од 27 јан. 1837.

Мисао о склоништу за умоболне јавља се врло јасно. Такви су болесници, по старом обичају, вођени у манастире и тамо остављани нези и лечењу од стране калуђера. Тако је 17 априла 1823 године послао Кнез Милош некаквог бесомучног Латимина из Крагујевца у манастир Каленић да га тамо игуман прими „и чини дужност исцеленија ради“. Тако су слати умоболни и у друге манастире.⁶⁾ Но како се десило да је 7 јуна 1839 године један умоболник из Брђана, Округа Рудничког, убио у манастиру Вујаку манастирског слугу, то је Попечителство Правосудија и Просвешченија у споразуму са Митрополитом наредило 10 јула 1839, № 788 да се умоболни „нигда сами не пуштају, него киме од фамилије своје до манастира да се допрате и по окончању молитве да се за цело време бављења свога ким год од фамилије своје онде чувају, да не би братству манастирском или на поклоненије доходећем народу опасни били“, или да се болесници „неодложно, пошто им се молитва очита, из манастира отправљају, или да се помоћу најближе мирске власти у такво стање стављају, у којем не би могли другоме вред наносити.“⁷⁾ Тек 15 новембра 1839 године предложио је Савет Намесничеству „да се манастир Студеница определи за место за држање сумашедших“, а да држава даје помоћ за пандуре, који ће их чувати. Даље се предлаже „да калуђери дужни буду молитву, пост и друга њима позната средства над истим сумашедшим к исцеленију њиховом употребљавати.“⁸⁾ У на-

⁶⁾ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1823, № 594 и 644; 24 јула 1824, № 1487 и 1489.

⁷⁾ Вајечарска Судска Архива 1839, № 591.

⁸⁾ Држ. Арх., Држ. Савет, писмо Савета Намесничеству од 15. нов. 1839, № 1871.

шем се народу још и данас верује да вођење умоболних у неке манастире помаже да оздраве. Нарочито су у том погледу познати манастири: Студеница, Горњак и Св. Роман. У њима има и нарочитих ћелија, у којима се умоболни затварају и чувају неко време. За време док су болесници у манастирима, калуђерим читају молитве, као што се у предлогу Савета Намесничеству каже. Шта значи „пост“ није нам јасно. Да ли је то пост калуђера или болесника? Исто тако не знамо ни која су то „друга њима (калуђерима) позната средства“ која употребљавају „над истим сумашедшим к исцеленију њиховом“. Биће да су то *кладе*, какве сам пре десетак година видео у једној ћелији старог конака манастира Горњака, у које спутавају умоболнике. То су две дебеле и тешке греде, које су на једној страни састављене дрвеним клином, те се могу склапати и одклапати од прилике као бријач. У њима су удубљења, у која се утуре ноге болесникове, па се онда греде саставе и с друге стране клином једна за другу притврде, тако да болесник може лежати само на леђима. Метање у кладе сматра се као добар лек за умоболне, те народ моли калуђере да метну у кладе болеснике не само кад су немирни, већ и кад су мирни. Кад су немирни остају у кладама по двадесет и четири сата, а кад су мирни, онда мање. За простирку болесницима се стере само мало сена или сламе, и то је све. Кад сам ја посетио Горњак, место на коме је лежао последњи болесник било је застрто само пасуљевом сламом. Да ли калуђери имају још каквих „средстава“ „к исцеленију“ умоболних није ми познато.

Српска медицинска литература до краја прве владе Кнеза Милоша била је врло слаба и безначајна. Она се састојала само из нешто популарних књига о чувању здравља, предохране и лечењу болести¹⁾ и нешто популарних чланака и бележака, истога садржаја, што су излазили по календарима, алманасима, новинама и часописима. Од те литературе Србија није имала никакве користи, јер је народ у њој био неписмен. Оно мало њених писмених људи, због слабих веза са Аустријом, тадашњим центром српске књижевне продукције, слабо је долазило до њих.

9 септембра 1831 године јавља се у Србији прва штампана ствар из области медицине. То је „Упуство за лечење колере“²⁾. 1832 године јавља се и прва медицинска књижница под насловом „Средство против колере“³⁾. Ко је њезин писац није нам познато. „Упуство“ и „Средство“ су једини прилози српској медицинској литератури из државе Кнеза Милоша. У актима Државне Архиве нашао сам још један, у рукопису, под насловом: „Колера азијатическа како се од ње чувати и лечити треба“, који је 1836 године написао Павле Јовичић, медицине и хирургије доктор.⁴⁾ И то је све.

¹⁾ Ст. Новаковић, Српска Библиографија, бр. 86, 241, 267, 404, 505, 514, 543, 572, 670, 782, 783, 792, 799, 809, 834, 908, 972, 1093; Летопис Матице Српске, књ. 118, стр. 111.

²⁾ Мих. Гавриловић, Милош Обреновић и Вук С. Караџић, стр. 46.

³⁾ Средство против колере. У Београду, у књиж. српској типографији 1832 фол. 1. таб. (Ст. Новаковић, Срп. Библиографија, бр. 838).

⁴⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари.

1834 године извршена је у Бечу анализа неких минералних вода у Србији¹⁾. С јесени 1835 године пропутао је Србију Барон Хердер „краљевско саксонски управитељ рудокопства“, да би „остављене старе мајдане и рудокопње српске и у опште рудно стање ове земље извидио и испитао“. Том приликом посетио је Брестовачку Бању, Гамзиградску Бању, Соко Бању, Рибарску Бању, Треботин и Јошаничку Бању, и вршио испињавања њихових вода. 19 октобра, бавећи се у Чачку, извршио је хемијско испитивање вода са шеснаест места из Србије, „од којих је пробу имао“²⁾. Неке је минералне воде после тога, испитивао Др. Е. Линденмајер. Др. Карло Пацек, пак, све је минералне воде у Србији класификовао и утврдио у којим болестима и како која треба да се употребљава³⁾.

Лековите су воде у Србији биле у страшном стању. И ако је многим од њих долазио невољни свет са свију страна, и ако је и Кнез Милош употребљавао воду из неких од њих,⁴⁾ оне ни из да-

¹⁾ Држ. Арх., Лекари и апотекари, писмо Д. Давидовића Кнезу Милошу од 13 октобра 1834.

²⁾ Барона Ж. А. В. Хердера Рударски пут по Србији 1835 Београд 1845.

³⁾ О целителним водама у Србији („Уранија“ за 1838 г. стр. 256); Др. Ем. П. Линденмајер, Минерална вода у Буковнику („Додатак к Српским Новинама“ за 1840, № 20 и 21); Исти, Опис минералних вода, Београд 1856; Исти, Serbien dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, Te-mesvár 1876, стр. 43.

⁴⁾ 26 јуна 1837 пише из Крагујевца Арсеније Андрејевић Кнезу Милошу у Топчидер: „Свију подрумцију спремно сам у Буковник да киселе воде Вашој Светлости у Топчидер донесе“ (Држ. Арх., К. К., Нах. Крагујевачка 1837).

лека нису одговарале потребама болесника. Неке су биле онакве какве их је Бог створио, без икаквог људског додатка. У Ковиљачи „никаквог склоништа није било, нити је вода за купање удобно спремљена била“. У Рибарској Бањи „постојало је једно стародревно озидано купатило, но та је зграда сасвим трошна била“, тако „да се више у овој знаменитој бањи угодно купати не може“. У Јошаничкој Бањи „зданија тамошња за купање јесу врло несавршена“. И тако даље. Мислим да није потребно помињати да ни у једној бањи није било лекара.

За владе Кнеза Милоша почиње прво јаче интересовање за минералне воде. Тада су, као што смо видели, извршене прве анализе. Тада отпочињу и лекари слати у бање своје пацијенте. У њих одлазе и сам Кнез Милош и чланови његове фамилије.⁴⁾ Тада отпочињу и прва стварања услова за угодност болесника у њима.

У ранија су времена болести у нашим земљама чиниле чуда од пустоши. Оне су, како се у споменицама каже „желе људе као пшеницу“, и од њих су „многи домови запустели“. Нарочито су турске вароши и вариши у којима је било Турака биле згодна легла за њих. Пословице: „Тако ме куга цариградска не омела“, „Не избија као куга из Сарајева“ и друге сличне јасно показују каква су опасна

⁴⁾ 10 јула 1839 године пише из Београда Др. Максим Николић својим родитељима у Карловце: „О мени вам ништа јавести не могу писати, само да ћу оно дана с Кијатњом на киселе воде ићи у Буковик, четрнаест сати од Београда, а одавде може бити у Бању, то јест у Топлице, које далеко одстаје“. Почетком августа исте године пише Др. Николић својем брату: „Дошао сам с киселе воде ово дана“ (Оригинали ових писама својина су Госпођице Олге Косановић).

огњишта за болештине биле турске вароши. Због тога је Турско Царство, да се из њега не би болести даље шириле, врло рано било затварано од других европских држава лазаретима, контумацима и карантинима. Земунски контумац, и пре и за владе Кнеза Милоша, био је стална сметња брзом преласку из Србије у Аустрију. Било у Србији болештина или не, у њему се морало провести прописано време. Исто је тако било и на свима другим местима, где се из Турске излазило у друге земље. У самој пак Турској болести су се шириле до миле воље. Из једне вароши пренашали су их путници, кириџије и војници у другу; из вароши су се преносиле у села, те су често читави крајеви или опустошавани или расељавани.

Последња зараза која је у Србији оставила страховитих трагова била је 1814, 1815 и 1816 године. Она је косила по читавој Турској, по Босни, Херцеговини, Румелији, Скендерији и Шумадији. Због својих грозних последица она се помињала и у историјским споменицима, а у народу се о њој са ужасом приповедало. Због тако свевеких успомена у обновљеној Србији под Кнезом Милошем било је велико старање око спречавања и угушивања болештина. Како је тада Кнез Милош био једино „правителство“ (како то згодно каже Вук Караџић), од кога је све зависило, то је и у погледу одбране од болести он био све и сва. Он, пак, знајући и сам из скорашње прошлости за све страхоте које болести проузрокују, био је неуморан у борби противу њих. Човек не би могао ни замислити колико је ревности Кнез Милош показивао у штићењу земље од разних болести. Из његове се, пак, преписке види

да се, чим би чуо да се негде око Србије појавила каква епидемија, преко својих људи интересовао о њеном кретању и напредовању,¹⁾ и чинио све што је знао да земљу сачува. Но није само то, он је ишао још много даље, управо тако далеко да му се могао чудити и одати у том погледу сваку хвалу.

Да би се јасно видело какав је био у односу према заразама најбоље је изнети овај пример: Једна од најватренијих његових жеља била је да се у Србији што више света насели из околних земаља. Жеља је била сасвим оправдана, кад се узме на ум да је слабо насељену Србију ваљало бројно ојачати: прво, да би лакше могла резистирати спољном непријатељу, а друго, да би давала више прихода, који су били тако потребни за њено подизање. Најзад, слободна је Србија имала и дужност да пружи уточишта „страдајућој браћи под туђинским игом“. Због тога је Кнез Милош не само допуштао досељавање у Србију из околних српских земаља, већ га је и помагао, и свима могућим средствима излазио досељеницима и бегунцима на сусрет. Али кад је била у питању заштита од болештина, он је и ту своју ватрену жељу привносио на жртву. 1829 године услед зулума турске војске, која је поред Дунава у видинском и тимочком крају ратовала противу Руса, народ из тих крајева нагне у масама у Србију. Кнез Милош нареди да се бегунци примају, размештају и помажу колико се и како се најбоље може. Читавога су лета гомиле преплашенога света долазиле у Србију и ту налазиле потпунога брат-

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Нах. Покаревачка, писмо Стефана Стефановића Кнезу Милошу од 30 септ. 1829 и писмо Стефана Илића од 1 јуна 1826.

скога гостопримства. Али се у јесен те године појави у Видину „кужна болест“. Чим Кнез Милош сазна за то, одмах нареди да се досељавање спречи. На Поречкој Реци начини се, по његовој наредби, контумац и утврди се jakim стражама. По свима путовима који воде од Црне Реке и Крајине беху постављени оружани људи, који су нагнали свет само на један, мирочки, пут, који је водио ка поречком контуману. На тај начин Србија би тада спасена од уношења заразе.

1831 године завлада колера по читавој Галицији и Мађарској. Свуда завлада страх и трепет не само од болести, већ и од њених последица. Све комуникације престадоше, а пазари усануше. „Ми трговци који од пазара живимо, кад га нестане онда смо пропали, а ево ало нам је код куће“, пише из Петте Јосиф Миловук почетком јула 1831 године. Почетком августа дође колера у Земун. Од 1 до 23 августа помори она у Земуну на 200 душа, те се заведоше предостројне мере. На сваких десет кућа постави се по један надзорник, који их је морао свако јутро обићи и видети је ли све здраво и држи ли се чисто. Школе и цркве се затворише (само у „бирцузе и кафане сме ко год хоће“, вели иронично један савременик, Земунац). Београд се тада нађе пред грозном опасношћу. „Кака је наша овдашња полиција и како смо измијешани с Турцима, ако овђе дође колера, биће рахат што није није била, како је у Европу дошла“, пише у то доба Вук Караџић¹⁾ Да би се опасност отклонила Кнез Милош предузе са свим озбиљне мере. Он нареди да се „из Земуна не да амо ни за једну пару ништа што се једе“. За тим, колико је у Београду он био у власти,

¹⁾ Вукова Преписка IV, 158.

нареди да се одржава чистота и избегава све што може болест раширити. Најзад на све стране поче разбирати и о леку против колере. Аустријски генерал Фојт посла му, ваљда на његово тражење, у августу 1831, „на немачком језику“ лек, „који је син покојнога Антува у земуном контумацу противу колере пронашао“. 7 септембра послао му је исти лек на „српском језику“ и Вук Караџић.¹⁾ 9 септембра, пак, наштампано је у тек заведеној „Књажевско-Србској Типографији“, као прва штампана ствар у Србији, једно „Упуство“ за лечење колере.²⁾ Да ли баш због ових предострожности или иначе, тек и у овај мах, сем неколико смртних случајева у Београду, и, сем што је у унутрашњости у свакој кући било грознице, у „којој се и бљује и ћера напоље, али се не умире“,³⁾ Србија би поштеђена.

1836 године завлада у Босни и Херцеговини „зла и жестока, пријека и напрасна болест зовома колера“. Отуда она пређе и у Србију, али сад у пуној збиљи и са свима ужасима. Нарочито узе маха у Подрињу и у западним крајевима Србије. Умирање и пустош почеше на све стране. Нарочито се беше улегла међу новодосељене Крајишнике у Лозници, Лешници и Липници, који изгледа да су је били и донели у Србију. Само у Лозници умирало је у почетку по 5—6, а после и по 10 и по 15 Крајишника дневно. Свет се поплаши и врло узнемири. Примитиван и празноверан отпоче се помагати како је знао. Неки су, по традиционалном обичају за

¹⁾ Вукова Преписка IV, 162.

²⁾ М. Гавриловић, Милош Обреновић и Вук Стеф. Караџић, 46.

³⁾ Вукова Преписка I, 402.

време болештина, тражили близнаке да са воловима близанацма узору бразду око њиховог села, преко које болест не може прећи; а кад би при свем том ипак прешла, онда су је невинне девојке у поноћи хватале у котарице и износиле из села. Крајишници, насељени по напуштеним турским кућама, нашли су да их „ова болест постижава... што у турским кућама седе, које су грађене у празничне дане“, те су молили да се разиђу по брдима, док болест не прође.¹⁾ Села и вароши почеше да се исељавају у планине на чиста места. Видевши да болест и у Крагујевцу „сви-репствује“, Кнез Милош нареди у почетку септембра да сваки „може на поље изаћи, куд који хође, до времена докле се не чује да је речена болест у Крагујевцу дејствовати престала“. ²⁾ Кнез Милош се није уздизао високо од народних појмова о узроцима болести и предохрани од њих. Да би, по народним појмовима, обезбедио од колере себе, своју породицу и околину, он нареди те девет баба голих као од мајке рођених, за једну ноћ, поред ватре, тајно, опреду и изаткају кошуљу, кроз коју се по том провуче он сам, па онда сви чланови његове породице, сва његова свита и сви војници.

Сем свега овога предузете су и друге озбиљније мере. Цео тадашњи државни апарат би кренут против колере. По друмовима беху намештене страже да пазе да се свет из заражених места, нарочито Крајишници, не разилазе по земљи и не разнесе

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет, писмо Јанићвија Ђурића, Станка Јуришића, Јеремије Здравковића и Лавара Теодоровића из Лознице 29 јула 1836.

²⁾ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет 8 септембар 1836. No 3581.

заразу. „Што се пак препитанија њиховог тиче“, наређује Кнез Милош, „да им се (у зараженим местима) храна даје где се ко затекао, само да се остали свет не буну, које се лако у приликама оваквим догађа да своје куће остављају и беже у планину“. У Крагујевцу се на све стране разбирало о леку против колере. Чак је сам Кнез Милош састављао рецепте од народних лекова и слао преко Савета народним старешинама с препоруком да се свет њима „својски и државно лечи“. Ни тадашњи скромни санитет није стајао скрштених руку. У Државној Архиви, из које су понајвише и узети ови подаци, чува се и данас рукопис „Павла Јовичића, медицине и хирургије доктора“ под насловом „Колера азијатическа, како се од ње лечити и чувати треба“, ¹⁾ који је тада написан. Оно мало лекара што их је Србија имала беху разаслати у кухње крајеве да се нађу свету на невољу. У Подриње би послат Др. Линденмајер, у Ваљево Др. Николић. И ако су детаљи њиховог рада непознати, лако је замислити колико су имали напора да, у тадашњим примитивним приликама, без апотека, без лекова, и без помоћног ослобља, што учине, док са настанком зиме није болест престала.

Нешто касније јави се у Србији и куга. Она захвати јужну Србију. Пренесена из Египта, она се рашири по целој Турској Царевини. 1836 године она дође у Цариград и Једрене. Почетком лета рашири се до Пирога и Ниша, на домак границе Србије. Ужасе од куге из 1814—1816 године још су добро памтили старији и средовечни људи. Они су били у живој успомени и Кнезу Милошу. Сем тога страхоте од колере још су владале у земљи. Нова ватра

¹⁾ Држ. Арх., К. К., Лекарни и апотекари 1836.

са југа баци у страх и трепет целу Србију; нарочито се од ње поплаши свет по градовима, где је куга увек јаче хватала маха по селима. Имуњније породице стану се спремати да напусте своје домове и да се склопе у Аустрију или у удаљена села. У овако тешким приликама Кнез Милош разви сву своју енергију. Сем живог интересовања о кретању куге по суседним земљама, он пожурѝ да јој спречи улазак у Србију, нарочито на главном уласку, цариградским друмом. Почевши од септембра 1836 године сви путници који су долазили тим путем задржавани су у карантину по пет дана. Више се нису могли држати, јер није било довољно просторија. Због тога је одмах било отпочето зидање нових зграда. Почетком пролећа 1837 године биле су готове пољске болнице и карантини у Алексинцу за цариградски друм, у Радујевцу — према Видинској Области, у Мокрој Гори, Љубовија и Рачи — према Старој Србији и Босни.

Да би постигао што пунији успех у спречавању уношења куге, Кнез Милош се обрати аустријској влади да му уступи стручне људе, који умеју управљати карантинима и упућивати свет у одржавању привремених болница. Како је Аустрији било много стало до тога да се болест из Турске, преко Србије, не пренесе и у њене крајеве, одмах изађе на сусрет Кнезу Милошу и пошаље у Србију више својих чиновника из земунског контумаца, а међу њима и контумацског лекара Нађа, који је најбоље познавао одредбе санитетских закона и који је својом одлучношћу умео да им прибави потребно поштовање. Он дође у Србију и врло ревностно отпоче свој рад. У исто време Кнез Милош нареди да

се око целе границе према Турској начине опкопи, настојавајући често сам лично да се овај посао што брижљивије изврши. Дуж целе границе буду постављене војничке страже, којима су управљали официри. Младен Жујовић био је са својим водом у Суповцу, Ђоша Миловановић у Алексинцу и тако редом. На свакој стражи била су по два до три војника и по толико сељака, над којима је био по један буљубаша. Не неким местима, где је између стража било повеће растојање, били су подигнути пикети са по два војника. Ове многобројне страже озбиљно су контролисане честим патролама.¹⁾ Уз то Кнез Милош издаде наредбу да се из Турске пуштају људи у Србију само оним путевима, на којима су привремене болнице и карантини. Прелажење на сваком другом месту забрани потпуно, наредивши да се на свакога пуца, ко би, после позива и опомене, покушао да пређе. Ова је наредба саопштена и пограничним турским властима. Она је и извршивана са пуном абиљом. Неки Турци, не верујући да се тако далеко сме ићи, покушали су да је не послушају, али су одмах најочевидније осетили колико је била озбиљна. До тога су времена људи из Турске по гдешто прелазили на нашу страну и слободно пасли своју стоку. Наредба Кнеза Милоша вредела је и за њих. На Копанику плати главом један Арнаутин, на другим местима би исто са још некима, и наредба Кнеза Милоша доби пуну важност. Да није било једног неискусног лекара, Србија ни тада не би осетила дејство страшне заразе.

Болест је по Турској, међу тим чинила права чуда. У Нишу је косила по стотину душа на дан.

¹⁾ Младен Жујовић, Белешке, 30

Благодарећи строгим мерама и њиховом испуњавању Србија је била непрестано поштеђена. Народ већ поче да се осећа безбедан и да се смирује од узбуђења, кад на један пут пуче глас да је куга избила у Ражњу и Јагодини. Дваестак турских војника беше упућено преко Ниша и Алексинца у Београд. Издржавајући карантин у Алексинцу тројица се од њих разболе, а један и умре. Карантински лекар Др. Мајнер, који никад дотле није био видео куге, нађе да није умро од куге, и ако су његови искусни помоћници тврдили да јесте, и чим се сврши издржавање карантина, он све остале пусти да могу слободно ићи у Београд. Ма да је од свију њих само један уз пут умро и сахрањен између Ћуприје и Јагодине, и ма да су, после тога, сви остали потпуно здрави стигли у Београд, ипак су они уз пут посејали кужне клице у Ражњу и Јагодини. И у једном и удругом месту сви који су са њима били у хановима, у којима су преноћили, поразбољевају се и помру.

Сад је било очевидно да је зараза унесена и да њена ватра може да се рашири и да начини покоре, какве је пре двадесет година чинила. Одмах су предузете нове мере за локализовање и спречавање. И у Ражњу и у Јагодини заражене куће беху стављене под строгу стражу. Око обеју вароши постави се троструки ланац од стражара, који нису допуштали никоме да из њих изађе. Цео пут кроз Србију, којим су проишли турски војници би оглашен за заразан. Сва комуникација на њему би заустављена. Већа са местима кроз која су војници проишли би жрекинута. Цео Београд, у који су војници отишли, би проглашен да је у карантину, и би опсађен густом

стражом, која никоме није допуштала ни ући ни изаћи из вароши. У залуд је београдски паша протествовао противу српске опсаде, наредбе су се Кнеза Милоша морале тачно испуњавати. Само они из поседнутих места, који су имали неодложних потреба, пуштани су да изађу, али пошто издрже строги карантин.

Центар заразе била је Јагодва. У њој је куга најјаче косила. За санитетског надзорника у њој би постављен Др. Нађ. Он доби овлашћење да предузме све мере које за добро нађе, а властима би препоручено да му се у свему покоравају. Он нареди да се умрли сахрањују у засебном гробљу и да се покућанство и намештај заражених кућа, без икаквог милосрђа, спаљују. Неколики Јагодинци, који су покушавали да прекрше санитетске прописе, били су одмах пушкарани. Благодарећи таквим мерама болест је брзо локализована. Од вароши су захваћене само: Ражањ, Параћин и Јагодина, а од села: Ђићевац, Радошевац, Варош и Пардик. По извештају Др. Нађа од 8 новембра 1837 године у свима овим местима разболеле су се од куге 243 душе, од којих су умрле 192.¹⁾ Даље од тога куга није отишла, сем неких села у Ваљевском Округу, где је брзо угушена.²⁾ Београд је био потпуно поштеђен.

Пошто је зараза прешла, заражена су места, под надзором Др. Нађа, дезинфикована. Сви пред-

¹⁾ М. Петровић I. 350.

²⁾ 20 децембра 1837 године одговара Јакоб Живковић на два писма Др. Максима Николића рачанског карантинског лекара, која му је послао из Среза Колубарског: „Радује ме такође да је куга у истом окружју угушена; да Бог да да се више и не врати“ (Оригинал писма је својина Госпођице Олге Косановић).

мети, за које се само посумњало да су окужени, били су попаљени. Водом и сирћетом опрана су сва одела, све постеље и сви ћилими. Сви су домови окречени и опрани. Јагодински хан, у коме се болест најпре појавила, био је спаљен. Како је Ражањ био мала и бедна паланка са земљаним и сламом покривеним кућицама и на нездравом месту, те га је било тешко дезинфиковати, његовом је становништу наређено да се пресели на друго место, а старе се куће предаду ватри.

Тако су за владе Кнеза Милоша спречавање и угушивање заразе. Простор не допушта да набрајамо све старање и сву преписку Кнеза Милоша око тога. У нашој Државној Архиви, она врховима од маказа, чиме ли, с краја на крај изрешетана акта из тога су времена. Рупе и подеротине на њима су грађене јамачно ради кађења, дезинфиковања или неке друге врсте чишћења од заразних илица, да се ни њима не би могла болест пренети. За дуго време у Државној Архиви су акта од тако избушене хартије. Очевидно није смело бити другојаче. Та акта сем што својом садржином показују грозничаво старање, мере и општу предостражност, која је била као по команди, све то скупа показују и својим изгледом. Само тако ревносном старању и строгости, која је често прелазила у сверепоност, има се благодарити што заразе за време Кнеза Милоша, у онако примитивним и нехигијенским приликама, нису могле узимати великога маха. Само томе има да се благодари што је куга 1837 године ограничена на три месеца и на релативно мало жртава. Одајући хвалу Кнезу Милошу због спречавања и угушивања куге 1837 године, његов лични лекар др. Б. Куниберт

зели: „Становништво би Србије том приликом без њега било десетковано, њена трговина била би уништена, животни интереси били би засути, а општи напредак био би задржан једним од најстрашнијих бичева“.¹⁾

Такве су биле медицинске прилике за време прве владе Кнеза Милоша. Таква је била његова улога у њима. Од човека његова васпитања, културе и погледа на болести, лечење и лекаре не може се ништа више очекивати.

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Предговор	III
Привреда	I
Трговина	9
Саобраћај	25
Храна	47
Ношња	52
Школе	74
Књижевност	112
Уметност	146
Медицина	180

¹⁾ Куниберт 517; Видл и Споменик 17, 39.

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА - БЕОГРАД

Препоручује следеће књиге које има на стоваришту:

ИСТОРИЈА, ПЕДАГОГИЈА, ФИЛОЗОФИЈА, КЊИЖЕВНА КРИТИКА И РАЗНО

Балугџић, Жив., Бољшевизам	8-50
Wagner, Ch., За велике и за Мале, с француског превео Влад. Т. Спасојевић	5—
Васић, Драг. В., Карактер и Менталитет Једног Покољења	6—
Васић, Драг., Два месеца у Југослов. Сибиру	5—
Гавриловић, Анд. а, Историја Српске и Хрватске Књижевности, Покрајинско-Народ. Језика	6—
— Историја Српске и Хрватске Књижевности, Словенско-Народног Језика	6—
— Историја Српске и Хрватске Књижевности, Усменог Постања	6-50
Дарвин, Шарлес, Порекло Човека, превео Не- дељко Дивац	20—
Инкиосари-Меденак, Драг., Препорођај Српске Уметности	8—
Јанковић, Др. Милан, Увод у Педагогику и Општу Методику	6—
Јовановић, Сл., Светозар Марковић	9—
Јовановић, Слоб., Вођи француске револуције	15—
Јерусалем, Вилхелм, Увођење у Философију	30—
Клицин, М., Кратка Историја Срп. Елизае	1-40
Лазаревић, Бранко, Позоришни Живот, св. I.	7-50
Лоранси, де Форнел, Логика Општа и приме- њена са примерима за вежбање у општој логици, превео са француског А. Ст. Јотић	6—
Максимовић, С. М., Основи Психологије, Логике и Педагогије	6—
Милошевић, Милош, Општа Културна Педаго- гика као Наука	12—
Петронијевић, Др. Бран., Шопенхауер, Ниче, Спенсер, П, прегледано и попуњено издање	15—
Поповић, Атанасије, Кључ за лако изналажење степенa сродства	2-40

Поновић, Павле, Из Книжености, св. II.	9—
Роровић, Pavle, Jugoslovenska Knjižavnost.	10—
Протић, Љуб. М., Педагошка	13/50
— Педагошка, Питња	7/50
Скерлић, Др. Јов., Писци и Књиге (I—V) . . . по	6—
Скерлић, Јован, Историја нове Српске Кни- жевости, велико илустровано издање	35—
Станојевић, Ст., Историја Срба, Хрвата и Словенаца	10—
Стефановић, Свет., Погледи и Покушаји	6—
Стојковић, Ср. Ј., Лазарица или Бој из Косову	6—
Thomas, P. Felix, Васпитање у Породици (Ро- дитељски Греси) превео Вл. Спасојевић	7/50
Томић, Јов. Н., О Ароаутима у Ст. Србији и Санџаку	2—
Ђоровић, Влад., Покрети и Дела	8/50
Цар, Марко, Естетичка Писма	9—
Шруц, Др. А., Етнологија, превео Др. Тих. Ђорђевић	8—
